

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА

На правах рукопису

КІКТО СВІТЛАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 342.25:37(091)(477.53)«18/19»(043.5)

**ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ
ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(друга половина ХІХ – початок ХХ століття)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник –
доктор педагогічних наук, професор
Семеновська Л. А.

Полтава – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	
1.1. Ступінь розробленості проблеми та джерельна база дослідження.....	12
1.2. Основні передумови та чинники розвитку земств Полтавської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	35
1.3. Нормативно-правове та наукове забезпечення просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в досліджуваний період.....	51
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	68
РОЗДІЛ 2. УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	
2.1. Основні етапи та напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	71
2.2. Специфіка форм і методів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в досліджуваний період.....	93
2.3. Унесок діячів земств Полтавської губернії в становлення вітчизняної системи освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	116
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	133
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ І ДОСВІДУ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДОСЛІДЖУВАНОГО ПЕРІОДУ В СВІТЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ	
3.1. Основні напрями творчого використання педагогічних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в сучасних умовах.....	136
3.2. Миргородський художньо-промисловий коледж імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка як осередок освітньо-виховних традицій започаткованих Полтавським губернським земством.....	157
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	174
ВИСНОВКИ.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	181
ДОДАТКИ.....	220

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення консолідованого громадянського суспільства в Україні, розвиток демократичної держави в умовах поглиблення децентралізації влади та розширення повноважень місцевого самоврядування територіальних громад (Конституція України; Закон України «Про місцеве самоврядування») зумовлюють необхідність пошуку інноваційних підходів до організації й управління освітою. У найважливіших документах про освіту (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту»; Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), Національна доктрина розвитку освіти у ХХІ ст., Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки тощо) указується, що освіта має стати вирішальним чинником гуманізації суспільних відносин, механізмом формування нових життєвих орієнтирів особистості. Передумовою утвердження національних інтересів в інтегративному світі, піднесення міжнародного авторитету України та становлення її позитивного іміджу є виховання освічених, високоморальних, мобільних і практико орієнтованих громадян, здатних до конструктивної співпраці, полікультурної та міжособистісної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю держави та її соціально-економічний розвиток.

Необхідність створення системи освіти, здатної реалізувати поставлені стратегічні завдання, актуалізує потребу звернення до кращих традицій вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме в цей період активно й різнопланово розвивалися земства як самоврядні органи громадсько-державного управління та просвітницько-виховні осередки українського суспільства. Унікальними за характером і вагомістю творчих здобутків були земства Полтавської губернії, які результативно впроваджували педагогічні ініціативи щодо розвитку початкової, загальної, професійно-технічної та позашкільної освіти, розбудови системи професійної підготовки

вчителів, удосконалення навчально-виховного процесу, оновлення навчально-методичного забезпечення й матеріально-технічної бази навчальних закладів.

Доцільність дослідження зумовлена гострою необхідністю розв'язання нагальних суспільних проблем і подолання соціально-педагогічних суперечностей: між утвердженням європейських прогресивних процесів демократизації та децентралізації влади, підтримки державою місцевого самоврядування й самоорганізації територіальних громад і наявністю в українському суспільстві таких тенденцій, як не завжди виправдана комерціалізація освітніх послуг, зниження якості освіти тощо; між загальною інтеграційною динамікою створення єдиного європейського регіону освіти та потребою збереження кращих вітчизняних педагогічних надбань; між необхідністю подолання в освітній сфері України низки проблем системного характеру, основними з яких є зниження соціального статусу працівників освіти, надмірно централізована й не достатньо ефективна система управління та фінансування, моральне старіння форм і методів навчання, занепад матеріально-технічної бази тощо та досвідом розв'язання вказаних завдань у просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду, що, на жаль, унаслідок суспільно-культурних трансформацій ХХ ст. виявився недооціненим.

У ході аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових джерел виявлено, що вчені приділяли увагу вивченню окремих аспектів досліджуваної проблеми. Науковому студіюванню діяльності земств присвятили свої праці вчені-сучасники земств (Б. Веселовський, М. Драгоманов, Є. Звягінцев, С. Сірополко, В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.). Науковці доводили ефективність просвітницько-виховної діяльності земств, обґрунтовували їх право на участь в управлінні народною освітою. У радянський період освітню діяльність земств Російської імперії досліджували В. Борисенко, В. Гарміза, Л. Захарова, Є. Мединський, Н. Піримова, С. Сірополко та ін. Учені наголошували на значенні земств у цивілізаційному культурно-історичному поступі, аналізували труднощі земської освіти, побіжно торкаючись питань, пов'язаних із просвітницькою

діяльністю окремих земств. В умовах інноваційного розвитку освіти української держави розкриття внеску земств у становлення національної системи освіти та виховання набуває особливо актуального характеру. Діяльність земських установ у загальному історико-педагогічному процесі України висвітлена у фундаментальних працях А. Бойко, Л. Вовк, Н. Дем'яненко, М. Євтуха, І. Зайченка, Н. Побірченко, О. Сухомлинської, Л. Штефан та ін. Конкретизація регіональних особливостей змісту й організації роботи земств дослідженого періоду здійснена у наукових студіях Т. Дудки, Л. Корж, Н. Олійник, Л. Рябовол й ін. Цінний фактичний матеріал із досліджуваної проблеми, але, на жаль, паліативного характеру презентовано у наукових розвідках учених-красезнавців Полтавщини (Р. Гавриш, О. Дроздова, В. Жук, В. Лобурець, П. Ротач, М. Якименко та ін.).

Здійснений аналіз наукових праць засвідчив, що просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) донині не була предметом спеціального цілісного вивчення.

Отже, соціально-педагогічна актуальність і доцільність означеної проблеми, важливість об'єктивного осмислення теоретичних надбань і практичного досвіду минулого для удосконалення сучасної освіти, відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження, а також необхідність розв'язання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дисертації **«Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Забезпечення єдності педагогічної теорії і практики в умовах модернізації освіти України» (№ 0112U000341).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 5 від 27 жовтня 2011 р.) й узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових

досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 28 лютого 2012 р.).

Мета дослідження полягає у виявленні теоретичних ідей, науковому узагальненні прогресивного досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) та розкритті можливостей його творчої реалізації в умовах модернізації національної освіти.

Відповідно до мети сформульовано **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати ступінь наукової розробленості проблеми.
2. З'ясувати соціально-економічні передумови й організаційно-педагогічні чинники просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
3. Обґрунтувати нормативно-правові й теоретичні основи, виявити специфіку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.
4. Визначити основні етапи, напрями, форми та методи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
5. Розкрити можливості використання прогресивних здобутків земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в сучасних умовах інноваційного розвитку освіти України.

Об'єкт дослідження – просвіта та виховання у Полтавській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Предмет дослідження – теорія та практика просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Вибір нижньої межі – 1864 р. – визначається здійсненням низки прогресивних реформ у Російській імперії, заснуванням земських установ як державно-громадських органів самоврядування, діяльність яких пов'язана зі становленням системи народної освіти («Положення про губернські й повітові земські установи», 1864 р.; «Положення про початкові народні училища»,

1864 р.). Визначення верхньої межі – 1919 р. – детермінується зміною суспільно-політичної системи в Україні, що спричинило ліквідацію земств і значні трансформації у системі освіти (Маніфест «Про відновлення радянської влади на Україні», 1919 р.; «Положення про єдину трудову школу УРСР», 1919 р.).

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання завдань дисертаційної роботи використовувався комплекс методів, серед них: *історико-педагогічний* (визначення поняттєво-категоріального апарату дисертації, виявлення теоретичних ідей, наукове узагальнення прогресивного досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.); *історико-генетичний* (вивчення історіографічного аспекту проблеми у науковій літературі); *поетапно-проблемний* (дослідження основних напрямів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.); *порівняльний* (зіставлення поглядів учених, керівників освіти, вчителів-практиків на проблему, що вивчається); *хронологічно-змістовий* (обґрунтування етапів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду); *біографічний* (студіювання науково-педагогічної спадщини персоналій, які здійснили вагомий внесок у розвиток просвітництва та виховання Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.); *контент-аналізу* (вивчення нормативно-правових, наукових, навчально-методичних джерел, що визначали зміст просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду); *моделювання й прогнозування* (актуалізація прогресивних здобутків земств Полтавщини за сучасних умов); *теоретичного узагальнення* (формулювання й обґрунтування висновків дослідження на основі результатів науково-пошукової роботи).

Джерельна база дослідження: документи та матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК): ф. 267 – Павловський І. Ф.; ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора; ф. 707 – Управління попечителя Київського навчального округу; Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського: ф. X – Архів АН УРСР; Державного архіву Полтавської області: ф. 109 – Полтавська повітова земська управа; ф. 222 – Скаржинська К. М.; ф. 521 – Полтавська єпархіальна училищна рада; ф. 610 – Миргородська повітова земська управа ф. 612 – Лохвицька повітова земська управа; ф. 694 – Гадяцька повітова земська управа; ф. 828 – Пирятинська повітова земська управа; ф. 837 – Миргородська художньо-промислова школа імені М. В. Гоголя; ф. 875 – Музей Полтавського губернського земства; Державного архіву Російської Федерації: ф. 63 – відділення зі збереження суспільної безпеки й порядку; ф. 102 – Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ; ф. 539 – Водовозов В. В.; ф. 1741 – Колекція нелегальних видань; ф. 2306 – Міністерство освіти РФСР.

Фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки м. Києва, Державної історичної бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського. Зокрема, раритетні нормативно-законодавчі («Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти» (1802–1873 рр.), «Збірник постанов по Міністерству народної освіти» (1802–1888 рр.), «Систематичний звіт постанов і розпоряджень Полтавського губернського земства» (1865–1882 рр., 1883–1894 рр., 1904–1912 рр. та ін.), наукові (В. Вахтеров, С. Велецький, Б. Веселовський, Є. Звягінцев, П. Каптерев та ін.), навчально-методичні (М. Демков, В. Євтушевський, М. Корф, О. Сластіон, М. Чехов та ін.), довідково-статистичні джерела («Звіт природничо-історичного музею Полтавського губернського відомства», 1898–1911 рр., «Календар і записна книжка для кореспондентів Статистичного бюро Полтавського губернського земства», 1906–1907 рр., 1913–1915 рр., «Полтавський земський календар», 1908–1910 рр. та ін.), періодичні видання («Вісник виховання», «Журнал Міністерства народної освіти», «Народний учитель», «Педагогічний збірник», «Світло», «Земський огляд», 1869–1916 рр., «Щорічник Полтавського губернського земства», 1895–1916 рр. та ін.).

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

– *вперше*: цілісно розкрито просвітницько-виховну діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.); з’ясовано соціально-економічні передумови й організаційно-педагогічні чинники просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду; обґрунтовано нормативно-правові й теоретичні основи (мета – поширення грамотності та підвищення культурно-ціннісних потреб широких верств населення; принципи – загальності й доступності навчання; зв’язку освіти з життям, культурою та традиціями українського народу; гласності й демократичності; самоврядування; часткової адміністративно-фінансової автономності; відкритості й ін.; ідеї – визнання виняткової ролі освіти та виховання у процесах державотворення й консолідації суспільства; важливість культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, індивідуальна свобода, глибинний зв’язок із природою; інтеграція навчальної діяльності та творчої праці учнів тощо); визначено основні етапи (I – організаційно-підготовчий, 1864 р. – середина 70-х рр. XIX ст.; II – науково-методичний, середина 70-х рр. XIX ст. – початок 90-х рр. XIX ст.; III – узагальнюючо-реформаторський, початок 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.), напрями (навчально-методичний, організаційно-педагогічний, видавничий, бібліографічно-експозиційний, дослідницький), форми (вечірні та повторювальні класи, народні читання, Шевченківські вечори; педагогічні класи, вчительські з’їзди, загальноосвітні підготовчі курси для вчителів тощо) та методи (звуковий метод навчання грамоти, написання творів і переказів, бесіди на природі, драматизація народних казок і літературних творів та ін.) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.); виявлено її специфіку (україноцентрований зміст; опора на національно-культурні традиції; високий рівень педагогічної культури й ініціативності та ін.); розкрито можливості використання творчих надбань земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в сучасних умовах на законодавчому, організаційному та технологічному рівнях;

– *уточнено* внесок видатних учених, митців, громадських і земських діячів, меценатів (Г. Галаган, Г. Коваленко, Л. Падалка, М. Рудинський, К. Скаржинська, О. Сластіон та ін.) у становлення освіти та виховання на Полтавщині;

– *розширено* уявлення про хід історико-педагогічного процесу та розвиток земської освіти в Україні;

– *введено* до наукового обігу 16 невідомих і 37 маловідомих архівних джерел.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її матеріали дозволять оцінити досвід попередніх поколінь у галузі освіти, а також розкрити можливості творчого використання сформульованих положень і висновків для збагачення історико-педагогічних знань, наповнення змісту лекційних курсів «Педагогіка», «Історія педагогіки». Результати дослідження можуть бути використані під час написання праць, підручників і навчальних посібників; при підготовці спецсемінарів з історії педагогіки; у роботі наукових гуртків, конференцій; у післядипломній педагогічній освіті; у системі управління освітою. Матеріали наукового пошуку використано у розробці авторського спецкурсу «Актуалізація ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти».

Результати дослідження впроваджено у педагогічний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 4857/01-55/29 від 16.12.2015 р.), Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка № 68-16-12 від 28.01.2016 р.), Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (довідка № 70 від 19.02.2016 р.), Вінницького коледжу будівництва і архітектури Київського національного університету будівництва і архітектури (довідка № 523 від 04.12.2015 р.), Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка (довідка № 1162 від 09.12.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, висвітлювалися у виступах на *міжнародних* науково-практичних конференціях: «Андрагогіка в системі педагогічних наук: методологія, теорія, практика» (Полтава, 2011), «Упровадження інновацій як чинник єдності педагогічної теорії та освітньої практики» (Полтава, 2012) та *всеукраїнських* науково-практичних конференціях: «Політехнічна освіта як засіб забезпечення ринку праці в Україні» (Полтава, 2013), «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Київ, 2015), «Упровадження основних положень Закону України «Про вищу освіту» як засіб забезпечення європейського рівня діяльності вищої школи» (Полтава, 2015), «Актуальні проблеми технологічної та професійної освіти: досвід та перспективи» (Умань, 2015).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 11 одноосібних публікаціях, серед яких: 6 статей у наукових фахових виданнях України, 1 – у міжнародному науковому фаховому виданні, 4 статті у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (416 найменувань, з них 62 архівні справи), 9 додатків на 55 сторінках. Дисертація містить 8 таблиць. Загальний обсяг рукопису становить 274 сторінки, з яких основного тексту – 180 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

1.1. Ступінь розробленості проблеми та джерельна база дослідження

Земства Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. як соціальні установи та виборні органи місцевого самоврядування здійснювали колосальний обсяг легітимної та різнопланової діяльності щодо цілеспрямованого розширення народної освіти, залучення широких верств населення до загальнолюдської та національної культури, формування в молоді усвідомлення цивілізаційної самобутності України.

Полтавське губернське земство та повітові земські установи досліджуваного періоду виконували не лише адміністративну, а й винятково важливу роль у розвитку освіти як пріоритетного чинника державотворення й консолідації суспільства, забезпеченні процесу передачі молодому поколінню накопичених людством соціального досвіду й культурних надбань, збереженні та примноженні національної історико-культурної спадщини. Діяльність земств ґрунтувалася на ідеалах гуманізму, просвітництва та патріотизму.

Тож визначення сутності просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) як історико-педагогічного феномену зумовлює необхідність звернення до таких наукових понять, як «виховання», «виховна діяльність», «просвітницька діяльність».

Феномен виховання розглядається в педагогічній науці (А. Бойко [13], Г. Ващенко [25], В. Кремень [143], О. Савченко [278], О. Сухомлинська [312] та ін.) як процес формування, як процес розвитку й як процес соціалізації людини, метою якого є створення оптимальних умов для становлення її як особистості в межах певної виховної системи, що детермінована соціально-економічним розвитком суспільства. Цей процес передбачає організацію і здійснення

родиною, педагогічними, громадськими і соціальними установами цілеспрямованої систематичної і планомірної виховної діяльності, результат якої відповідає соціальному заказу, що виражається у формі мети виховання.

Аналіз наукових праць Т. Белофастової [9], О. Вишневського [33], М. Євтуха [75], В. Сухомлинського [315] та ін. дозволяє констатувати, що виховна діяльність є складним конструктивним утворенням, специфічною соціально-нормативною формою суспільно-історичного буття і функціонування людини, що передбачає зміну (формування) особистості в соціумі, а також виступає підґрунтям оволодіння нею певним видом діяльності.

Порівняльний аналіз наукових джерел свідчить, що просвітницька діяльність визначається у вітчизняній історико-педагогічній науці (Л. Вовк [34], Н. Гупан [44], Н. Дем'яненко [48], І. Зайченко [97], Г. Касьянов [113], Н. Побірченко [236] та ін.) як різновид освіти в суспільстві, здійснення цілеспрямованої інформаційно-освітньої пропаганди і розповсюдження серед усіх верств населення наукових і соціально-значущих знань, що визначають рівень освіченості, загальної і національної культури українського народу, сприяють відродженню його національної свідомості, розвивають духовність як джерело практично-перетворювальної діяльності.

У розумінні сутності поняття «просвітницько-виховна діяльність земств» ми також спираємося на концептуальні основи соціального виховання, обґрунтовані у працях вітчизняних педагогів-класиків, зокрема П. Каптерєва [112], М. Корфа [140], М. Пирогова [232], К. Ушинського [323], та наукових дослідженнях В. Андрущенка [5], Г. Балла [6], Т. Дудки [65], О. Падалки [229], Л. Штефан [345] та ін., яке розглядається вченими як соціально зумовлений процес, що здійснюється суспільством і державою у створених із цією метою соціальних інституціях.

З огляду на результати здійсненого аналізу в представленому дослідженні розглядаємо поняття просвітницько-виховної діяльності земств як прогресивний, різноплановий, соціально детермінований процес організації і здійснення суспільно значущих ініціатив у сфері освіти й виховання, що визначає соціально-

культурний розвиток і рівень громадянської активності певного регіону, а також сприяє державотворенню й консолідації суспільства в цілому.

Отже, просвітницько-виховна діяльність за своєю суттю має тісний зв'язок із соціально-економічним і політичним розвитком суспільства. Зростання інтересу до цієї взаємодії спостерігалось в кризові періоди історичного поступу, які вимагали розробки якісно нових підходів до визначення напрямів, змісту, форм, методів освіти та виховання.

У площині історіографії земських установ та їх просвітницько-виховної діяльності існує достатня кількість робіт дослідницького характеру, що свідчить про значний науковий інтерес учених до вказаного питання. Увесь цей комплекс джерел включає в себе дослідження трьох етапів: *дорадянського* (1864–1917 рр.), *радянського* (1918–1990 рр.), *пострадянського* (1991–2016 рр.).

Аналіз дорадянської історіографії дозволяє виокремити декілька груп результатів наукових пошуків. Передовсім, це праці земських і суспільно-політичних діячів, що були присвячені нормативно-правовим і теоретичним аспектам місцевого самоуправління, організаційним засадам земських структур; наукові роботи, які розкривали значення земства в системі загальнодержавних інститутів Російської імперії.

Проблема взаємовідносин земств і центральної влади відразу ж набула статусу найбільш суперечливих і дискусійних. Частина науковців – прибічників «суспільно-господарчої» теорії самоуправління (О. Васильчиков, С. Вітте, О. Лохвицький та ін.) висловлювали думку про необхідність розширення кола справ, що доручалися земствам, і відстоювали важливість забезпечення їх незалежності від центральної адміністрації [20; 101; 47]. Прихильники «державницької теорії» (О. Градовський, М. Коркунов, М. Свешніков та ін.) відстоювали посилення урядового контролю за діяльністю земств як державних установ [38; 135; 279]. Цілісну позицію держави щодо органів земського самоврядування на рубежі XIX – XX століть сформулював С. Вітте у праці «Самодержавство і земства» (1908 р.), визначивши в якості «демаркаційної

риски» межу між культурно-господарською роботою земців і політично-адміністративною діяльністю [37].

Доцільно також відзначити праці, присвячені історії політико-правових орієнтирів земств і земського руху. Їх поява на початку XX ст. зумовила масштабне зростання ліберально-опозиційних виступів прогресивних громадських діячів – прибічників конституційних перетворень, які наголошували на необхідності поступового й детально розробленого законодавчого реформування різних аспектів державного й суспільного життя. Аналіз указаних питань презентованих у працях М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Малиновського, М. Іорданського та ін. свідчить, що цим авторам було притаманно розглядати реформаторські ініціативи земства як єдиний вірний шлях становлення й подальшого розвитку основ системи представницького управління. В якості важливого чинника цих перетворень передбачалося заснування єдиної загальноземської організації на найвищому рівні [45; 62; 147; 150; 382].

Так, приміром, у своїй науковій праці «Лібералізм і земство в Росії» (1889 р.) М. Драгоманов досить критично оцінював ініціативу уряду щодо створення земств. На думку вченого, земства потребують більшої автономії, оскільки недоторканість прав місцевого самоврядування прирівнюється до недоторканості прав особистості. Отже, діяльність земств М. Драгоманов розглядав як механізм децентралізації влади й засіб організації волі окремої людини та народу в цілому. У конституційному проекті розробленому М. Драгомановим обґрунтовувалося поняття компетенції місцевого самоврядування, яка, на переконання вченого, повинна бути розширена та мати більший вплив, ніж губернське земство [382].

Важливо виокремити роботи присвячені вивченню прикладних аспектів різних напрямів земської діяльності, у тому числі просвітницько-виховної. Такі праці з'явилися ще на початку функціонування земств. До них відносимо брошури, журнальні та газетні статті, оскільки, здебільшого, земства подавали інформацію для населення щодо своєї діяльності за допомогою періодичних видань. Упродовж 1883–1885 рр. Полтавське губернське земство видавало

тижневик «Земский обзор». Відповідальним редактором газети був голова губернської земської управи О. Зеленський. Тижневик охоплював широку проблематику та складався з таких рубрик: 1) дії і розпорядження уряду; 2) рішення уряду і Сенату по земським справам; 3) місцеві відомості; земські питання; 4) організація земських установ; 5) народна освіта; 6) земська медицина; 7) народне продовольство; 8) земська статистика; 9) земські хроніки; 10) земські збори; 11) питання землеволодіння і сільського господарства; 12) селянське питання; 13) бібліографія; 14) різні статті, замітки та повідомлення.

Так, у ході аналізу змісту тижневика привертають увагу публікації українського письменника та громадського діяча О. Кониського, що присвячені проблемам розвитку освіти. У 1883 р. було презентовано його замітку «Значення в Південній Росії земських установ у справі освіти». У роботі О. Кониський зауважував, що «незважаючи на багато помилок та негараздів, органи місцевого самоврядування служать народу й жодна з реформ, окрім селянської, не сприяла народному благополуччю так, як земська» [131, с. 23]. На думку вченого, головне завдання земств полягає в розвитку початкової освіти. У наступній публікації «Розвиток народної освіти в Полтавській губернії» ним було розглянуто матеріал, що відображав кількість відкритих шкіл у різних повітах Полтавської губернії. Автором також подавалася порівняльна таблиця витрат земських установ на освіту за 1872 і 1882 рр. [132].

Слід також відзначити статтю І. Фесенка «Міри щодо покращення економічного становлення вчителів наших народних шкіл», яка присвячувалася гострій проблемі незадовільного матеріального становища викладачів земських шкіл; дослідження О. Рахманського «Декілька слів про земські ремісничі училища» стосовно важливості розбудови закладів професійної освіти [269].

Як бачимо, публікації щодо вирішення актуальних питань розвитку освіти посідали помітне місце на шпальтах земського часопису. Утім, зазначимо, що вони носили переважно публіцистично-агітаційний характер або мали на меті піднесення інтересу широких мас населення до просвітницько-виховної діяльності земств. Сучасники земств, які займалися її аналізом, на жаль, не мали

завершеної статистики, що унеможливлювало об'єктивне та всебічне оцінювання, формулювання ґрунтовних висновків та узагальнень.

Важливе значення в історіографії дорадянського періоду мають праці видатного педагога В. Вахтерова. У роботах «Позашкільна освіта народу» (1896 р.), «Народні читання» (1897 р.), «Сільські недільні школи та повторювальні класи» (1896 р.), «Всенародна шкільна та позашкільна освіта» (1917 р.) учений звертався до проблеми освіченості сільського населення; розглядав питання взаємозв'язку загальної та позашкільної освіти [22–24]. Характерно те, що В. Вахтеров негативно ставився до урядової політики русифікації українського народу.

Ґрунтовний аналіз багатопланової земської практики представлено у фундаментальній праці Б. Веселовського «Історія земства за 40 років» (1909 р.). Саме ним у дореволюційний період була заснована традиція всебічного дослідження фінансової, господарчої та просвітницько-виховної діяльності земств на загальноросійському рівні [28]. Автором подано багатий матеріал статичного характеру. Б. Веселовський змістовно висвітлив діяльність земств кожної губернії та повіту, особливо господарсько-фінансові аспекти. Серед здобутків доцільно відзначити досить ґрунтовну характеристику шкільної та позашкільної роботи земських навчальних закладів.

Багатий фактичний і критичний матеріал із проблем земського самоврядування міститься в роботах В. Абрамова, А. Акімова, С. Маслова, М. Носкова, М. Слобжаніна, В. Трутовського та ін. Зокрема, В. Абрамов у працях «Що зробило земство й що воно робить» (1889 р.), «Просвітницькі товариства в провінції» (1896 р.) на високому теоретичному рівні розкрив причини і передумови здійснення Земської реформи, висвітлював форми і методи її реалізації, показував соціальну значимість цих перетворень [1; 2].

Частина публікацій 1864–1817 рр. була присвячена п'ятдесятиріччю земської реформи, що, певною мірою, викликало невиправдано оптимістичну характеристику різних аспектів багатопланової просвітницької роботи земств Російської імперії.

Низка робіт дорадянського етапу була присвячена безпосередньо вивченню історії земської школи і просвітницько-виховної діяльності земських установ (Є. Звягінцев, М. Корф, Г. Фальборк, В. Чарнолуський та ін.) [102; 139; 140; 327; 334]. У цих працях міститься порівняльний аналіз фактологічних і статистичних відомостей щодо становлення земської освіти, а також розробка концептуальних питань розвитку початкової освіти – її цілі, завдання, принципи та зміст. Так, у наукових студіях В. Чарнолуського «Підсумки суспільної думки в галузі освіти» (1906 р.), «Земство і народна освіта» (1910 р.) було цілісно відображено генезу земської школи в Російській імперії, розкрито її структуру та специфіку діяльності в різні історичні періоди, проаналізовано загальнодидактичні й організаційно-методичні аспекти навчального процесу. Значна увага в змісті наукових праць ученого була приділена різним напрямкам позашкільної діяльності земств, зокрема розвитку музейної справи [335].

Дослідницький інтерес становить фундаментальне видання «Настольна книга з народної освіти» (1904 р.) за редакцією Г. Фальборка, В. Чарнолуського [325]. У ній систематизовано представлено низку різноманітних інструкцій, положень, правил та інших нормативних документів стосовно організації початкових і середніх навчальних закладів у Російській імперії. У праці «Всезагальна освіта в Росії» (1908) Г. Фальборк сформулював пріоритетні завдання школи й підкреслив значення земств у забезпеченні принципу доступності освіти [327].

Специфіка діяльності земських навчальних закладів знайшла своє відображення в низці історико-педагогічних робіт В. Вахтерова, П. Мілюкова, М. Чехова та ін. [23; 24; 337; 338]. Дослідники виступали за суттєве розширення повноважень земств у сфері народної освіти, позитивно оцінюючи роль земської просвітницької практики у формуванні освітнього середовища губерній та повітів. Приміром, у монографії М. Чехова «Народна освіта в Росії з 60-х рр. XIX століття» (1912 р.) подано поіменну характеристику найвідоміших педагогів і діячів освіти досліджуваного періоду (М. Корфа, М. Пирогова, Л. Толстого, К. Ушинського та ін.); висвітлено особливості навчально-виховного процесу в

різних типах шкіл (земських, міських, церковнопарафіяльних, міністерських); розкрито умови праці народних учителів; відображено розвиток позашкільної освіти. Особливо цінним у монографії вважаємо фактичний матеріал, що визначає особливості просвітницько-виховної діяльності земств в українських губерніях досліджуваного періоду [337].

Вивчення власне історії Полтавського земства розпочалося з праці С. Велецького «Двадцять п'ять років діяльності земства в Полтавській губернії з 1866 по 1892 роки. Короткий нарис» (1894 р.), в якій на основі детальних статистичних матеріалів досліджено процес заснування та становлення місцевих органів самоврядування впродовж 60–80-х рр. XIX ст. [26].

Досить ґрунтовний характер має робота Ф. Щербини «Історія Полтавського земства» (1914 р.). Автор отримав пропозицію підготувати історію установи місцевого самоврядування у зв'язку з її п'ятдесятилітнім ювілеєм. У своєму дослідженні вчений детально висвітлив земську виборну систему, основні аспекти соціально-економічної діяльності земств Полтавської губернії, зокрема роботу щодо відкриття початкових навчальних закладів [346].

Діяльність полтавських земських органів у галузі освіти частково відображена в працях П. Бодянського [12], В. Бучневича [18], В. Василенка [19], І. Павловського [227], Ю. Яцевича [347] та ін. Дослідники аналізували наявність початкових народних училищ та кількість учнів, характеризували шкільні приміщення, освітній рівень учителів.

Окремі аспекти просвітницько-виховної діяльності земств (підготовка вчителів, організація навчального процесу в початкових народних училищах, упровадження загальної початкової освіти, українізація земських навчальних закладів) відображені в статтях В. Акімова [4], І. Корнілова [137], М. Макаренка [149], М. Малиновського [150], В. Муринова [161], М. Овсянникова [176], М. Рудинського [271], С. Русової [275], О. Сластіона [296], О. Смирнова [298], О. Фортунатова [330] та ін., що виходили друком на шпальтах таких провідних педагогічних журналів, як «Журнал Міністерства народної освіти», «Київська старовина», «Народний учитель», «Російська школа», «Російська думка»,

«Світло» тощо. Учені характеризували комплекс земських освітніх заходів як унікального культурного явища, приділяючи особливу увагу участі земств у розвитку системи початкової освіти досліджуваного періоду. Тож використання широкого кола поточної статистики, розгляд фінансових і відомчих проблем у сфері освіти, детальний аналіз навчально-виховного процесу в школі відносимо до позитивних аспектів указаних робіт.

На сторінках фахових видань земські діячі та вчителі ділилися досвідом роботи, аналізували навчальний процес і його результати, дискутували щодо переваг і недоліків земської системи освіти, розмірковували про шляхи її вдосконалення. Багато з цих статей написано популярною (ненауковою) мовою, як правило, їм бракує теоретичних висновків та узагальнень. Проте їх значення важко переоцінити: у них зібраний і систематизований величезний фактичний матеріал із питань освіти, який став у майбутньому фундаментом для створення праць узагальнюючого та довідкового характеру.

Підводячи підсумок вивченню першого етапу розвитку історіографії просвітницько-виховної діяльності земств (друга половина XIX – початок XX ст.), можна констатувати, що в даний час відбулося зародження та становлення цієї важливої історико-педагогічної проблеми. У науковій літературі було визначено роль земств у освіті дітей і дорослих, зроблено спробу надати їй об'єктивну оцінку. Незважаючи на недостатню кількість робіт, які б розкривали просвітницько-виховну діяльність земств в Україні, зокрема в Полтавській губернії, у цей час все ж таки була створена вихідна фактологічна та статистична база для подальшої ґрунтовної розробки загальнопедагогічних засад функціонування земств Полтавщини в досліджуваний період. Також зауважимо, що багато висновків попередніх років видаються актуальними й суголосними сучасному розвитку педагогічної науки й освітньої практики.

Унаслідок створення та подальшого утвердження радянських органів влади й офіційного скасування повноважень земських установ науковий і суспільний інтерес до їхньої просвітницько-виховної діяльності істотно знизився. У 20–40-х рр. XX ст. інститут земського управління розглядався як засіб

зміцнення самодержавної влади та механізм залучення на її бік ліберально налаштованої частини суспільства. Здобутки земських установ у соціальній сфері дослідниками цього часу ігнорувалися або піддавалися критиці. Яскравим свідченням такого негативного ставлення доцільно визнати агітаційне видання О. Шефера «Органи «самоуправління» царської Росії» (1939 р.), яке характеризувалося науковцями земського руху пострадянського часу (Л. Захарова, Дж. Бушнелл, Б. Еклоф) [27].

Як виняток із масиву наукової літератури 20-40 рр. XX ст., відзначимо монографію М. Чехова «Типи російської школи у її історичному розвитку» (1923 р.), у якій презентовано детальний аналіз навчально-виховного процесу земських шкіл, міських училищ різних типів, церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, фабрично-заводських і залізничних училищ [338].

Заслугує також на увагу фундаментальна праця С. Сірополка «Історія освіти на Україні» (1937 р.). У ній учений подав цілісну та вичерпну характеристику української освіти в другій половині XIX – на початку XX ст., приділивши належну увагу просвітницько-виховній діяльності земств [288].

Тож у радянській історіографії проблема земських навчальних закладів практично не піднімалася до середини 50-х рр. XX ст. Питання, пов'язані із просвітницько-виховною діяльністю земств, порушувалися фрагментарно (М. Константинов [132], Є. Мединський [153] та ін.). Аналіз історико-педагогічних праць радянського періоду дозволяє констатувати наявність у їхньому змісті ідеологічних стереотипів і штампів, упередженої оцінки феномену земства. Безперечно, це зумовлювалося тим, що результати наукових пошуків, які суперечили тогочасній офіційній доктрині, не могли бути опубліковані без вагомих негативних наслідків для їхніх авторів.

З початком лібералізації суспільного життя в 50-60 рр. XX ст. зростає дослідницький інтерес до історії земського законодавства. Суттєвий унесок в розробку проблеми здійснили Г. Гарміза у праці «Підготовка земської реформи 1864 року» (1957 р.) і Л. Захарова «Земська контрреформа 1890 р.» (1968 р.), презентувавши детальний аналіз процесу обґрунтування та реалізації земських

реформ 1864–1890 рр. [37; 101]. Учені звертали увагу на взаємовідносини земств з урядом, указували на його прагнення обмежити можливості органів місцевого самоврядування, зокрема у сфері освіти та виховання.

Упродовж 70-80 рр. XX ст. оцінка сутності земського самоуправління поступово пом'якшувалася. З'явилася низка робіт загальнонаукового спрямування присвячена історії земської інтелігенції (В. Борисенко [15], В. Лейкіна-Свірська [145], Н. Пірумова [233] та ін.) [15; 145; 233]. У них міститься характеристика політичних поглядів, практичної діяльності, соціального та професійного складу земських діячів, при цьому дослідники поділяли думку, що здобутки земської інтелігенції («третього елемента» земства) в господарчо-економічній і соціально-культурній галузях не підлягають сумнівам.

У монографії В. Лейкіної-Свірської «Російська інтелігенція у другій половині XIX ст.» (1971 р.) розглядалася роль земств у становленні та формуванні викладацького складу навчальних закладів. Для нашого дослідження наукову цінність становить висновок автора, в якому підкреслюється, що «земські вчителі складали приблизно половину тодішньої армії вчителів, притому її найкращу, найбільш підготовлену й свідому частину» [145, с. 26].

У історико-педагогічному контексті привертає увагу колективна монографія «Нариси історії шкіл та педагогічної думки народів СРСР. Друга половина XIX ст.» (1978 р.). У виданні на тлі соціально-економічного розвитку країни подано цілісну характеристику розвитку вітчизняної педагогічної науки і шкільної практики (50–90-х рр. XIX ст.). Зокрема, наголошується на вагомому значенні земств у розбудові шкільної освіти Полтавської, Харківської, Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній [225].

У монографії В. Борисенка «Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-тих роках XIX ст.» (1980 р.), не зважаючи на її прорадянський характер, міститься значний фактологічний матеріал щодо розвитку шкільної й позашкільної освіти в Україні досліджуваного періоду. Важливо, що висновки й загальні положення свого дослідження автор підтвердив

конкретними прикладами стосовно організації навчально-виховного процесу в школах Харківської, Полтавської і Чернігівської губернії [15].

Значне місце в радянській історіографії займають історичні наукові праці, які відображають регіональну специфіку розвитку земств Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). З'явившись у 60-80 рр. XX ст., дослідження акцентували увагу на господарській практиці земств, аналізі земських бюджетів тощо. У низці дисертацій наявні розділи щодо соціального складу земських установ, участі місцевих земських діячів у політичному русі. Побіжно особливості розвитку земських установ Полтавської губернії знайшли відображення в працях учених-краєзнавців (М. Бажан, В. Жук, Н. Пасько, Т. Пустовіт, О. Супруненко, З. Суховська та ін. [77; 78; 165; 245].

Отже, підводячи підсумок аналізу стану розробки досліджуваної проблеми в радянські часи, можна констатувати, що в цілому ступінь глибини та характер інтерпретації результатів наукового пошуку значною мірою залежав, по-перше, від світоглядних позицій авторів, по-друге, від конкретних соціально-політичних обставин, за яких означені праці готувалися й публікувалися. Наукові роботи цього етапу, на наш погляд, мали на меті лише загальну постановку проблеми, акцентування її значення в соціокультурному поступі суспільства, звернення уваги дослідників до діяльності земств у галузі освіти та виховання.

Розпад Радянського Союзу та встановлення незалежності України зумовив початок нового етапу в історіографії досліджуваної проблеми – пострадянський. Демократизація суспільства початку 90-х рр. XX ст., яка, безумовно, позитивно вплинула й на розвиток наукового життя, поступово сприяла переоцінці багатьох історичних процесів, у тому числі й земських реформ. За межами колишнього Радянського Союзу питання розгортання земського руху в Російській імперії отримали досить широке та неупереджене висвітлення. З метою якісно нового аналізу цього соціально-історичного феномену практикувалися навіть спільні дослідження вітчизняних та зарубіжних учених. Свідченням цього доцільно визнати видання «Великі реформи в Росії 1856–1874», яке вийшло в світ у 1992 р. під загальною редакцією Л. Захарової, Дж. Бушнелла, Б. Еклофа [27]. Зауважимо,

що вказана наукова праця відрізнялася не лише новизною фактичного матеріалу, але й об'єктивним характером вивчення діяльності земських установ.

У цей період також були опубліковані земські звіти, численні статті в періодичних виданнях, брошури, в яких була здійснена конструктивна оцінка практичних здобутків земських установ (друга половина XIX – початок XX ст.).

Наукову цінність становить фундаментальна робота Н. Корольової «Земство на зламі. 1905–1907 рр.» (1995 р.). У ній авторка присвятила окремий розділ діяльності земств щодо розвитку народної освіти в Російській імперії, зокрема в українських губерніях. Учена презентувала власне неупереджене ставлення до творчих здобутків самоврядних структур, зробила науково виважений висновок, що «земство здійснило свій внесок у розвиток грамотності, найчастіше елементарної, у сільській місцевості» [138, с. 26]. Авторка розкрила вагомі творчі досягнення земств, звернула увагу на соціальні та фінансові фактори, які обмежували можливості земств щодо розвитку народної освіти.

Важливо, що в пострадянські часи значно зріс інтерес науковців щодо діяльності земських установ на території України. У цьому контексті відзначимо наукові праці загальноісторичного характеру: М. Шип «Інтелігенція на Україні (XIX ст.)» (1991 р.) [339]; Т. Гунчак «Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії» (1993 р.) [43]; Г. Касьянов «Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть» (1993 р.) [113]; «Мистецтво України: біографічний довідник» (за ред. А. Кудрицького) (1997 р.) [160]; В. Борисенко «Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття» (1998 р.) та ін. [16].

Окрему групу наукових джерел, у яких відображено просвітницько-виховну діяльність земств на тлі розвитку педагогічної думки та освітньої практики в Україні становлять фундаментальні праці істориків педагогіки (Л. Березівська [8], Л. Ваховський [21], Л. Вовк [34], Н. Гупан [44], Н. Дем'яненко [48], М. Євтух [75], І. Зайченко [97], В. Курило [144], Н. Побірченко [236], О. Сухомлинська [313; 314], Л. Штефан [343; 344] та ін.). Особливе значення для нас мають думки вчених щодо розробки нових історико-педагогічних підходів (герменевтичного, феноменологічного, біографічного, парадигмального,

критеріально-комплексного) до вивчення проблеми просвітницько-виховної діяльності земств України (друга половина XIX – початок XX ст.).

Біографічний (персоніфікований) підхід надав можливість здійснити аналіз джерел, за якого особистості вчених, педагогів і громадських діячів (В. Василенко, Г. Коваленко, Л. Падалка, М. Рудинський, К. Скаржинська, О. Сластіон та ін.), з одного боку, виступають виразниками теоретичних ідей просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду, а з іншого – у своїй діяльності персоніфікують її генезис. Застосування феноменологічного підходу сприяло розкриттю значення суб'єктивного досвіду як провідного чинника розуміння сутності людської особистості на тлі соціального характеру її самореалізації. Тож у ході наукового пошуку прагнули позбутися будь-якої ідеалізації досвіду земств, відмовитися від стереотипних та догматичних положень. Тлумачення сутності теоретичних ідей просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) здійснено в роботі на основі герменевтичного підходу. З огляду на це педагогічні явища та факти розвитку українського шкільництва висвітлюються в контексті становлення духовної і матеріальної культури в різноманітних формах її прояву. Парадигмальний підхід передбачав розгляд процесу розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду у внутрішній динаміці, з точки зору формування та трансформації педагогічних положень і концепцій, які виникали в різний час у межах певних науково-педагогічних кіл [312].

Наративний характер дослідження, що розуміється сучасними вченими (Л. Ваховський, Н. Гупан, Г. Корнетов, О. Сухомлинська та ін.) як передумова фахової аргументації історико-педагогічних студій, що водночас надає можливість наділити результати наукового пошуку «сміслом і внести до сучасного соціокультурного контексту», забезпечено в роботі завдяки використанню наукової літератури описового спрямування [21, с. 8]. Звертаючись до наративних джерел, уважаємо за доцільне підкреслити вагомість видань за ред. О. Сухомлинської «Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933»

(1996 р.) [162], «Маловідомі джерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.)» (2003 р.), «Українська педагогіка в персоналіях» (2005 р.) та наукових праць Л. Вовк «Історія освіти дорослих в Україні» (1994 р.), Л. Березівської «Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.)» (1999 р.), Н. Побірченко «Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2002) [8; 34; 162; 236].

Серед робіт новітньої доби наукову цінність становлять дослідження історичного спрямування. Так, А. Гуз у дисертаційному дослідженні «Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.)» (1997 р.) розкрив культуротворчі особливості діяльності земських структур, спрямованої на піднесення загальної культури населення, відродження національного духу. Але, на жаль, у змісті роботи автор не повною мірою відобразив результати діяльності земських установ щодо удосконалення професійної майстерності вчителів земських шкіл, розвитку професійно-технічної та сільськогосподарської освіти [42].

Робота О. Мармазової «Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)» (1998 р.) викликає інтерес тим, що в ній авторка представила періодизацію розвитку просвітницької діяльності земств Катеринославської, Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній, проаналізувала кількісні й якісні результати діяльності земств, розкрила їх значення для становлення освіти в Україні [152].

Окремі загальнопедагогічні аспекти історії земств як осередків просвітницько-виховної діяльності досліджуваного періоду розглядаються в наукових працях Т. Дудки [65], Ж. Ільченко і Н. Калениченко [111], В. Погребняка [237], Л. Семеновської [282], О. Філоненко [329] та ін.

У сучасних умовах реформування органів місцевого самоврядування та освітньої галузі склалися сприятливі умови для об'єктивного дослідження внеску земств у розвиток освіти певних територіальних громад України. Про це свідчать дослідження, що висвітлюють регіональну специфіку діяльності земств у

досліджуваний період (Л. Корж «Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX століття» (1999 р.) [134], Л. Рябовол «Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» (2001 р.) [276], Н. Олійник «Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій пол. XIX – поч. XX ст.» (2008 р.) [178]). У роботах представлено наукові положення узагальнюючого характеру, фактологічні й статистичні дані за різними напрямками земської діяльності в різних українських губерніях. Зважаючи на це, дослідницький матеріал указаних авторів вважаємо важливим для здійснення порівняльно-зіставного аналізу.

Широкий спектр дотичних проблем, зокрема загострення соціально-політичних суперечностей, піднесення культурно-просвітницького руху, активний розвиток ремесел і декоративно-прикладного мистецтва в межах Полтавської губернії тощо, знайшли відображення в працях сучасних істориків-краєзнавців (О. Белько [7], Т. Благова [10], С. Бондаренко [14], Р. Гавриш [36], О. Дроздова [64], В. Жук [77], В. Ковган [127], О. Козаченко [128], Є. Кудрицький [256], В. Лобурець [244], Т. Малєєва [151], Л. Овчаренко [177], В. Ревегук [270], Н. Семергей [283], О. Супруненко [244], В. Ханко [332], М. Якименко [244] та ін.). Указані дослідження побудовані на широкій історіографічній базі, однак більшість із них торкаються досліджуваної проблеми побіжно.

Для осмислення провідних чинників розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) важливою є наукова робота Н. Семергей «Полтавщина в українському національному відродженні XIX ст.» (1996 р.), у якій виявлено завдання, цілі та форми діяльності товариств і громадських організацій (у тому числі земств), розкрито взаємозв'язок національного й культурного відродження, визначено соціокультурне середовище Полтавської губернії як таке, що характеризується «збереженням традицій козацько-гетьманської України» [283, с. 12].

Певним внеском у дослідження проблеми вважаємо монографію Р. Гавриш «Земська школа на Полтавщині» (1999 р.). Авторка в загальних рисах розкрила передумови введення земських установ, висвітлила діяльність земств

Полтавської губернії щодо фінансування та створення матеріальної бази початкової освіти [36]. Позитивно оцінюючи творчий доробок дослідниці в розвиток проблеми вважаємо доцільним констатувати, що результати наукових пошуків Р. Гавриш мають історичний характер (науковець зосередила увагу на провідних аспектах земського законодавства, адміністративно-господарської практики), тому вони, на нашу думку, потребують педагогічної оцінки й інтерпретації, є джерелом подальшої історико-педагогічної розробки питання.

Заслужовує на увагу дослідження Т. Малєєвої «Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки» (2002 р.). У ньому авторкою охарактеризовані основні підходи земських установ до організації ремісничої освіти, епізодично висвітлено історію розвитку Дігтярівського ремісничого училища та Миргородської художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя [151].

Досить удалу спробу історико-педагогічного аналізу становлення освіти в Полтавській губернії досліджуваного періоду здійснено Т. Благовою в роботі «Розвиток шкільної і професійної мистецької освіти на Полтавщині» (2009). Утім досвід просвітницької діяльності земств (друга половина XIX – початок XX ст.) розглядається авторкою у виданні фрагментарно [10].

Узагальнюючи огляд наукової літератури, доцільно констатувати, що просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) донині не була предметом спеціального цілісного вивчення, хоча в останні роки його необхідність стає очевидною не лише в педагогічній теорії, а й в освітній практиці. Забезпечення демократичних принципів реформування освіти в Україні на всіх рівнях потребує інноваційних підходів і врахування кращих педагогічних традицій, що актуалізує вивчення вітчизняного історико-педагогічного досвіду.

Однією з особливостей дослідження проблеми просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. є її багатоплановість. Це вимагало вивчення та використання багатьох джерел, які за спрямованістю, значимістю, видами та авторством можна згрупувати таким

чином: 1) офіційні документи уряду дореволюційної Російської імперії; 2) матеріали земських з'їздів та комісій; 3) статистичні та звітні матеріали земств Полтавської губернії; 5) центральна та місцева періодика; 6) архівні джерела.

Універсальним і ґрунтовним джерелом офіційного характеру вважаємо «Повне зібрання законів Російської імперії» [404]. Аналіз систематизованої у цьому виданні законодавчої бази надав змогу в хронологічній послідовності проаналізувати нормативно-правові засади діяльності земств як громадсько-державних установ, простежити офіційну політику царського самодержавства щодо системи місцевого самоврядування, у тому числі в галузі освіти, з'ясувати політику центральної влади щодо національних регіонів Російської імперії.

Серед численних освітніх документів другої половини XIX – початку XX ст. особливе значення мають Положення про земства, прийняті у 1864 і 1890 рр., а також основні законодавчі акти, які стосуються організації і діяльності початкових народних училищ 1864 і 1874 рр. [104; 241; 242; 243]. Порівняльний аналіз їх змісту надав можливість виявити динаміку загальних правових основ формування та діяльності земств на різних історичних етапах, еволюцію їхніх функціональних обов'язків, основ взаємовідносин із системою освіти.

Особливості законодавчо-нормативного забезпечення просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) представлені в низці фундаментальних видань: «Систематичний звіт постанов і розпряджень Полтавського губернського земства за перші шість триріч (з 1865 по 1882 роки)» (1885 р. – Вип. 1), «Систематичний звіт постанов і розпряджень Полтавського губернського земства за перші шість триріч (з 1865 по 1882 роки)» (1886 р. – Вип. 2), «Систематичний звіт постанов і розпряджень Полтавського губернського земства (з 1883 по 1894 роки)» (1902 р.), «Систематичний звіт постанов і розпряджень Полтавського губернського земства (з 1904 по 1912 роки)» (1915 р.) [284–287].

Конкретизувати законодавчі акти стосовно системи освіти допомогли періодичні видання дорадянського періоду: «Журнал Міністерства народної освіти» [105; 106; 116; 137; 142; 167; 168; 171; 173; 174; 262; 263], «Земський

огляд» [130; 131; 269], «Російська школа» [1;103], «Світло» [272; 275; 322; 341] та ін. Поряд із директивними установками головного відомства освіти вони містять багато статистичних даних і фактичного матеріалу по всіх губерніях та навчальних округах. Журнали «Вільна українська школа» [267; 258; 274], «Київська старовина» [141; 163; 290; 292; 318], «Народна школа» [66], «Педагогічний журнал для вчителів народних шкіл Полтавської губернії» [32; 240; 300], «Рідний край» [99; 159; 268; 293; 295; 297], «Сім'я та школа» [17] на своїх сторінках узагальнювали досвід шкільної роботи, друкували нариси про кращих вчителів земських шкіл, вносили пропозиції щодо етнізації навчально-виховного процесу, характеризували недоліки просвітницько-виховної діяльності земських закладів досліджуваного періоду.

Важливе місце серед проаналізованих нами регіональних періодичних видань належить часопису «Полтавські губернські відомості», який виходив упродовж 1838–1919 рр. Узагальнення й систематизація поданих у ньому матеріалів (звітні доповіді управи, інструкції інспекторам, розпорядження щодо розвитку освіти, різноманітні статистичні відомості, зведені постанови губернського і повітових земств щодо розвитку народної освіти, статuti навчальних закладів) значно збагатили емпіричну базу нашого дослідження і сприяли більш повному висвітленню питань стосовно: етапів, напрямів, форм і методів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX століття; просвітницько-виховних заходів губернського і повітових земств; особливостей трудової підготовки учнів у земських ремісничих училищах і майстернях [180; 340].

У «Щорічнику Полтавського губернського земства» (1895–1919 рр.) висвітлювалися найрізноманітніші аспекти діяльності земств і життя населення Полтавщини. Видання мало два відділи: земський і статистично-економічний. У першому відділі найбільший інтерес становить розділ про народну освіту, який охоплює міністерські, земські і церковнопарафіяльні школи, а також школи грамоти (з численними доповненнями в додатках) [68–71].

У ході роботи проаналізовано також «Доповіді Губернської земської управи Губернському зібранню» (1875–1909 pp.) [170; 234; 235; 249; 250; 251–253; 255; 266; 267; 299]; «Журнали Полтавського губернського зібрання» (1867–1912 pp.) [87–95; 166; 264]; журнали земських зібрань, зокрема Гадяцького [80], Золотоноського [81], Костянтиноградського [83; 84], Лохвицького [85], Миргородського [157], Пирятинського [86], Роменського [82], Хорольського [96; 222] повітів; звіти про стан Миргородської художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя (1900–1915 pp.) [194–205].

Важливе значення для студіювання проблеми мають опубліковані матеріали загальноземських та місцевих з'їздів із народної освіти, роботи їх комісій, що займалися узагальненням досвіду за такими напрямками: 1) розвиток початкової освіти; 2) організація позашкільної освіти, 3) забезпечення професійно-технічного навчання та ін. Указані публікації, як правило, характеризувалися значним обсягом і ґрунтовністю. Аналіз змісту свідчить, що в їх основу покладено тексти доповідей учасників з'їзду, його резолюції, узагальнені статистичні дані, аналіз анкетування учнів, бібліографічні показники літератури з народної освіти [238; 257; 258; 272; 385; 386].

Важливим джерелом для об'єктивного вивчення проблеми стали інші статистичні й довідкові видання, з-поміж них: «Адрес-календарі Полтавської губернії (1880, 1887 pp.) і «Адрес-календарі й довідкові книжки Полтавської губернії» (1894, 1898, 1900 pp.) [4], «Полтавський земський календар» (1908, 1909, 1910 pp.) [248], «Пам'ятні книжки Полтавської губернії» (1865–1916 pp.) [228], «Статистичні таблиці Полтавської губернії і порівняльні висновки з них за 1862, 1863, 1864 pp.» [303], «Статистичний щорічник по Полтавському губернському земству» (1895–1904) [304–307], «Звіти природничо-історичного музею Полтавського губернського відомства» (1898–1911 pp.) [180; 208; 246; 247], «Щорічники природничо-історичного музею Полтавського губернського відомства» (1812–1915 pp.) [67], «Звіти Полтавської Вченої Архівної Комісії» (1914–1916 pp.) [216], «Праці Полтавської Вченої Архівної Комісії» (1905–1917 p.) [317].

Так, приміром «Полтавський земський календар на 1909 р.» містить детальні відомості про навчальні заклади Полтавського губернського земства, а саме: про Полтавську фельдшерську школу, Кременчуцьку акушерсько-фельдшерську школу, Миргородську художньо-промислову школу імені М. В. Гоголя, Полтавське ремісниче училище, Лубенську сільськогосподарську школу, Полтавську школу садівництва та ін. Крім того, у виданні розміщено короткий огляд діяльності Полтавського природничо-історичного музею, Дегтярівської ткацької майстерні [248, с. 125–126].

«Статистичні таблиці» мали для нашого дослідження бібліографічну цінність, оскільки в них у абетковому порядку подано назви міст, сіл і хуторів Полтавської губернії досліджуваного періоду, вказано назви повітів, чисельність населення, кількість навчальних установ тощо [303]. Широкий фактологічний матеріал у «Пам'ятних книжках Полтавської губернії» презентовано у вигляді таблиць і статистичних зведень, видання також уключає в себе статті з питань соціально-економічного розвитку губернії, зокрема проблеми розвитку народної освіти в досліджуваний період [228].

Доцільно вказати, що більшість документів земських установ були опубліковані, досить широке коло науковців мало до них доступ. Утім певна частина матеріалів зберігається в центральних та місцевих архівах.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАУ) нами віднайдено здебільшого нормативні документи [351; 353; 360; 362; 364], підготовчі й поточні матеріали губернської та повітових земських управ Полтавщини [354; 356; 357; 359], акти обстеження земств, статистичні та аналітичні огляди стану навчальних закладів, які були у відомстві земств Полтавської губернії [352; 358; 361].

Доцільно підкреслити значимість таких фондів: ф. 267 – Павловський І. Ф. – історик, професор Київського університету [349]; ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора [350]; ф. 707 – Управління попечителя Київського навчального округу (відомості, які

дозволяють розширити уявлення про загальну політичну й соціально-економічну ситуацію тогочасного суспільства) [351–364].

Фактичні дані, які становлять наукову цінність, були почерпнуті з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. Х – Архів АН УССР) [365], Державного архіву Російської Федерації (ф. 63 – Відділення зі збереження суспільної безпеки й порядку [366–376], ф. 102 – Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ [377–379], ф. 539 – Водовозов Василь Васильович [380–381], ф. 1741 – Колекція нелегальних видань (листівок и брошур) [382–384], ф. 2306 – Міністерство освіти РРФСР) [385–386], Державного архіву Полтавської області [387–410].

Особливе місце серед джерел цієї групи займають документи, що були опрацьовані у фондах Державного Архіву Полтавської області (далі – ДАПО), зокрема такі фонди: ф. 109 – Полтавська повітова земська управа; ф. 222 – Скаржинська К. М. [387–388]; ф. 521 – Полтавська єпархіальна училищна рада [389]; ф. 610 – Миргородська повітова земська управа [390–395], ф. 612 – Лохвицька повітова земська управа [396–397]; ф. 694 – Гадяцька повітова земська управа [398–402]; ф. 837 – Миргородська художньо-промислова школа імені М. В. Гоголя [403–410].

У ході дослідження встановлено, що у змісті зазначених справ відображено провідні напрями діяльності земств Полтавської губернії в галузі розбудови освіти. Так, у ф. 837 (Миргородська художньо-промислова школа імені М. В. Гоголя) віднайдено 8 справ, у яких представлено участь Полтавського губернського та Миргородського повітового земств щодо організації діяльності Миргородської художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя. Усе це уможливило відтворення генези цього унікального навчального закладу. Архівні справи зазначеного фонду містять також списки учнів та особового складу викладачів, статут школи, список членів Попечительської ради школи, відомості успішності учнів тощо. Значну наукову цінність становлять доповідні записки, листи-вимоги на роботу випускників школи, листування губернської та повітових управ щодо господарських, фінансових питань, з приводу набору учнів

на навчання, замовлення на виготовлення ними виробів, стосовно участі учнів у різноманітних виставках [403–410].

У процесі дослідження з'ясовано, що в ДАПО зберігаються фонди повітових земських управ, які містять справи, що характеризують діяльність земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в галузі опікування кустарними промислами і розвитку професійної освіти. У фонді 612 (Лохвицька повітова земська управа) виявлені справи з низкою клопотань про відкриття в повіті ремісничих майстерень, виділення коштів на розвиток різноманітних ремесел і промислів відповідними постановами повітового земського зібрання [396; 397]. У фонді 694 (Гадяцька повітова земська управа) зберігаються справи, які відображають роботу Гадяцького повітового земства щодо створення мережі початкової і професійної освіти [398–402]. Крім цього, опрацьовані архівні справи містять листування земств із Полтавським губернатором, постанови повітового земського зібрання з приводу відкриття ремісничих майстерень, циркуляр Міністерства народної освіти про створення при жіночих початкових училищах рукодільних класів, кошториси витрат на утримання класів ручної праці, ремісничих відділень; листування з Міністерством торгівлі та промисловості, Київським навчальним округом про заснування в повіті при початкових училищах мережі ремісничих відділень; орієнтовні переліки інструментів для обладнання майстерень тощо.

Розширенню масиву історіографічної і науково-методичної бази дослідження певною мірою сприяло використання електронно-інформаційних джерел (освітні портали «Академія», «Електронна книга пам'яті України», «Історія Полтави», «Освіта в Україні та за кодоном», «Освіта. UA», «Педагогічна преса», «Педагогічний музей України», міжнародне вільне інформаційно-освітнє веб-середовище «Mendeley», офіційні персональні сайти вчених і освітніх діячів (Л. Гриневич, Ю. Кращенко, Г. Онкович, І. Совсун та ін.).

Отже, проведений в ході роботи аналіз наукової літератури виявив, що у вітчизняному й зарубіжному історико-педагогічному вченні узагальнення теорії і практики просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга

половина XIX – початок XX ст.) виступає неперервним процесом, який розпочався в 60-х рр. XIX ст. і триває до теперішнього дня.

З огляду на стан розробленості досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній науковій думці визначено такі пріоритетні напрями наукового пошуку: 1) студіювання соціально-економічних передумов та організаційно-педагогічних чинників просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.); 2) вивчення нормативно-правових і теоретичних основ, узагальнення досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду; 3) з'ясування можливостей використання прогресивних здобутків земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в сучасних умовах інноваційного розвитку освіти України.

1.2. Основні передумови та чинники розвитку земств Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз наукової літератури свідчить, що на початку XIX ст. в Україні налічувалось дев'ять губерній. Губернія – це вища одиниця адміністративно-територіального поділу в Російській імперії XVIII – XX ст. Поділ України на губернії царський уряд свідомо здійснив у такий спосіб, щоб частину земель, населених українцями, приєднати до сусідніх – російських губерній.

У губерніях, адміністративне управління здійснювалося довіреними особами царя – губернаторами та генерал-губернаторами, які призначалися із числа вищих чиновників і знатних дворян. Губернатор належав до вищої урядової влади, очолював губернію, здійснююючи адміністративне та виконавче керівництво. Існувало також губернське управління, яке складалося з віце-губернатора, радників, прокурора. Генерал-губернатор очолював кілька губерній і наділявся надзвичайними повноваженнями – поєднував цивільну і військову владу.

На початку XIX – у першій чверті XX ст. Полтавська губернія була самостійною адміністративно-територіальною одиницею Лівобережної України, що утворилася (відповідно царського указу від 27 лютого 1802 р.) в результаті поділу Малоросійської губернії на Полтавську (адміністративний центр – Полтава) і Чернігівську.

У ході наукового пошуку встановлено, що урочисте заснування Полтавської губернії відбулося 9 березня 1802 р. [11, с. 3]. За даними вчених-краєзнавців, первісний варіант адміністративно-територіального устрою Полтавської губернії поступово зазнавав змін. Так, 11 грудня 1801 р. повітовими містами були визначені Гадяч, Зіньків, Золотоноша (тепер Черкаської обл.), Кременчук, Лубни, Переяслав (тепер Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Пирятин, Полтава, Прилуки (тепер Чернігівської обл.), Ромни (тепер Сумської обл.), Хорол. Пізніше, 12 грудня 1801 р., до переліку повітових міст додалися Костянтиноград (тепер Красноград Харківської обл.), Миргород (замість Зінькова). 27 березня 1803 р. – Зіньків, Лохвиця, Кобеляки. Міста Градизьк і Глинськ уважалися позаштатними. У 1817 р. до Полтавської губернії було приєднано посад Крюків [77]. Спершу в складі Полтавської губернії було 10, згодом 12, а з 1803 р. – 15 повітів: Гадяцький, Зіньківський, Золотоніський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський, Хорольський [245, с. 214].

На час утворення Полтавської губернії у її складі налічувалось 1 343 029 жителів. За даними 10-ї ревізії (1859 р.) – 1 762 564 жителів, 4 518 населених пунктів (260 037 дворів). Межувала Полтавська губернія на півночі з Чернігівською, на північному сході – з Курською та Харківською губерніями, на півдні – з Катеринославською губернією, а з південного заходу відділялася р. Дніпром від Київської, Херсонської і частково Катеринославської губерній [283].

Дослідники історії краю стверджують, що Полтавська губернія була аграрною – близько 90 % населення займалося сільськогосподарським

виробництвом. При цьому, зауважимо, 72,2 % сільськогосподарських угідь належали поміщикам, котрі складали лише 1,6 % усього населення губернії. З огляду на це, у середині XIX ст. на Полтавщині особливо гостро постала проблема щодо впорядкування відносин між селянами і поміщиками, тому що кріпосницька залежність несла в собі надзвичайно жорстокі й соціально потворні риси рабського примусу й насилля [224; 227].

Аналіз історичних джерел свідчить, що криза феодально-кріпосницької системи в Російській імперії примусила царський уряд та політичну еліту держави здійснити селянську реформу, що регламентувалася Царським маніфестом від 19 лютого 1861 р., «Положенням про селян, що вийшли із кріпосної залежності» і «Положенням про викуп селянами їх садиб та польових угідь» (1861 р.). У цих документах визначалися основні позиції реформаційних перетворень пов'язаних із скасуванням кріпосного права: 1) ліквідація особистісної залежності селян від поміщиків, їх звільнення і створення органів селянського управління; 2) наділення селян землею та визначення за неї повинностей; 3) викуп селянських наділів [16].

Тож реформою запроваджувалися нові органи управління селянами. Утворені в цей час сільські й волосні органи управління розподіляли податки та повинності між селянами, контролювали їх виконання, стежили за утриманням шляхів, мостів, лікарень, шкіл, відали торгівлею, рекрутським набором, збиранням недоїмок, мали забезпечувати порядок і затримувати злочинців. Отже, територіальні органи управління в сільській місцевості мали поліцейсько-фіскальний характер і підпорядковувалися царському уряду. Селяни не були повністю зрівняні в правах з іншими прошарками населення, вони залишалися нижчим, податним станом, мусили платити подушну подать, відбувати рекрутську повинність, зазнавали тілесних покарань, не могли вільно залишити село, оскільки зберігалася общинна залежність при виплаті податків і виконанні повинностей. Поміщик уважався попечителем сільської громади, повною мірою розпоряджався поліцією, службовцями, а також зберігав право на працю тимчасово зобов'язаних селян. Тож викупна операція, яку проводив царський

уряд, відповідала інтересам поміщиків. Селянин мусив викуповувати, причому за надзвичайно високою ціною, не лише землю, а й особисту волю. У цілому, селяни повинні були внести викупних платежів приблизно в чотири рази більше від тогочасної ринкової вартості землі [16; 27; 31; 147].

Дані дослідження свідчать, що Полтавська губернія перебувала в більш складному становищі порівняно з іншими регіонами України щодо проведення реформи зі скасування кріпосного права. За кількістю населення Полтавська губернія посідала сьоме місце в Російській імперії і друге – серед українських губерній. У 1861 р. на території Полтавської губернії проживало 682 тис. кріпосних селян, що складало майже 37,5 % від усієї кількості населення [244, с. 35]. Селяни звільнялися від кріпосної залежності тільки після викупу землі в поміщиків. До цього вони перебували у становищі тимчасово залежних: як і раніше, вони мали відпрацьовувати панщину та сплачувати оброк за користування земельним польовим наділом. Такий грабіжницький характер реформи спричинив масовий селянський рух, котрий на Полтавщині продовжувався до весни 1863 р.

Аналіз джерел доводить, що сільське населення Полтавщини було невдоволено реформою і способом її проведення. Обурення викликало те, що основні масиви землі залишилися в руках поміщиків, а колишні кріпаки були змушені виконувати феодалні повинності й платити великий викуп за наділи. Приміром, у березні 1862 р. губернатор О. Волков особисто приїздив до Кременчука і намагався заспокоїти селян. Однак селянські виступи вдалося придушити тільки за допомогою регулярних військ та підрозділів поліції. У кінцевому результаті за три пореформені роки було покарано близько 3,5 тисяч селян – заслано до Сибіру, ув'язнено, посічено різками, віддано під нагляд поліції [283]. Тільки під тиском влади селяни змушені були викупляти землю в поміщиків. Станом на 1865 р., близько третини колишніх кріпосних селян викупили землі та отримали уставні грамоти від поміщиків. При цьому в зв'язку з малоземеллям на Полтавщині селяни загалом втрачали до 40 % землі (у

порівнянні з дореформеними площами), тоді як у середньому по українських губерніях цей показник становив близько 28 %.

Аналіз архівних джерел і наукової літератури дає підстави констатувати, що влітку 1861 р. на території Полтавської губернії було створено нові територіальні одиниці – 278 волостей та 2 413 сільських громад, а також відповідні органи селянського самоврядування [256; 283]. З огляду на те, що переважну більшість населення губернії складали селяни, ефективність проведення наступної земської реформи залежала від підготовчої діяльності органів селянського самоврядування. Тож упродовж 1861–1864 рр. воно мало певний час для напрацювання досвіду управлінської діяльності, який був необхідний для успішної реалізації новітньої системи територіального самоуправління.

Слід зазначити, що реформа 1861 р. означала закінчення епохи феодалізму, але його пережитки ще довгі роки були реаліями господарського життя губернії. Це виявилось не лише в тому, що поміщики зберегли велике землеволодіння, але й у тому, що селянство довгий час перебувало в залежності відробітків і викупних платежів поміщикам і уряду.

Незважаючи на зазначені реформаційні процеси, Полтавщина залишалася, насамперед, аграрною губернією з достатньо розвиненими, але невеликими переробними сільськогосподарськими підприємствами. Провідне значення в економічному поступі регіону належало розбудові місцевих промислів і ремесел, які охоплювали різні галузі виробництва. Традиційними вважались художня вишивка, килимарство (Полтава, Решетилівка); гончарство, кераміка (Опішне, Миргород); художня обробка деревини (Кременчук); розпис по деревині (Миргород). Як свідчить статистика, упродовж XIX ст. у повітових містах працювало біля 3 тис. майстрів [256, с. 13]. Ремісницька майстерність передавалася від покоління до покоління. Усе це було міцним підґрунтям для становлення професійної освіти на Полтавщині ще в першій половині XIX ст.

Активний розвиток ремесел сприяв поживавленню торгівлі. На Полтавщині впродовж XIX ст. значну роль у соціально-економічному процесі відіграли

ярмарки. Зокрема, у 1862 р. відбулося 526 ярмарок [256, с. 1001]. Однак поступово їх значення в Україні, й зокрема на Полтавщині, зменшується, що пояснюється прискореним залізничним будівництвом. Розпочате в 70-х рр. XIX ст., воно стало яскравим показником розвитку капіталістичних відносин у Полтавській губернії цього часу.

Дослідники стверджують, що в 1880 р. найбільша кількість ремісників була зареєстрована в Роменському, Зіньківському і Миргородському повітах. За ними йшли Золотоніський, Кобеляцький, Прилуцький, Полтавський, Лохвицький повіти [256, с. 51]. Піднесення кустарних промислів і ремесел у регіоні було не лише показником економічного розвитку Полтавської губернії, а й важливою передумовою розвитку земських установ у досліджуваній період.

У ході вивчення наукових джерел нами було встановлено, що фабрично-заводська промисловість у Полтавській губернії була розвинута слабо. Приміром, у 1859 р. діяло 575 підприємств, на яких працювали 15 782 осіб, що виробляли продукції на 6,5 млн. крб. Зокрема, діяло 57 селітроварень, 23 винокурні, 21 цукровий, 15 салотопних заводів, 13 тютюнових, 10 вовняних фабрик, 13 чинбарень [256, с. 712].

На початку 60-х рр. XIX ст. виникли умови для прогресивних перетворень у всіх сферах життя Полтавської губернії. Показником економічного поступу був подальший розвиток промисловості. Протягом 1862–1896 рр. вартість випуску промислових виробів зростає з 4,1 млн. до 23,6 млн. крб. На кінець XIX ст. в Полтавській губернії діяло 841 підприємство. Це зумовлювало необхідність розвитку системи навчальних закладів, які б надавали робітникам необхідні знання та вміння [там само].

Документальні матеріали, подані в працях учених краєзнавців (А. Кудрицький [256], В. Лобурець [244], І. Павловський [227], Н. Семергей [283], О. Супруненко [244], В. Ханко [332], М. Якименко [244] та ін.) свідчать, що у 1900 р. в регіоні налічувалось 4 416 підприємств, на яких працювало близько 14 тис. робітників. На початок 1917 р. число підприємств зросло до 6 182, а робітників – до 30,8 тис. чоловік. У селах широко розвивалися кустарні

промисли, якими займалося 92 280 чол. Економічне зростання сприяло розбудові соціальної сфери, що, безумовно, також упливало на розвиток земських установ. У 1895 р. на Полтавщині діяло 232 лікарні, 61 аптека, у тому числі 19 сільських. У 721 початковій школі навчалося 59 396 дітей [68]. У шкільних бібліотеках налічувалося 442 690 книг. За даними вчених-краєзнавців у 1896 р. діяло 2 142 навчальні заклади (105 186 учнів) [69]. Письменних за переписом 1897 р. в Полтавській губернії було 16 % населення, у тому числі в містах – 39,8 % [70]. У 1910 р. стало відповідно 26,2 % і 48,2 % [78, с. 26].

Аналіз статистичних даних (за переписом 1897 р.) дає підстави стверджувати, що етнічний склад населення в Полтавській губернії був різноманітний: українці – 2 583 133 (92,98 %), євреї 110 352 (3,97 %), росіяни 72 941 (2,63 %) та ін. Конфесійний склад населення: православні – 2 654 645 (95,55 %) осіб, юдеї 110 944 (3,99 %), католики 6 065 (0,22 %) та інші. Зазначимо також, що 57,1 % населення спілкувалися українською мовою, 29,3 % – на їдиші, 11,4 % – російською, 1,1 % – польською [71, с. 91].

Кардинальних змін зазнала Полтава як центр губернії: поява нових і модернізація старих підприємств, зростання обсягів їх виробництва призвели до збільшення (майже вдвічі до кінця XIX століття) міського населення. Так, за матеріалами Всеросійського перепису 1897 р. в Полтавській губернії налічувалось 2 778 151 жителів, у т. ч. міських – 274 294. Як і раніше, в 1900 р. губернія поділялася на 15 повітів і 261 волость [244, с. 94].

Окрім соціально-економічних, важливий вплив на становлення діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду мали суспільно-політичні чинники, зокрема активна діяльність громадських об'єднань, які спрямовували свої зусилля на поширення національних ідей і науково-технічних знань серед широких верств населення.

Характеризуючи розвиток політичних процесів досліджуваного періоду, слід зазначити, що з 60-х рр. XIX ст. домінуючим напрямом визвольного руху на Полтавщині стало народництво, ідеологічна сутність якого кристалізувалася в діяльності полтавської «Громади» [350, арк.12–13]. На тлі вказаного, зауважимо,

що за визначенням сучасних науковців, Полтавська губернія вважається одним із «репрезентантів українського національного руху в другій половині XIX ст.» [283, с. 23].

До складу полтавської «Громади» входили викладачі закладів освіти, чиновники, лікарі, ліберально налаштовані поміщики. Найбільш відомі з них: М. Драгоманов, О. Кониський, В. Лобода, Є. Милорадович, О. Стронін, Д. Пильчиков, М. Старицький та ін. [324, с. 35]. Аналіз архівних джерел, свідчить, що до полтавської «Громади» належали й земські діячі, зокрема губернський предводитель дворянства О. Кованько [350, арк. 12].

Зусилля громадівців спрямовувалися на заснування навчальних закладів, організацію бібліотек, влаштування театральних вистав, концертів. Значну матеріальну допомогу громадівці отримували від представників поміщицького стану, зокрема доцільно вказати на співпрацю полтавської громади з відомим меценатом і громадським діячем Є. Чикаленком [29]. У 1858 р. силами громадівців було засновано першу недільну школу, пізніше, в 1860 р. – недільну школу при Полтавській чоловічій гімназії, якою керував О. Стронін, а згодом – В. Лобода. Загалом на території Полтавської губернії упродовж 1861–1862 рр. нараховувалося 25 таких навчальних закладів [339, с. 58]. На жаль, реакційні заходи російського уряду призвели до закриття «Громади», відновлення її діяльності, як свідчать архівні дані, спостерігалось в 70–80-х рр. XIX ст. [366; 372–375]. Нами встановлено, що концентруючи авангард української інтелігенції, громадські об'єднання стали визначальним чинником розвитку діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Характеризуючи становище освітньої галузі в Полтавській губернії напередодні земської реформи, зауважимо, що основна кількість навчальних закладів зосереджувалася в Полтаві. Згідно зі статистичними даними, у місті впродовж 1859–1860 рр. навчалось 1557 осіб, з-поміж них: 1136 хлопців і 421 дівчат. Зважаючи на те, що міське населення становило 27 тис. мешканців, то вказані показники були цілком прийнятними. Утім загальна кількість дітей в Полтавській губернії, що були охоплені освітою, становила лише 1 997 осіб. Тож

маємо констатувати, що рівень освіченості на селі був надзвичайно низьким. На 130 селян лише один був писемний [29, с. 320].

Демократичні реформи 60-х рр. XIX ст. сприяли розширенню мережі шкіл на Полтавщині. У 1864 р. в навчальних закладах, що підлягали земським установам Полтавської губернії, навчалося 14 617 учнів. Маємо також акцентувати, що найменша кількість початкових училищ була в Пирятинському (3 школи), Зіньківському і Лохвицькому повітах (по 7 шкіл) [283, с. 113].

Отже, на основі «Положення про губернські та повітові земські установи» (1864 р.) і «Правил про порядок приведення їх у дію» (1865 р.) в Російській імперії розпочалася реформа місцевого управління на засадах земського самоврядування. У губерніях і повітах уперше створювалися виборні (від усіх станів) органи місцевого самоврядування – губернські та повітові збори (законодавчі органи) та земські управи (виконавчі органи) [104; 241].

У 1865 р. земства з'явилися в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях. Пізніше, у 1866 р., були створені земства в Катеринославській і Таврійській, у 1879 р. – у Бессарабській губерніях. У Київській, Волинській і Подільській губерніях земські установи розпочали свою діяльність лише в 1904 р. [162, с. 34]. Як зазначає В. Гарміза, вони «ані за своєю структурою, ані за складом, ані за обсягом компетенції і межами влади не походили на існуючі до реформи бюрократичні станові установи» [37, с. 247.].

Відповідно законодавчим нормам повітові земські зібрання складалися з членів, які називалися гласними, що обиралися на три роки по трьох куріях від усіх станів: землевласників повіту, міських і сільських громад. Гласних губернських зборів обирали на повітових земських зібраннях. Головою земських зборів був предводитель дворянства: у повіті – повітовий, у губернії – губернський. Земські збори обирали земські управи, які й були постійно діючими виконавчими органами земств.

Доцільно також зауважити, що було встановлено позастанову куріальну систему виборів, в основу якої був покладений майновий ценз. Першу курію складали землевласники, другу – виборці від сільських громад, а третю –

представники від мешканців міст. По землевласницькій курії в Полтавській губернії згідно зі спеціальним розподілом право на участь у виборах мали два типи власників – великі землевласники, які мали більше 200 десятин у волості, і дрібні землевласники, які володіли землею в розмірі від 10 до 200 десятин. Не мали права брати участь у виборах земських гласних жінки. Проте ст. 18 «Положення про губернські та повітові земські установи» (1864 р.) дещо згладжувала гендерну дискримінацію: жінки, котрі володіли необхідним майновим цензом, могли делегувати свій голос довіреним особам [104; 241].

Дослідники земств як соціального феномену (О. Васильчиков [20], С. Вітте [31; 383; 384], М. Драгоманов [382], М. Коркунов [135] та ін.) зауважували, що, незважаючи на прогресивний для того часу характер реформ, земська виборча система поєднувала норми феодального та буржуазного права, була досить складною і суперечливою. Свідченнями напівфеодального характеру земської виборчої системи слід вважати і те, що посади голів повітових і губернських земських зборів не були виборними. Їх займали відповідно предводителі повітового та губернського дворянства. Обраних земськими зборами голів повітових управ затверджував на посаді губернатор, а голову губернської управи – міністр внутрішніх справ. Усі документи, рішення, постанови обов'язково потребували узгодження на рівні міністра або губернатора. Уведення в дію «Положення» (1864 р.) здійснювалися під наглядом міністра внутрішніх справ, губернатора, тимчасових губернських комітетів і повітових комісій. Отже, уся діяльність земств була певним чином узята під контроль царським урядом.

Губернатор, окрім посередницької ролі між міністром внутрішніх справ і місцевими установами, переглядав рішення земських зібрань і затверджував представників повітових управ. До складу Полтавського тимчасового губернського комітету, який протягом 1858–1866 рр. очолював губернатор О. Волков, уходили губернський прокурор та члени губернського присутствія щодо земських повинностей і селянських справ.

Перші Полтавські губернські земські збори було відкрито 19 вересня 1865 р. губернатором, який запевнив гласних у своїй «повній готовності

співпрацювати із земством у всьому, що відноситься законом до предмету земського відання та відповідає бажанням Імператора» [108, с. 23]. Гласні в установленому порядку прийняли присягу, тож перше Полтавське губернське земське зібрання розпочало різнопланову громадсько-адміністративну діяльність (Додаток А).

Виконавчими органами земства стали земські управи. До складу, як правило, входили голова і члени управи, здебільшого вихідці з дворянства та буржуазії. Повітові управи склалися з голови та двох членів земської установи. У разі необхідності повітові збори своїм рішенням могли збільшити склад управи до шести осіб на безоплатній основі. Фактично ж повітові управи Полтавської губернії досліджуваного періоду налічували від трьох до п'яти осіб.

Губернська управа складалася з голови та шести членів управи. Першим головою Полтавської губернської земської управи став І. Милорадович.

У 1865 р. при Полтавській губернській земській управі було створено канцелярію у складі секретаря, бухгалтера та шести переписувачів. Порядок ведення канцелярією справ детально регламентувала «Інструкція про порядок виробництва справ у Полтавській губернській управі, а також про відповідальність підлеглих осіб щодо службових обов'язків», яка була розроблена під керівництвом губернатора [346].

Через недовіру значної частини населення до урядових реформ перші вибори до земств Полтавської губернії (1865 р.) пройшли за доволі низької активності виборців. За статистичними даними від землевласницької курії участь у виборах взяли близько 60 % від загальної кількості виборців, від сільської курії – близько 80 % і від міської – 33 %. Тож найактивнішими учасниками земських виборів були селяни, що звільнилися від кріпосної залежності, та козаки. Вони були найбільше зацікавлені у впровадженні місцевого самоврядування, яке б сприяло розвитку сільськогосподарського виробництва та захищало їхні інтереси.

У Полтавській губернії земські збори до повітових управ обрали 49 осіб, в середньому від 3-х до 5-ти в кожному повіті. Полтавськими губернськими гласними було обрано 100 осіб, із них 63 дворян, 28 селян і козаків, 9 міщан.

Загалом по Російській імперії в результаті перших земських виборів губернськими гласними стали 74 % дворян, 10,6 % селян, 11 % міщан і 3,4 % представників інших станів [28]. Як бачимо, на Полтавщині, порівняно з іншими регіонами Російської імперії, дворяни в губернських земських зборах отримали менше місць (на 10 %), а селяни і козаки – майже втричі більше. Це свідчить про відносно вищу виборчу активність селянства, яке забезпечило більш демократичний склад Полтавського губернського земства. Безперечно, таке представництво позитивно вплинуло на його подальшу активність, зокрема у сфері освіти та виховання.

Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що в 60–70-х рр. XIX ст. зусиллями земств Полтавської губернії було відкрито 48 навчальних закладів. Переважна більшість початкових училищ у регіоні існувала за рахунок земських установ, які фінансували 90 % усіх витрат [165, с. 8]. На жаль, розвиток просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) був тимчасово призупинений «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1890 р.), однак уже на початку XX ст. за обсягами освітніх надходжень серед 34 губерній Російської імперії Полтавська губернія посіла 6 місце (додаток Б. 1; Б. 2; Б. 3) [308].

Незважаючи на ці задовільні показники активності земських установ, загальний освітній рівень губернії за іншими критеріями (щільність шкільної мережі у повітах, загальна кількість учнів по відношенню до кількості населення) залишався досить низьким. Безперечно, це було наслідком того, що участь держави у фінансуванні початкової освіти була мінімальною: упродовж 1866–1896 рр. частка урядових витрат на народну освіту становила 1,6–2,03 % від загального кошторису держави, при цьому Міністерство народної освіти зменшило асигнування на початкові училища з 20,8 % до 14,1 %. У середньому на навчання однієї особи держава виділяла 8 коп. [325, с. 79–80].

Відповідно статистичних даних, наприкінці XIX ст. Полтавська губернія опинилася на 25 позиції серед усіх губерній Російської імперії, у 1901 р. – посіла 18 (за кількістю учнів) та 2 місце (за кількістю шкіл у повітах) [304–306]. Це

свідчить про результативність просвітницько-виховної діяльності земських установ Полтавщини. Характерно, якщо спочатку земства лише частково допомагали сільським громадам утримувати школи (видавали підручники, посібники, доплачували певну грошову суму до заробітної плати вчителя), то в 90-х рр. XIX ст. асигнування земств на школу значно зросли. Приміром, у 1905 р. ця сума по Полтавській губернії становила 251 528 крб., що складало 18-23% усього кошторису [211].

Одним із важливих факторів розвитку освіти на Полтавщині було меценатство й благодійництво. Про це свідчать численні факти, зокрема, дворянка Ю. Домбровська пожертвувала в м. Кременчуці будинок для організації притулку шляхетних дівчат, вдова губернського секретаря О. Воронцова започаткувала три іменні стипендії для незаможних учнів Кременчуцького Олександрівського реального училища, поміщик С. Дрозд-Бочневський заповів Переяславському повітовому земству значний капітал для влаштування в с. Хоцьки ремісничого училища, поміщиця Є. Милорадович заснувала початкову школу в с. Рибинці, субсидіювала кошти на відкриття жіночої гімназії в Полтаві [108]. У ході дослідження з'ясовано, що чіткої системи розподілу добродійних коштів не існувало. Визначну роль у цій сфері відігравав не лише особистісний фактор благодійників, але й організаторські здібності земських діячів, які залучали до просвітницько-виховної співпраці заможні верстви населення.

Діяльність земств Полтавської губернії в досліджуваний період, безперечно, зумовлювалася подіями революції 1905 р. Проголошені громадянські свободи спонукали до здійснення в цей час низки культурно-просвітницьких заходів. Приміром, з метою видання науково-популярної та художньої літератури українською мовою в Полтаві (1905 р.) було засновано приватне видавництво Г. Маркевича [252, с. 23]. У 1906 р. за ініціативи земств створено перше українське педагогічне видавництво «Український учитель», яке впродовж двох років опублікувало 16 книжок. Підкреслимо також той факт, що у 1906 р. прогресивна громадськість звернулася до місцевих органів влади щодо

можливості заснування товариства «Просвіта», на жаль, це прагнення зреалізувалося лише в 1917 р. [270; 345].

На початку XX ст. в Полтавській губернії активізувався рух за відродження національної культури, упровадження української мови викладання в усіх навчальних закладах. Так, на зібранні Полтавського губернського земського відомства гласний В. Леонтович проголосив доповідь «До питання про створення підручників для сільських шкіл Полтавської губернії». У ній земський діяч закликав, по-перше, визнати українську мову основним засобом викладання в сільських початкових школах, залишивши в змісті освіти російську мову як окрему дисципліну; по-друге, підготувати клопотання до Міністерства народної освіти стосовно допущення українських книжок до шкільних і народних бібліотек; по-третє, започаткувати в губернії конкурс на складання підручників українською мовою [146, с. 6].

У 1904 р. земськими діячами Полтавської губернії було прийняте рішення порушити клопотання перед Міністерством народної освіти щодо «запровадження в земських народних училищах обов'язкового курсу малоросійської мови» [60, с. 32]. У 1905 р. губернський з'їзд полтавської групи Всеросійської спілки вчителів проголосив необхідність заснування для педагогів Полтавської губернії курсів української мови та історії України, обґрунтував доцільність читання означених курсів в учительській семінарії [61, с. 88].

Узагальнюючи діяльність земських установ Полтавщини, Б. Грінченко констатував численні звернення з'їзду вчителів Лубенського, Лохвицького і Полтавського повітів, слухачів Полтавської учительської семінарії, у яких зазначалося, що «московська школа не задовольняє освітніх потреб українського народу, припиняє розвиток його багатих духовних сил» [39, с. 3]. Важливою подією в цьому контексті стало відкриття Полтавської школи імені І. Котляревського [163, с. 32]. Проте маємо зазначити, що реакційні перетворення в суспільно-політичному житті Полтавської губернії, зумовлені поразкою революції 1905–1907 рр., зумовили стагнацію просвітницького руху за

відродження української мови. Безумовно, це було наслідком суворого урядового контролю за діяльністю громадських товариств і організацій.

Перше десятиліття XX ст. відзначалося на Полтавщині позитивними змінами в організації початкової і середньої ланок освіти. Приміром, у 1906 р. у губернії існувало 2 730 навчальних закладів різних типів із 182 249 учнями (48 743 – дівчат і 133 504 – хлопців) [223, с. 109]. Загальна кількість початкових шкіл у 1908 р. становила 2 583 позиції [59, с. 85]. Найкращими показниками характеризувалися Костянтиноградський (218 шкіл), Кременчуцький (259 шкіл), Полтавський (244 школи) повіти. Найменш забезпеченими у цьому відношенні були Зіньківський (106 шкіл) і Миргородський (131 школа) повіти. За даними Статистичного бюро Полтавського губернського земства в 1907–1908 н.р. початкову освіту здобувало 4,8 % дітей віком від 8 до 11 років. У порівнянні з даними попередніх років спостерігалось також розширення мережі середніх навчальних закладів, яких, приміром, у 1908 р. нараховувалося 57, де навчалося 13 887 учнів [223, с. 307].

Відповідно до постанови Тимчасового уряду (1917 р.) земські управи стали повноцінними структурами місцевого самоврядування, Перший Універсал Центральної ради визнав земства центральними державними органами. При Центральній раді було створено Генеральний секретаріат освіти, а на місцях губернські та повітові ради освіти, які діяли при земствах. Губернські ради опікувалися навчально-виховними та культурно-просвітніми установами, створенням мережі шкіл, складанням кошторисів тощо. Повітові ради займалися добором педагогічних кадрів, організацією дошкільних, шкільних і позашкільних закладів, облаштуванням народних домів (у Полтавській губернії їх нараховувалося 31 позиція) [270, с. 119].

Процеси державотворення й консолідації українського суспільства активізували національно-демократичний і просвітницький рух. Характеризуючи це, Д. Дорошенко зазначав: «Серед усіх губерніальних міст України Полтава найбільше зберегла своє національне обличчя, українська стихія тут виявилася найбільше» [244, с. 128].

Значущим і масовим явищем у даний період стало виникнення осередків загальноукраїнських партій, навколо яких об'єднувалася демократично налаштована молодь. Починаючи з 1917 р., в Полтаві функціонували й здійснювали культурно-освітню роботу такі громадські молодіжні утворення: Клуб учнів, Студентська соціалістична організація, Юнацька спілка. Подібні товариства виникли в Гадячі, Кобеляках, Лубнах [270, с. 90].

Протягом 1917–1920 рр. на Полтавщині поновили свою діяльність на легітимних засадах «Просвіти». Приміром, у Полтавській губернії було зареєстровано 363 товариства [270, с. 89]. Велику науково-методичну допомогу цим організаціям щодо практичної реалізації ідей надавало Педагогічне бюро Полтавського губернського земства. Знаменною подією 1917 р. стало поновлення видавництва української періодики. Газета «Рідний край» (за редактуванням Олени Пчілки) Гадяцького повітового земства стала одним із перших україномовних видань цього періоду. Зауважимо, що до місцевих земських шкіл газета надходила регулярно й безкоштовно. Важливу роль у розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії першої половини ХХ ст. відігравав той факт, що українською мовою виходили й інші регіональні видання, зокрема «Педагогічний журнал», «Полтавські єпархіальні відомості», шкільні підручники (С. Русова «Буквар», О. Курило «Українська грамати́ка» тощо).

Протягом 1917–1920 р. в Полтавській губернії уможлиблюється розвиток національної системи шкільництва. Розпочався процес українізації навчальних закладів шляхом розширення їхньої мережі. Активно здійснювалося упровадження українознавчих предметів у змісті освіти. На губернському з'їзді вчителів Полтавщини (6-8 квітня 1917 р.) українізацію освіти було визнано пріоритетним завданням. Важливість викладання рідною мовою підкреслював у своєму виступі В. Короленко [78].

Відродження національної школи, започатковане Центральною радою, продовжилося за часів Гетьманату. У цей час керівником уряду став колишній очільник Полтавського губернського земства, громадський діяч Ф. Лизогуб.

Підтримуючи ідею українізації освіти, у Полтаві було переведено на українську мову викладання більшість початкових шкіл. Дослідниками також відзначається кількісне зростання освітніх показників у цей період. Зокрема, у 1917–1918 н. р. на Полтавщині нараховувалося 1 810 світських навчальних закладів (3 643 шкільні комплекти), 895 церковнопарафіяльних училищ, 66 шкіл грамот. З кожних 100 дітей шкільного віку навчался 63 особи, при цьому в Кременчуцькому повіті поза школою залишалася половина дітей 8-11 років, а в Лохвицькому – четверта частина від загальної кількості дітей (додаток Б. 4) [309]. Програма запровадження загальної початкової освіти повинна була реалізовуватися згідно планів повітових земських управ.

З метою об'єднання губернських земських установ у квітні 1819 р. була створена Всеукраїнська спілка земств на чолі з С. Петлюрою [345, с. 115], але у цьому ж році внаслідок об'єктивних історичних обставин (установлення радянської влади на Полтавщині) діяльність земств була припинена.

Отже, проведені дослідження дає підстави стверджувати, що взяті в діалектичній єдності соціально-економічні передумови (відміна кріпосного права; активна просвітницька діяльність громадських об'єднань; бурхливий розвиток сільського господарства, ремісництва, кустарних, промислових і транспортних підприємств; підвищення уваги держави до проблем розвитку шкільної та професійної освіти й ін.) та організаційно-педагогічні чинники (усунення неграмотності населення; прагнення освітян до піднесення педагогічної свідомості широкої громадськості; становлення вітчизняної системи шкільної, позашкільної та професійно-технічної освіти тощо) сприяли неперервному та динамічному розвитку земств Полтавської губернії в досліджуваний період.

1.3. Нормативно-правове та наукове забезпечення просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в досліджуваний період

Як зазначалося у попередньому структурному підрозділі дослідження, демократичні зміни, що спостерігалися в суспільстві впродовж 60-х рр. XIX ст.,

були лише вимушеним заходом царизму, який побоювався наростання у країні політичної кризи. На тлі кардинальних загальнодержавних перетворень, що були викликані антикріпосницькою реформою 1861 р., масштабна реорганізація відбулася і в галузі освіти.

У становленні нормативно-правового та наукового забезпечення просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) визначальною стала фундаментальна праця видатного педагога М. Пирогова «Питання життя» (1956 р.). Усі творчі пошуки вченого підпорядковувалися єдиній меті – «вихованню нової людини» на засадах «загальнолюдської гуманітарної освіти» [225, с. 256]. Передумовами реалізації такої освіти вчений уважав знання індивідуальних особливостей особистості, вдосконалення її природних здібностей. Відповідно гуманістичній спрямованості свого вчення М. Пирогов на якісно новому рівні вбачав і постановку виховних завдань школи. Розвиваючи свою доктрину в праці «Школа та життя», педагог висловлював критичне ставлення щодо ранньої та однобічної спеціалізації. Учений стверджував, що загальноосвітня підготовка є передумовою ґрунтовної професійної освіти: «...дух, який спрямований без підготовки на вивчення одного предмета, і може набути широких відомостей, але все-таки і в цьому однобічному вивченні ніколи йому не будуть доступні ті погляди на предмет вивчення, які можливі лише за умови уміння віддалятися від нього в інші, вищі або нижчі, сфери споглядання. Це вміння набувається не інакше, як шляхом ознайомлення із різними галузями знань, що сприяє розвитку всіх здібностей духу» [232, с. 207].

У 1862 р. з урахуванням пропозицій та критичних зауважень педагогічної громадськості завершилася розробка «Проекту статуту загальноосвітніх навчальних закладів Міністерства народної освіти». Пояснювальна записка до вказаного документа вміщувала загальну програму шкільної реформи, де стратегічним орієнтиром оновленої системи освіти визначалося «загальнолюдське виховання», а також «... всебічний і рівномірний розвиток в учнів розумових, моральних, фізичних сил» [265, с. 61]. Остаточне реформування системи вітчизняного шкільництва завершилося в 1864 р. прийняттям «Статуту

гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти» [321] і «Положення про початкові народні училища» [243].

«Положення про початкові народні училища» (1864 р.) зумовило прогресивну динаміку в розвитку початкової школи. Згідно з документом усі типи початкових закладів (парафіяльні й повітові училища, приватні школи, сільські училища Міністерства народної освіти, державного майна та інших відомств) підпорядковувалися Міністерству народної освіти і отримали нову назву – «початкові народні училища», які й утворювали єдину систему початкової освіти [там само]. Крім цього, доцільно зауважити, що на практиці «Положення про початкові народні училища» виявилось досить демократичним і надавало значні можливості для розширення діяльності земств, зокрема у площині створення мережі народних шкіл, оскільки цим документом Міністерство народної освіти відмовилося не лише від організації початкових шкіл, а й від завідування ними, виявляючи готовність розділити його «з представниками інших відомств і громадських установ» [там само, с. 3]. Право на відкриття шкіл надавалося громадськості. З-поміж усіх громадських установ та організацій того часу лише земства створили оптимальний тип навчального закладу, який відповідав місцевим потребам та можливостям – земську школу (міську та сільську), з усіх типів світських шкіл вона була найбільш масовою.

Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) визначалася «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864 р.). [104; 241]. Водночас дослідженням установлено, що в першій редакції цього документа питання стосовно діяльності земств у галузі освіти взагалі не було порушено, і тільки в останній редакції Державна Рада додала: «Добре було б залучити земські інституції до добровільної участі в добуванні грошей на створення необхідних задля поширення початкової освіти шкіл і догляду за ними на зазначених законом основах» [275, с. 32]. Тож завдяки цьому додатку (§ VII, ст. 2) земським інституціям було передано і справи щодо розвитку народної освіти, які до цього часу належали Міністерству державного майна та деяким благодійним

інституціям. «Положення» визнавало просвітницько-виховну діяльність земства в межах губернії чи повіту цілком незалежною, крім тих випадків, коли вона потребувала затвердження і контролю адміністрації. Аналіз його змісту надає нам підстави погодитися з думкою сучасної дослідниці І. Захарової, що «Положення про губернські й повітові земські установи» «... виявилось компромісним документом, який все ж таки мав велике значення для формування нових демократичних форм управління державою на довгі роки» [100, с. 44–45].

Зауважимо, що саме із просвітницько-виховною діяльністю земств пов'язані суттєві перетворення щодо децентралізації та лібералізації управління шкільною справою. Від початку створення земств частина гласних, небайдужих до своїх обов'язків, серйозно взялася до справи розвитку народної освіти. Земські установи не обмежувалися фінансуванням шкільних потреб і виконанням суто господарської функції, вони турбувалися про належне забезпечення училищ підручниками, займалися підготовкою вчителів, відкривали нові навчальні заклади – земські початкові училища.

Доцільно також акцентувати, що нормативно-законодавчою базою не передбачалося урядове фінансування земських витрат. Земські установи отримували лише невелику частину державних капіталів від дореформених установ, приміром, у Полтавській губернії ця сума становила 241 722 крб [26, с.17]. Земські прибутки, крім відрахувань із загальнодержавної скарбниці, повинні були складатися з нових грошових податків на землю та майно, різних штрафів, зборів, мита. Основним джерелом земських надходжень стали податки з нерухомості, а з кінця XIX ст. – із прибутків промислових підприємств.

Реформаційні перетворення у сфері освіти сприяли процесам оновлення її змісту. На противагу існуючій у той час освітній доктрині, яка визначала основним завданням народних училищ «елементарне навчання», провідними ученими-педагогами та методистами початкової школи – М. Бунаковим [17], В. Вахтеровим [22-24], Б. Грінченком [39; 40], П. Каптерєвим [112], М. Корфом [139;140], К. Ушинським [323] та ін. визначалися наукові засади нової моделі

освіти, яка б гармонійно поєднувала гуманітарне та реальне знання, формувала в учнів прагнення до самовдосконалення.

Так, у своїй теоретичній концепції К. Ушинський пріоритетного значення надавав вихованню. Доводячи первинність цієї категорії, видатний учений проголошував, що виховний вплив науки буде ефективним лише за умови одночасного розвитку розуму й почуттів дитини.

Виняткове значення для розвитку народної освіти в цілому й такою, що по праву може розглядатися як методолого-теоретичне підґрунтя просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) стала праця К. Ушинського «Про народність у громадському вихованні» (1857 р.). У ній учений висунув і обґрунтував центральну ідею своєї педагогічної теорії – принцип народності виховання. Він полягає в тому, що система освіти в кожній державі має будуватися, насамперед, відповідно до потреб і особливостей певної країни. Саме ці ознаки визначають зміст і форми шкільництва, тож їх механічне перенесення з одного національного ґрунту є неприпустимим.

Сформульоване К. Ушинським положення про народність стало значним науково-педагогічним здобутком і суттєво вплинуло на подальший розвиток вітчизняної педагогічної теорії та освітньої практики досліджуваного періоду. Розробка принципу народності виховання була істотно поглиблена в інших працях ученого. К. Ушинський переконував щодо необхідності створення шкіл, доступних для народу, шкіл, які створюються силами громадськості та відповідають інтересам широких верств населення. К. Ушинський намагався обґрунтувати таку систему шкільної освіти, яка б змогла повною мірою відобразити дух народу, особливості його національної культури.

Педагог зауважував: «Виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними і поодинокими особливостями – її тіло, душу і розум, – і передусім звертається до характеру людини; а характер і є саме тим ґрунтом, в якому корениться народність» [323, с. 44]. Стаття К. Ушинського «Про народність у громадському вихованні» була першою спробою теоретичного дослідження

актуальної проблеми загальності й доступності навчання, зв'язку освіти з життям, культурою та традиціями народу.

У праці «Три елементи школи» (1857 р.) він гостро виступив проти позбавлення навчальних закладів їхніх виховних функцій і завдань. Маючи на увазі досвід Міністерства народної освіти, яке постійно запозичувало педагогічні новації Німеччини, учений піддавав критиці прагнення німецької педагогіки обмежити діяльність школи лише освітньою сферою [323, с. 26–43].

У статті «Праця в її психічному і виховному значенні» (1860 р.) учений доводив необхідність поєднання розумової і фізичної праці дітей. К. Ушинський був свідомий того, що бездіяльність духовно-моральних здібностей при фізичній активності шкідливо впливає на тіло людини. Розглядаючи працю як найбільш дієвий засіб виховання, педагог переконував у винятковій важливості запровадження уроків праці, заснування навчальних майстерень при міських школах, а також пришкільних ділянок при сільських навчальних закладах [323, с. 104–121]. Фундаментальні висновки стосовно важливості трудового виховання та професійної освіти молодого покоління також обґрунтовували у своїй творчості І. Анопов, М. Демков, К. Цируль та ін. [282].

Ідея народності виховання була тісно пов'язана із вченням педагога про рідну мову. У статті «Рідне слово» (1861 р.) К. Ушинський науково переконливо розкрив її педагогічне значення як виразника духовної культури народу.

Проблема навчання рідною мовою в межах хронологічного періоду дослідження постійно піднімалася в творчості таких видатних учених, педагогів, громадських діячів, як М. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Кістяківський, Г. Коваленко, М. Костомаров, П. Куліш, Ф. Лизогуб, О. Потебня, О. Русов, С. Русова, І. Франко, Л. Українка, Т. Шевченко та ін., які палко захищали право української громади на національний розвиток, розбудову українського шкільництва.

Так, великим здобутком П. Куліша було створення першого українського фонетичного правопису, який по праву названий нащадками ім'ям автора – «кулішівка», і склав фундамент створеного пізніше правопису, що поширився

Східною Україною, і зокрема в Полтавській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Основою правопису стала «Граматика» – український буквар і читанка, видана П. Кулішем в 1857 р. Так, у Полтавській губернії упродовж 1861–1869 рр. було розповсюджено 12 195 примірників цього видання [97].

Значний науковий резонанс викликала стаття М. Костомарова «Про викладання на південноросійській мові» (1862 р.). У ній учений підкреслював необхідність «практичної і моральної просвіти українського народу», щоб «усвідомлювати своє людське й громадянське достоїнство» [141, с. 53]. М. Костомаров закликав суспільство створювати українські підручники та науково-популярну літературу, активно здійснювати просвіту.

Пізніше, у 1866 р. М. Драгоманов опублікував статтю «Педагогічне значення малоросійської мови», в якій довів першочергове значення народного складника в навчанні. Фундаментальність його науково-педагогічних поглядів забезпечувалася чіткою громадянською позицією, інноваційними ідеями в галузі соціальної філософії. Учений виступав проти теорії примусової, обов'язкової національної єдності, водночас висувуючи два принципи соборності України: по-перше, дотримання прав людини та громадянина; по-друге, організація місцевого самоврядування територіальних та національних громад [382; 383].

Соціально-політичним механізмом утілення демократичного устрою майбутньої України М. Драгоманов уважав місцеве самоврядування. У ньому він убачав оптимальний засіб задоволення національно-культурних потреб і прагнень українських та інших громад, оскільки саме на рівні громад та їх територіальних об'єднань можуть регулюватися суспільно-політичні й національно-культурні процеси. На думку М. Драгоманова, самоврядування уможлиблює врахування інтересів громадян спільної території, її економіко-географічні та етнічні особливості, а отже, сприяє розв'язанню національних освітніх проблем.

Окрім розробки цих ідейних засад, М. Драгоманов конкретизував вихідні принципи впорядкування суспільства в Україні: кожна національна громада повинна мати не лише повні права на національно-культурний розвиток, але й

реалізовувати їх через власне національно-адміністративне самоврядування. Підґрунтям процесів державотворення й консолідації суспільства, зауважував учений, є практичне втілення права кожної з національних груп в Україні, незалежно від чисельності, на власну школу, від початкової до вищої. Отже, за М. Драгомановим, основа національної політики в демократичній країні – це рівність прав та обов'язків усіх громадян, незалежно від соціальних, расових, національних і конфесійних особливостей, а також світоглядно-політичних переконань. Тож М. Драгоманов розробив фундаментальну програму розвитку держави, що передбачала активізацію земських установ на основі демократизму, часткової адміністративно-фінансової автономності, за підтримки демократичних ініціатив усіх громадян і національних груп, які населяють країну [237].

У своїх працях М. Драгоманов переконував, що основою духовного розвитку людства має бути тільки національна культура, тому інтелігенція, зокрема українські письменники, які є провідниками культури, повинні обов'язково послуговуватися тією ж мовою, що й простий народ.

Учений також обстоював думку, що здобутками вселюдської науки повинні мати змогу скористатися широкі верстви населення, з цією метою, проголошував учений, необхідно розширювати можливості та науковий потенціал української мови як мови не лише простонародної, а й мови науки. Навчання чужою мовою вважав недоречним і навіть таким, що може завадити розвитку української нації. М. Драгоманов проводив ідею, що українська мова не поступається жодній зі слов'янських літературних мов. Головне завдання педагога полягає в тому, щоб навчати дітей аналізувати факти, осмислено читати й робити вмотивовані висновки, а для цього важливо починати навчання саме рідною мовою. На думку М. Драгоманова, в школі необхідно послуговуватися живою народною словесністю, елементарні наукові дані викладати якомога ближче до понять і мови учнів, щоб досягти повного розуміння, засвоєння та відчуття художніх образів і реалій дійсності. Отже, освіта рідною мовою, на переконання М. Драгоманова, є тим підґрунтям, яке дозволяє особистості в майбутньому розширити свої знання іншими мовами й культурами, без чого

нація не може вважатися розвиненою та освіченою [62; 63; 237].

Педагогічні ідеї М. Драгоманова поділяв видатний український учений О. Потебня, який розкрив генезу й внутрішні аспекти ідеї народності виховання, нерозривно пов'язавши її з мовою, яка послуговується вираженню думки особистості. Значний науковий інтерес у досліджуваний період мав висновок ученого, що мова – це активна і творча діяльність людини, яка формує свідомість особистості. Цим він довів виняткове значення мови у становленні української ідентичності. Ідея народності виховання в концепції О. Потебні розкрита у двох аспектах: соціально-психологічному, що зумовлено поглядами вченого на проблему співвідношення думки й мови, і суспільно-політичному, який відображає його власну громадянсько-патріотичну позицію [261].

Розробка нормативних і наукових засад розвитку народної освіти вимагали відповідної організації навчальних закладів. Науково-методичне обґрунтування такої «нової школи» здійснив видатний педагог М. Корф в посібникові для земських гласних та вчителів сільських шкіл «Російська початкова школа» (1872 р.). У ньому він піддавав критиці дореформену освіту за механічне заучування та відірваність від життя. М. Корф звертався до організаторів освіти – опікунів шкіл, земських гласних, інспекторів народних училищ, членів училищних рад у зв'язку з необхідністю використання іноземного досвіду з урахуванням вітчизняних здобутків. Він акцентував увагу на важливості внесення певних коректив у ході впровадження зарубіжних педагогічних напрацювань, особливо в сфері початкової освіти [140, с. 4]. Відзначимо, що наукову працю М. Корфа було розпродано впродовж двох років накладом, що становив сімнадцять із половиною тисяч екземплярів. Тож у четвертому виданні, автор справедливо підсумовував, що «пропоновані в цій книзі теорії відповідають умовам дійсного життя» [140, с. 8].

Зміст видання характеризувався повнотою: автором презентувалися плани й ескізи приміщення школи, розклади занять для двокласних і трикласних шкіл, перелік літератури для вчителя й учнів, зразки письмових вправ, форми

різноманітних відомостей щодо діяльності училища та успіхів його учнів, шаблон книги для фіксування відвідування учнів.

Характеризуючи обов'язки вчителя й опікуна, педагог передусім акцентував увагу на розвивальному й виховальному значенні школи. Він доводив, що неможливо стати вчителем лише володіючи грамотою, потрібно мати також педагогічну підготовку. На основі такого переконання, М. Корф заперечував практику залучення до справи викладання священиків як народних учителів. Аналіз змісту праці свідчить, що велику увагу вчений приділяв моральним якостям учителя. На його думку, вчитель повинен відрізнятися від загальної маси населення високим рівнем моральності, піднімати свій авторитет позитивними прикладами, усім своїм єством віддаватися благородній справі навчання. Лише в такому випадку, переконував М. Корф, школа буде привертати увагу селян. Учений піднімав питання забезпечення вчителів гідною заробітною платою, а також необхідною методичною літературою, яка б слугувала для них засобом самоосвіти. Не залишилося поза увагою педагога питання обладнання й упорядкування шкільного приміщення. М. Корф зауважував, що шкільна будівля повинна бути світлою, просторою й теплою, меблі – зручними і виконаними згідно до гігієнічних вимог.

М. Корф розробив ідею залучення селян до школи на основі пробудження в них інтересу до навчання. Він проводив ідею, що найбільш освічені верстви населення повинні обіймати керівні посади в галузі організації народної освіти. Педагог закликав земства до зближення з народом, що у майбутньому може скласти потужну земську силу. У цьому контексті в праці «Земське питання» (1876 р.) він звертав увагу на апатичність більшості селян у розв'язанні проблеми створення шкіл, закликав прогресивну педагогічну громадськість до активного відкриття навчальних закладів на селі. Водночас автор позитивно оцінював факти чималих грошових пожертвувань селян на освіту відносно їх загального невисокого прибутку, що, на думку М. Корфа, свідчило про позитивну динаміку вирішення означеної проблеми [139].

Перспективи розвитку земської освіти М. Корф убачав, по-перше, у широкому розповсюдженні письменності, по-друге, у підтримці шкільної справи освіченими селянами, які, у свою чергу, повинні стати впливовими членами сільської громади. Аналізуючи передумови успішного навчання педагог підкреслював значення розуміння умов селянського побуту, до яких важливо пристосовувати навчальні програми й методи викладання. Важливо, переконував учений, щоб учитель пізнав побут батьків своїх учнів. Необхідність залучення учнів до роботи по домашньому господарству, прогули через відсутність теплового одягу й взуття, різний час вступу до школи – все це важливо враховувати учителю в організації навчання.

Обґрунтовуючи особливості навчання селян, М. Корф справедливо зауважував, що внаслідок відсутності домашньої підготовки учні сільських шкіл значно відстають від міських у розумовому розвитку, тож педагог проводив думку, що нова школа повинна учити мислити: починати з навчання грамоти, викорінювати зубріння й заучування, долати машинальність мислення.

Педагог указував на зв'язок навчального часу із сезоном польових робіт, що обмежувало термін навчання в деяких регіонах на два – два з половиною місяці, обґрунтовував важливість таких аспектів, як дотримання різноманітного характеру в організації занять, наявність п'ятихвилинної перерви й двогодинного відпочинку в обідній час, відсутність домашніх завдань.

Педагогічне новаторство М. Корфа, на наш погляд, виявилось у сформульованій ним загальній меті діяльності народної школи: «Школа повинна надавати не спеціальну, а загальну початкову освіту, необхідну всякій людині, на яку б дорогу її не кинула доля» [140, с. 58]. Педагог був переконаний у необхідності поєднання загальноосвітнього та практико орієнтованого складників змісту освіти. Він зауважував, що у вітчизняній народній школі варто зосередити увагу учнів на вивченні грамоти, арифметики, основ креслення. Потужними засобами при цьому виступають мотивація школярів до самоосвіти, збудження пізнавальних інтересів, виховальний характер навчання.

На початку 70-х рр. XIX ст. процес демократичних перетворень в освітній сфері почав гальмуватися, в результаті чого Міністерством народної освіти було видано низку інструкцій, правил і положень, що посилювали адміністративний контроль за діяльністю навчальних закладів. Так, приміром, у 1869 р. були запроваджені посади інспекторів народних училищ, які разом із училищними радами здійснювали педагогічний нагляд за діяльністю початкових шкіл у губерніях.

«Положення про початкові народні училища» (1874 р.) головним завданням шкіл визначало «...утвердження в народі православного вчення віри та поширення корисних знань» [243, с. 223]. Відповідно до документа суттєво змінювався порядок керівництва школами: чіткого розмежування набули господарська, адміністративна та навчальна сфери. Перша підпорядковувалася засновникам училища, якими могли бути й земства; адміністративна доручалася реформованим училищним радам та інспекторам народних училищ; навчальна – цілком і повністю покладалася так само на них. У такий спосіб Міністерство народної освіти певним чином прагнуло обмежити самостійність земств щодо управління шкільною освітою.

Відповідно до «Інструкції для двокласних і однокласних сільських училищ» (1875 р.) за наявності коштів і педагогічних кадрів передбачалося вивчення рукоділля (для дівчат), ремесел (для хлопців), городництва, садівництва, бджільництва. Упровадження такої інновації передбачалося здійснювати за рахунок земських установ або меценатів.

Уведення ручної праці як самостійного навчального предмета в 1884 р. також мало вплив на діяльність земств, які приділяли велику увагу вирішенню проблеми трудового виховання молодого покоління [282; с. 203]. Відповідно до «Інструкції для міських училищ» (1894 р.) при навчальних закладах створювалися ремісничі класи, у яких могли навчатися учні старшого відділення, випускники початкових сільських і міських училищ [354–358]. Нормативно-законодавчі документи, які регламентували розвиток трудової підготовки учнів, дали поштовх науково-методичним пошукам в означеній сфері (М. Демков [47],

П. Каптерев [112], С. Рачинський [98], О. Фортунатов [330], Я. Чепіга [336] та ін.).

У 70-80 рр. XIX ст. істотна офіційна підтримка з боку Міністерства народної освіти надавалася школам духовного відомства. Затвердження «Правил про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.) визначало ці заклади основним типом початкових училищ, що зумовило подальше розширення їхньої мережі. З 1884 р. загальне управління школами здійснювалося Св. Синодом, пізніше, у 1891 р., до цього відомства було передано «школи грамоти».

Унаслідок домінування духовенства й дворянства в управлінні шкільництвом діяльність органів земського самоврядування дещо обмежилася. Зберігаючи за собою право відкриття й фінансування шкіл, земські установи майже повністю втратили можливість регулювати навчально-виховний процес. Усе це, безумовно, негативно позначилося на роботі земських народних училищ. Затверджене 12 червня 1890 р. «Положення про губернські та повітові земські установи» поглибило стагнацію земської ініціативи у сфері освіти [242].

Виховна спрямованість педагогічного процесу сприяла піднесенню наукового інтересу до проблеми естетичного виховання. Так, про необхідність запровадження естетичного компоненту в зміст освіти зауважували В. Василенко, С. Миропольський, С. Рачинський, О. Сластіон [19; 98; 293; 296]. Учені переконували: «Задовольнити естетичні потреби в народних школах можливо цілком природними і вивіреними засобами: народною піснею, казкою, релігійним співом» [98, с. 85-94]. Прагнення педагогів були офіційно підтверджені в циркулярному розпорядженні Міністерства народної освіти «Про підвищення естетичного і художнього виховання в навчальних закладах» (1889 р.) [333, с. 85], а згодом, у циркулярі «Естетика в народному училищі» (1896 р.) [364, арк. 32]. У 1897 р. Міністерство народної освіти затвердило низку документів подібного спрямування [364, арк. 176].

Прагнення надати виховній практиці вирішального значення зумовило необхідність подальшої розробки теоретичних аспектів педагогічного знання. Так, П. Каптерев висунув ідею розвитку індивідуальності особистості як мети

виховання. Учений переконував, що зусилля школи не повинні зводитися до підтримки зовнішньої дисципліни, її завдання – забезпечувати становлення світогляду й виховання характеру учнів, що неможливо здійснити без розвитку розумової самодіяльності, привчання до інтелектуальної праці та виховання до неї стійкого інтересу [112]. В. Бехтерєв доводив, що розвиток інтелекту повинен оптимально поєднуватися з розвитком в особистості природного нахилу до прекрасного. Прагнення до творчої самореалізації визначав проявом дитячої психіки, рекомендував не обмежувати естетичне виховання заняттями різними видами мистецтва, переконував у необхідності формування в дитини здатності сприймати гармонію кольорів і звуків у природі та побуті [226, 250-251].

Стосовно науково-методичного супроводу доцільно зауважити, що спеціальних програм навчання для земських шкіл не було, існували лише орієнтовні навчальні плани. Більшість учителів самостійно визначали зміст і методику навчання. Це надавало їм широкі можливості для використання передових педагогічних ідей, нових форм і методів навчання [1, с. 102].

Тож учителі Полтавської губернії в дослідований період послуговувалися творчим доробком учених-дидактів і методистів – Х. Алчевської, М. Бунакова, М. Весселя, В. Водовозова, В. Євтушевського, М. Корфа, Т. Лубенця, В. Острогорського, Д. Тихомирова, Л. Толстого та ін. У своїх працях педагоги не лише аналізували творчу спадщину В. Грубе, А. Дістервега, Ж. Руссо, Й. Песталотці, а й розкривали власні педагогічні знахідки щодо удосконалення змісту освіти та організації навчально-виховного процесу. У зв'язку з цим доцільно відзначити загальнодидактичні пошуки П. Каптерєва в напрямі обґрунтування теоретичних засад виховального навчання, формулювання вимог до уроку, використання евристичного методу навчання тощо [112].

Закликаючи учених, народних учителів, земських діячів, директорів та інспекторів училищ до співпраці В. Євтушевський писав: «Чи надати народній освіті живого, осмисленого характеру, чи залишити її між життям та смертю. Узгоджена праця може високо підняти народну школу, зробити її дорогим і любим народу закладом...» [66, с. 6].

Реформаційні процеси в розвитку шкільної освіти об'єктивно сприяли активізації національно-демократичного руху на початку XX ст. Затверджені у 1905 р. законодавчі документи проголошували громадянські свободи (особи, слова, друку, об'єднань тощо) і, безперечно, легалізували громадсько-педагогічний рух за право існування україномовної школи. В умовах багаторічної політики русифікації навіть часткове скасування заборони українського друкованого слова було прогресивним зрушенням на шляху розбудови національної культури та освіти в Полтавській губернії. У 1913 р. на сторінках першого фахового україномовного видання на теренах Наддніпрянської України – журналу «Світло» було опубліковано «Проект Української школи» Я. Чепіги. За словами педагога, найактуальнішою проблемою було «створення освітнього закладу, де б національна спадщина здобула найліпший розвиток» [336]. Основні вимоги до нової школи акцентували увагу на вільному розвитку особистості дитини відповідно до її індивідуальних інтересів, нахилів та здібностей.

На початку XX ст. силами Міністерства народної освіти здійснювалася активна підготовка до нової хвилі реформування системи освіти. Проведення реорганізаційних змін зумовлювалося невідповідністю рівня організації офіційної школи, застарілих педагогічних концепцій, форм і методів сучасним запитам суспільства [352]. Розробку нормативних засад реформи координувала спеціальна комісія на чолі з міністром П. Ігнат'євим. У 1913 р. Міністерством народної освіти були затверджені нові плани і програми для початкових народних училищ. Згідно із прийнятими документами термін навчання в початковій школі становив чотири роки, що, у свою чергу, зумовило розширення змісту навчання. До переліку обов'язкових дисциплін було введено краснопис, малювання, співи, фізичні вправи, рукоділля, ремісництво.

У 1915 р. були опубліковані «Матеріали з реформи середньої освіти» (1915 р.), пізніше, у 1916 р. – «Новітні законоположення і розпорядження про жіночі середні навчальні заклади Міністерства народної освіти». Гуманістична спрямованість розвитку шкільництва була підтримана прогресивною

педагогічною громадськістю, утім в 1916 р. внаслідок зміни керівництва Міністерства народної освіти вказані перетворення були призупинені. У зв'язку із подальшими кардинальними суспільно-політичними трансформаціями запланована реформа, на жаль, не була реалізована [132].

Період 1917–1919 рр., ознаменований докорінними та масштабними перетвореннями в усіх сферах, виявився досить плідним щодо реалізації інноваційних ідей і проектів. Як справедливо зазначала С. Русова, саме в цей період яскраво виявилися прагнення суспільства до відродження національної школи. Стратегічним орієнтиром у розбудові українського шкільництва за часів Центральної ради, Гетьманату й Директорії були творчі пошуки щодо створення системи освіти на національно-державницьких засадах відповідно до «наукових і життєвих вимог суспільства» [273, с. 11].

Події 1917 р. активізували інноваційну діяльність учених-педагогів, учителів-практиків, громадських діячів України. Організаторами цього руху були О. Астряб, Г. Ващенко, Т. Лубенець, Я. Мамонтов, О. Музиченко, І. Огієнко, О. Русов, С. Русова, С. Сірополко, П. Холодний, Я. Чепіга та ін. Головним завданням нової народної школи визначалося формування цілісної особистості на основі культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, індивідуальна свобода, глибинний зв'язок із природою тощо. Серед численних інноваційних проектів, який водночас мав узагальнюючий характер, був «Проект єдиної школи на Вкраїні» (1919 р.), розроблений під загальним керівництвом П. Холодного [162]. Головним завданням єдиної загальноосвітньої школи проголошувалося виховання молодого покоління. У центр педагогічного процесу ставилася особистість дитини, її внутрішній світ.

Значного розвитку в цей час набула ідея оптимального поєднання шкільних і позашкільних форм освітньо-виховної діяльності (Х. Алчевська, В. Вахтеров, М. Рудинський, О. Сластіон та ін.). Акцентуючи на перспективному характері позашкільної діяльності С. Русова зауважувала: «... виховання поза межами школи не тільки освітлює розум, але й надає можливість гармонійного розвитку всіх індивідуальних нахилів особистості». Головне завдання

позашкільної освіти педагог убачала в тому «... щоб кожна особистість мала можливість виявити свої природні здібності, творчі сили..., аби не було занедбаних талантів, наукових і мистецьких» [274, с. 89–90].

Починаючи з 1917 р. активно створювалися міські та селянські «Просвіти», для координації їхньої діяльності Департаментом позашкільної освіти було підготовлено «Порадник діячам позашкільної освіти й дошкільного виховання» [258]. У грудні цього ж року в Києві відбулася нарада земських і міських діячів із проблем позашкільної освіти, на якій обговорювалися різноманітні аспекти музейно-виставкової діяльності земств, підкреслювалося їх значення у справі залучення широких верств населення до загальноєвропейської та національної культури [257].

Таким чином, дослідженням встановлено, що нормативно-правове забезпечення просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) передбачало цільові установки у сфері освіти, які домінували в офіційних колах і були сконцентровані в постановах урядових органів народної освіти, статутах, правилах, програмах навчальних закладів тощо. Наукова база просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду включала в себе, по-перше, фундаментальні педагогічні праці теоретико-методологічного характеру (В. Вахтеров, М. Драгоманов, М. Грушевський, П. Каптерев, Г. Коваленко, М. Костомаров, Ф. Лизогуб, О. Потебня, К. Ушинський, Т. Шевченко та ін.), а також ґрунтовні науково-методичні роботи організаційно-практичного спрямування (Х. Алчевська, Б. Грінченко, В. Євтушевський, М. Корф, С. Рачинський, С. Русова, М. Рудинський, Я. Чепіга та ін.). Усе це уможливлювало осмислення земських ініціатив на філософському, загальнонауковому та педагогічному рівнях, що дозволяє говорити про існування чіткої системи «методологія – теорія – практика» як передумови успішної реалізації прогресивних педагогічних ідей у досвіді просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Висновки до розділу 1

Систематизація наукових джерел за хронологічним критерієм, здійснена у ході дослідження, дозволила виокремити такі групи праць:

1) дорадянського часу (1864–1917 рр.) – пов’язані із накопиченням первинних відомостей про діяльність земств, обґрунтуванням загальнопедагогічних засад їхнього функціонування (В. Вахтеров, М. Корф, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.); 2) радянського часу (1918–1990 рр.) – спрямовані на висвітлення соціально-економічних аспектів діяльності земств у контексті загальнокультурного розвитку суспільства (В. Борисенко, В. Гарміза, Л. Захарова, Н. Пірумова, С. Сірополко та ін.); 3) пострадянського (1991 р. – початок ХХІ ст.) – характеризуються ґрунтовною джерельною базою та новітньою методологією, що забезпечує фундаментальність дослідження означеної проблеми (Л. Вовк, Н. Дем’яненко, І. Зайченко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, Л. Штефан та ін.).

Аналіз наукової літератури за проблемно-критичним критерієм засвідчив існування чотирьох груп дослідження за такими спрямуваннями: 1) історико-педагогічний (С. Велецький, Б. Веселовський, Є. Звягінцев, Л. Корж, Н. Олійник, Л. Рябовол та ін.); 2) загальноісторичний (Дж. Бушнелл, В. Гарміза, Л. Захарова, В. Лейкіна-Свірська, Н. Пірумова та ін.); 3) соціально-філософський (С. Вітте, О. Градовський, М. Драгоманов, О. Лохвицький й ін.); 4) краєзнавчо-бібліографічний (О. Дроздова, В. Жук, В. Лобурець, І. Павловський, Ф. Щербина, П. Ротач та ін.).

На основі аналізу архівних матеріалів і наукових джерел з’ясовано найважливіші соціально-економічні передумови становлення земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): відміна кріпосного права; активна діяльність громадських об’єднань щодо поширення національних ідей і науково-технічних знань серед широких верств населення; інтенсивне розроблення положень соціальної філософії, державного управління й економічної теорії; бурхливий розвиток сільського господарства, ремісництва,

кустарних, промислових і транспортних підприємств, збільшення обсягів торгівлі; підвищення уваги держави до проблем розвитку шкільної та професійної освіти й ін.

Результати дослідження засвідчили, що динамічному розвитку земств Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. сприяли такі організаційно-педагогічні чинники: усунення неграмотності населення; прагнення освітян до піднесення педагогічної свідомості широкої громадськості; поява у вітчизняній педагогічній науці фундаментальних праць, присвячених обґрунтуванню значення навчання й виховання для розвитку суспільства та формування конкретної особистості; становлення вітчизняної системи шкільної, позашкільної та професійно-технічної освіти тощо.

Установлено, що просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) була чітко регламентована на загальнодержавному та місцевому рівні, зокрема такими нормативно-правовими документами: «Положення про губернські й повітові земські установи» (1864, 1890 рр.), «Положення про початкові народні училища» (1864 р., 1874 р.), «Земські установи: положення про губернські й повітові земські установи. Правила про порядок приведення їх у дію» (1865 р.), «Положення про вчительські семінарії» (1870 р.), «Статут реальних училищ» (1872 р.) тощо.

На засадах феноменологічного та герменевтичного підходів з'ясовано, що фундаментальним науковим підґрунтям просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду слугували: положення про гармонійне та всебічне виховання особистості, необхідність навчання рідною мовою, забезпечення загальноосвітнього, виховального та природовідповідного характеру навчання (В. Вахтеров, П. Каптерев, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.), формування ціннісного ставлення до культури, традицій, історії українського народу (М. Драгоманов, С. Русова, О. Сластіон та ін.); фундаментальні висновки щодо важливості трудового виховання та професійної освіти молодого покоління (І. Анопов, М. Демков, К. Цируль та ін.); результати розробки науково-

методичних засад земської початкової школи (В. Євтушевський, М. Корф, Т. Лубенець та ін.).

Проведений у ході роботи теоретичний аналіз надав підстави стверджувати, що до теоретичних ідей, які лежали в основі просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії вказаного періоду доцільно віднести такі положення: виняткова роль освіти та виховання в процесах державотворення й консолідації суспільства (Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Грушевський, Г. Коваленко, М. Костомаров, М. Пирогов, О. Русов та ін.); важливість культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, індивідуальна свобода, глибинний зв'язок із природою (В. Бехтерев, О. Сластіон, О. Потебня, С. Рачинський, К. Ушинський та ін.); інтеграція навчальної діяльності та творчої праці учнів (В. Василенко, М. Демков, О. Фортунатов, К. Цируль, Я. Чепіга ін.); широке застосування практико орієнтованих методів загальноосвітнього та професійного навчання (В. Євтушевський, П. Каптерев; М. Корф та ін.), оптимальне поєднання шкільних і позашкільних форм просвітницько-виховної діяльності (Х. Алчевська, В. Вахтеров, М. Рудинський, С. Русова) тощо.

Матеріали цього розділу дисертаційного дослідження висвітлено в таких публікаціях: «Становлення земських навчальних закладів Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.)» [124], «Організаційно-педагогічні засади функціонування навчальних закладів Полтавської губернії» [119], «Development of primary education by Poltava province public administration» [348].

РОЗДІЛ 2.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДОСВІДУ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

2.1. Основні етапи та напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Теоретичний аналіз діяльності земських установ Полтавської губернії у сфері освіти та виховання (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) на основі трьох критеріїв, зокрема: а) соціально-економічного розвитку суспільства; б) наявності та змісту нормативно-правових документів; в) розвитку педагогічної теорії й освітньо-виховної практики, дозволив визначити три етапи її розвитку: 1) організаційно-підготовчий (1864 р. – початок 70-х років ХІХ ст.); 2) науково-методичний (середина 70-х – середина 90-х рр. ХІХ ст.); 3) узагальнювально-реформаторський (середина 90-х рр. ХІХ ст. – 1919 р.).

Дослідженням з'ясовано, що *перший етап* (1864 р. – середина 70-х рр. ХІХ ст.) – *організаційно-підготовчий* – характеризувався становленням земських освітніх структур Полтавської губернії згідно з «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864 р.), «Положенням про початкові народні училища» (1864 р.), а також відсутністю планомірної та скоординованої роботи губернського та повітових земств у сфері освіти та виховання.

У цей час земства зосередили увагу на *статистично-дослідницькому напрямі*. Так, у ході першого зібрання Полтавського губернського земства (1865 р.) було вирішено зобов'язати членів повітових земських управ зібрати інформацію щодо стану й нагальних потреб сільських шкіл, а також підготувати пропозиції стосовно підготовки вчительських кадрів і відкриття нових початкових навчальних закладів. Для науково коректної обробки й об'єктивної інтерпретації даних у цьому ж році було створено Статистичне бюро Полтавського губернського відомства на чолі з О. Русовим [303]. Воно займалося вивченням краю в усіх відношеннях і

фіксувало результати дослідження у своїх статистичних виданнях. У збиранні, систематизації та написанні статистичних оглядів безпосередню участь брали відомий статистик, історик Л. Падалка, працівники Статистичного бюро К. Вербецький, М. Галімський, Д. Іваненко, С. Комаровська, К. Лісовська, І. Обозненко та ін. [304–309]. У результаті земського обстеження була встановлена невідповідність офіційної статистики Міністерства народної освіти та єпархіального відомства реальному стану розвитку справ у шкільній галузі. Так, приміром, за результатами обстеження протягом 1866–1867 н. р. в Полтавській губернії працювало лише 558 шкіл (громадських, церковних та міністерських). Найкращі кількісні показники були зареєстровані в Прилуцькому повіті (65 початкових училищ, у яких навчалося 1642 учнів), найнижчі – у Зіньківському повіті (лише 21 училище із 423 учнями). Статистичне бюро Полтавського губернського відомства констатувало, що в середньому на Полтавщині одна школа припадала на 3,5 тис. населення; крім цього, не вистачало приміщень, учителів, підручників [105, с. 375]. Тож просвітницько-виховну діяльність земствам Полтавської губернії досліджуваного періоду довелося розпочинати в надзвичайно складних умовах. Безумовно, що основна причина такого незадовільного стану розвитку мережі сільських початкових училищ полягала у відсутності фінансової підтримки народної освіти з боку держави.

Зважаючи на актуальні проблеми, земські члени училищних рад сформулювали такі основні завдання: 1) підготовка вчительських кадрів; 2) закупівля книг для народного читання; 3) запровадження нових методів навчання. Тож у 1867 р. вперше субсидії для орендування будинків для шкіл, фінансування платні вчителям, закупівлі меблів, письмового приладдя та книг для читання призначили земські збори Лохвицького, Лубенського, Переяславського, Полтавського, Роменського повітів Полтавської губернії [168, с. 225].

Дані наукового пошуку свідчать, що на цьому етапі розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії був заснований *організаційно-педагогічний* напрям. Повітові земства почали відкривати власні навчальні заклади, дбати про їх добробут і матеріальне забезпечення. Початкові народні училища, які

утримувалися за кошти земств, стали називатися земськими школами (офіційна назва – однокласне училище відомства Міністерства народної освіти). У їх основі були школи грамоти створені на місцях за ініціативою селян. Принцип спільного фінансування земствами і сільськими громадами таких шкіл зберігався до кінця XIX ст. Унаслідок передачі початкових народних училищ Міністерства державного майна до відання училищних рад, які не мали коштів на їх утримання, з 1868 р. земства почали здійснювати постійні асигнування на народну освіту [37]. Проте в перші роки свого існування земські установи лише допомагали сільським громадам, закупаючи підручники і письмове приладдя для шкіл, а також додаючи певну грошову суму до платні вчителів. У цей час в основу земської просвітницько-виховної діяльності було покладено принцип «стимулювання» населення з метою пробудження в суспільстві інтересу до знань, формування в нього свідомого ставлення до проблеми розбудови шкільництва (закупівля навчального приладдя та підручників, надання фінансової допомоги вчителям) і «спільного утримання» (залучення коштів громад для утримання шкіл).

Аналіз статей земських кошторисів дозволив розкрити відмінності в напрямках діяльності між повітовими і Полтавським губернським земством. Перші головну увагу зосереджували на асигнуванні початкової школи: майже 90 % загальної суми освітніх витрат призначалося на утримання початкових народних училищ. Губернське земство насамперед фінансувало заходи, пов'язані з підготовкою кваліфікованих учительських кадрів [284–287].

З самого початку функціонування установ місцевого самоврядування одним із важливих аспектів земської фінансової політики була матеріальна допомога вчителям шкіл. У діючих «Положеннях про початкові народні училища» (1864, 1874 рр.) та інших законодавчих актах розміри річного окладу вчителів та умови їх пенсійного забезпечення не визначалися. У 50-х рр. XIX ст. учитель із державної скарбниці отримував 28 карбованці 59 копійок в рік або 2 карбованці 38 копійок на місяць. У 60–70-их рр. XIX ст. річна заробітна плата вчителів коливалася в межах 30–120 карбованців [303; 325].

З метою покращення фінансового забезпечення педагогічних кадрів на засіданні Полтавського губернського земського зібрання (1866 р.), гласні ухвалили рішення щодо заснування пенсійної каси для вчителів. У 1867 р. статут каси взаємодопомоги народних учителів Полтавської губернії був затверджений, з цією метою земство асигнувало 1,5 тисячі карбованців [320, с. 35]. На 1 січня 1911 р. її фонди становили 23 773,28 карбованців [215, с. 177]. За 43 роки існування учасниками каси взаємодопомоги стали 67 учителів [255, с. 129]. Земства забезпечували учителів квартирами, присадибними ділянками, надавали можливість отримувати безкоштовну медичну допомогу, призначали їх дітям стипендії для навчання в середніх освітніх закладах. Зауважимо, що згодом, у 1878 р., було встановлено розмір заробітної плати вчителів початкових народних училищ у сумі 225 карбованців на рік. Безперечно, що таке рішення приймалося не без активної участі земських діячів [334].

Доцільно констатувати, що з перших років свого існування повітові земські управи свідомо ставилися до організації шкільних бібліотек і музеїв наочних посібників, земських книжкових сховищ і магазинів [161, с. 84–90]. Діячі повітових земств Полтавської губернії досліджували проблему потреби в підручниках та посібниках, упорядковували їх за змістом, складали загальні списки й таблиці дидактичного забезпечення, закуповували потрібну навчальну та науково-методичну літературу, розповсюджували її серед шкіл. Земські структури ознайомлювалися з каталогами новітніх видань, передплачували газети та журнали [207, с. 68–69; 214, с. 179–182]. Щодо можливостей самостійного видавництва земськими установами книжкової продукції, то їхні права і діяльність у цій галузі були певною мірою обмежені чинним законодавством.

Зауважимо, розвиваючи ідею загальної освіти, земські діячі були свідомі того, що кожен навчальний заклад повинен виступати культурно-виховним центром місцевої громади. Тож, у 60-х р. XIX ст. в земських школах проводилися публічні лекції, народні читання, пересувні виставки [152].

Аналіз документальних матеріалів свідчить, що діяльність земств Полтавської губернії стосовно організації народних читань передбачала

підготовку нормативних документів для відкриття читань; добір кадрового складу; поточний контроль; створення спеціальної установи для проведення народних читань (комісії, комітети, відділення); розробку методичних посібників, складання текстів, каталогів та інструкцій; видавничу діяльність; забезпечення необхідним дидактичним матеріалом, у тому числі світловими картинами та ілюстраціями [93]. Існують дані, що вже в цей час силами Полтавського губернського земства здійснювалися спроби організації педагогічних курсів для вчителів [172].

У ході пошукової роботи виявлено, що *другий етап* (середина 70-х рр. XIX ст. – початок 90-х рр. XIX ст.) – науково-методичний – позначився докорінними змінами у просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії відповідно «Положення про початкові народні училища» (1874 р.), а також нерівномірністю розвитку різних напрямів роботи земств. Згідно з чинними освітніми документами самостійність органів земського самоврядування частково обмежувалася, натомість вплив чиновників Міністерства народної освіти, дворянства та духовенства посилювався.

Земства Полтавщини зосередили свою увагу на розвитку *навчально-методичного напрямку діяльності*, який був пов'язаний із розробленням теоретико-практичних засад земської народної школи; оновленням навчальних планів і програм; збагаченням змісту навчання дисциплінами природничо-математичного та художньо-естетичного спрямування, а також дидактичним матеріалом народознавчого та практико орієнтованого характеру; вдосконаленням методів і форм викладання. Дослідженням установлено, що з метою оптимізації навчально-методичної діяльності земства додатково «запроваджували особливі посади земських експертів із навчальної частини» [213, с. 70]. Крім того, представники від земств, уходили до складу державних губернської і повітових училищних рад, які координували діяльність усіх закладів освіти на місцях. Земські діячі мали широкі можливості для впливу на училищні ради щодо вдосконалення навчально-виховного процесу, оскільки саме земські установи брали участь у їх фінансуванні.

На початку 80-х років XIX ст. співвідношення фінансових надходжень на потреби шкіл змінилося на користь земства. За матеріалами загальної офіційної

статистики Російської імперії, земські повітові управи забезпечували початкові народні училища на 53,2 %, сільські громади – на 28 %, державні асигнування становили 9 %, кошти приватних осіб – 8,7 %, плата за навчання – 1,1 % [28]. У Полтавській губернії витрати земства складалі 58,6 % (цей показник суттєво перевищував середній в Російській імперії), а сільських громад – 18,1 % [26].

Узагальнення архівних матеріалів свідчить, що за 10 років земське фінансування шкільної освіти зросло на 240 %, кількість шкіл збільшилася на 25 %, а учнів на – 197 %, мережа церковнопарафіяльних шкіл скоротилася з 347 до 52 навчальних закладів [15, с. 35]. Згідно з даними земського перепису 1882–1889 рр. грамотних у сільській місцевості Полтавської губернії було всього 3,9 % (серед чоловіків – 7,4 %, серед жінок – 0,2 %). Кращими показниками відзначились Роменський (5,4 %) і Прилуцький (5,3 %) повіти, у найгіршому становищі знаходились Полтавський (2,3 %) та Миргородський (2,0 %) повіти (додаток Б. 5) [281].

Важливим аспектом організаційно-педагогічного напрямку діяльності в цей час став господарсько-санітарний нагляд за навчальними закладами. Приміром, у 1883 р. запроваджено програму санітарно-гігієнічного обстеження учнів і шкіл, яку розробили земські лікарі Федір і Єлизавета Яницькі. За їх рекомендаціями стан шкільних приміщень характеризувався об'ємом повітря, площею підлоги та відношенням площі вікон до площі підлоги. У розрахунку на одного учня в класі нормою вважалися такі показники: 5-6 м³ повітря, 2,5-3 м² підлоги, а співвідношення площі вікон і підлоги повинно було становити 1:5. У матеріалах обстеження фіксувалися дані про наявність шкільного двора і присадибної ділянки; стан підлоги, даху, стін; наявність вентиляції, справність печі, розміри класних кімнат, кількість учнів, якість меблів тощо.

З 1882 р. в Полтавській губернії з'являються професійні школи: сільськогосподарські (рільничі, садівничі, зоотехнічні), ремісничі (механічні, столярські, керамічні), залізничні, промислово-художні та інші. За таких умов велика увага земств приділялася розповсюдженню сучасного сільськогосподарського знання: організовувалися заняття на території початкових училищ,

дослідних садів і городів, проводилися короткотермінові сільськогосподарські курси та виставки, утворювалися склади сільськогосподарських знарядь. Статистичні дані свідчать, що в Полтавській губернії асигнування в сільськогосподарську освіту складали приблизно половину всього фінансування, що виділялося на професійну освіту [86; 94; 171; 83].

У цей час земствами було започатковано різні форми позашкільної освіти. Приміром, у 70–80-х рр. XIX ст. активно розвивалися вечірні класи. Матеріально-технічну базу їх функціонування забезпечували земства. Вечірні класи створювалися з метою навчання дорослого населення за програмою початкових шкіл. Повторювальні класи були спрямовані на подальше навчання дорослого населення на базі попередньої початкової освіти. У звітах про діяльність земств Полтавської губернії знаходимо підтвердження тому, що ці структури встановлювали оплату праці вчителям по 10 крб. за кожних 10 учнів [184; 185; 209].

Дослідженням доведено, що *третій етап* (початок 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.) – *узагальнювально-реформаторський* – характеризувався виробленням скоординованої політики губернського та повітових земств, багатоплановою та системною роботою, відстоюванням інтересів національної української школи, розширенням фінансових повноважень.

Початок цього етапу знаменувався ухваленням «Положення про губернські і повітові земські установи» (1890 р.), яке, з одного боку, обмежило автономію органів земського самоврядування та посилило контроль державної адміністрації, а з іншого, зумовило піднесення земського руху на Полтавщині та спонукало до розвитку нових напрямів просвітницько-виховної діяльності земств – *видавничого й бібліографічно-експозиційного*.

Зауважимо, що до 1900 р. земські установи були вільні в асигнуванні необов'язкових витрат, але уряд виробив «Тимчасові правила про обмеження земського оподаткування», згідно з якими податки з нерухомого майна не повинні були перевищувати 3 % в рік [414]. При цьому міністри внутрішніх справ та фінансів мали можливість на власний розсуд визначати, які конкретно земські витрати і за якими статтями треба зменшити. Як бачимо, у такий спосіб

законодавство певним чином стримувало місцеву ініціативу та гальмувало просвітницько-виховну діяльність земств Полтавської губернії досліджуваного періоду, які саме в цей час розпочали збільшення асигнування на потреби народної освіти. Зважаючи на це, характерною особливістю кошторисів земських установ стало зростання необов'язкових витрат за рахунок зменшення обов'язкових.

Аналіз джерел довів, що з 1905 р. початкові училища повністю перейшли на утримання земств. Унаслідок реалізації «Положення про земські установи» (1890 р.) в освітніх закладах склалася чітка та суворо контрольована структура управління. Навчальною частиною завідував директор народних училищ та інспектори, які призначалися на посади Міністерством народної освіти за поданням опікуна. Безпосередньо за діяльністю кожного народного училища слідував закріплений інспектор народних училищ, який складав і подавав керівництву річний звіт про стан кожного закладу. Для оперативного керівництва початковою освітою в повітах створювалися повітові шкільні ради. До їх складу входили: представник дворянства, інспектор народних училищ, по одному представнику від Міністерства народної освіти та Міністерства внутрішніх справ, представник єпархіального відомства. Земства також мали своїх представників у повітових і губернських шкільних радах.

До компетенції шкільної ради входило: 1) обговорення перспектив відкриття нових початкових навчальних закладів і розробка відповідної нормативної бази; 2) забезпечення початкових навчальних закладів навчальними посібниками, дозволених Міністерством народної освіти; 3) затвердження на посадах учителів, допущених до викладання інспектором народних училищ; 4) подання на затвердження списку попечителів; 5) подання рішень про преміювання кращих учителів; 6) закриття «шкідливих» початкових навчальних закладів; 7) звільнення вчителів, визнаних неблагонадійними; 8) затвердження річного звіту інспектора народних училищ [242, с. 315].

Отже, ми пересвідчилися, що, утримуючи початкові народні училища, земства були водночас певною мірою обмежені щодо впливу на навчальний процес і призначення вчителів. Утім і за таких умов організаційно-педагогічна і навчально-методична діяльність земств Полтавської губернії набувала подальшого розвитку.

На черговому зібранні Полтавського губернського земства (1894 р.) підкреслювалося, що матеріальна база початкових училищ не відповідає належному рівневі: приміром, 7 % шкіл розміщувалися в орендованих будинках, більшість шкіл мали сирі, тісні та холодні приміщення, класні кімнати не могли слугувати за призначенням. Малопридатними для навчально-виховної роботи були визнані умови в школах Кобеляцького, Костянтиноградського і Переяславського повітів. З метою розв'язання проблеми гласні затвердили комплекс організаційно-педагогічних заходів, який передбачав, по-перше, збільшення асигнувань на народну освіту; по-друге, визначення населених пунктів, де негайно потрібно відкрити школи; по-третє, розробку технічних проектів шкільних будинків різних типів згідно з педагогічними вимогами [304, с. 38–39].

Так, у 1896 р. силами земських діячів було відкрито Кобищанське початкове народне училище (Полтавський повіт), Лісячанське початкове народне училище (Костянтиноградський повіт), відремонтовані Гапонівська і Скоробагатівська школи (Лохвицький повіт). У 1897 р. О. Барсуков – гласний Гадяцького повітового земства, порушив питання відкриття земських училищ на хуторах, мешканці яких не мали можливості навчати своїх дітей, але нарівні з іншими – сплачували земські внески. У результаті обговорення питання було вирішено надати грошову допомогу сільським громадам малонаселених пунктів, які висловили бажання організовувати початкові навчальні заклади [305, с. 3–6].

Щодо динамічного зростання кількості початкових народних училищ свідчать такі дані: у 1871 р. в Полтавській губернії було лише 48 земських навчальних закладів. У 1887 р. кількість земських шкіл зросла у 13 разів. У 1895 р. їх налічувалося 736, а в 1916 р. – 1 773 [224, с. 205].

Матеріали дослідження свідчать, що значно зросла й кількість учнів шкіл губернії. Якщо в 1887 р. в цих закладах навчалося 45 657 дітей, то в 1895 р. – 60 970, а в 1908 р. – 82 320, що становило 57 % учнів усіх шкіл губернії [224, с. 5]. Навчальні заклади в основному функціонували як школи для хлопців і дівчат. За соціальним походженням учні розподілялися таким чином: 94,7 % – діти козаків і селян, 5,3 % – інших станів (додаток Б. 6) [224, с. 42].

При цьому слід зауважити, що 124 тисячі дітей шкільного віку в Полтавській губернії не навчалися (кожна друга дитина). Причин цього явища можна назвати декілька. По-перше, відсутність власне приміщень, де б могли розміститися всі бажаючі навчатися. Більшість шкіл містилася в тісних приміщеннях, багато класних кімнат не відповідали своєму призначенню. Особливо важкі умови роботи були в школах Кременчуцького, Лохвицького та Пирятинського повітів. Класи були переповнені: у них навчалося в середньому 48–50, а нерідко й по 60–80 учнів. По-друге, віддаленість шкіл від домівок учнів, адже школи були не в кожному селі. До школи учневі інколи необхідно було долати 5–7 верст. По-третє, становище погіршувалося ще й тим, що більшість селянських дітей, особливо з найбідніших родин, залишали школи не закінчивши повного курсу навчання, оскільки змушені були допомагати батькам по домашньому господарству [85; 86; 190].

Так, у звіті Миргородської повітової земської управи (1910 р.) зазначалося, що «... зростання загальної кількості учнів у 1910 р. значно загальмовано розпорядженням ученого керівництва розпочати заняття у школах із 15 серпня замість 1 жовтня. Розпорядження це було видано з метою продовжити навчальний рік, а так як селяни звикли відправляти дітей до школи по закінченню всіх польових робіт і випасання худоби, то в 1910 р. багато учнів не прийшло до школи» [188, с. 305]. Особливі складнощі були з навчанням дівчаток. Для них селяни вважали освіту непотрібною і зайвою.

У 1907 р. винагорода вчителям була збільшена до 240–270 крб. Зрештою, в 1909 р. Міністерство визначило оклад учителів у сумі 360 крб. Згідно з матеріалами перепису початкових народних училищ Російської імперії (1911 р.) середній заробіток учителя на селі сягав 343 карбованці на рік [113, с. 19]. За даними 1899 р. оклад учителя в Полтавській губернії становив 240 крб., найбільше вчителі отримували в Гадяцькому повіті (300–330 крб.), найменше – у Переяславському (180–275 крб.) [91]. Так, приміром у 1903 р. Золотоніське земство підвищило оплату вчителям, які мали середню освіту, до 300 крб., а вчителям, які закінчили початкові училища – до 240 крб. [81, с. 28–32]. У 1909 р.

земські збори Зіньківського повіту ухвалили рішення, що за кожні п'ять років педагогічної роботи слід додавати до окладу учителя 25 % [182, с. 80]. Костянтиноградське повітове земство асигнувало кошти на освітлення учительських квартир, призначило окрему платню за завідування школами, а з 1912 р. збільшило оклади вчителів до 420 крб. [83, с. 66–68]. У інших повітах Полтавської губернії за кожні п'ять років служби вчителям перераховувалася зарплата з метою здійснення 10 % надбавки. Однак такий дохід уважався низьким, тому постійно відчувалася нестача вчительських кадрів, їх плинність була надзвичайно високою. Отже, проблема забезпечення навчальних закладів кваліфікованими вчителями з часом усе більше актуалізувалася. Наприклад, в 1905 р. в Миргородському повіті 40–45 % учителів початкових народних училищ не мали й п'яти років стажу педагогічної діяльності, а тих, хто пропрацював більше 10 років, було 5–8 % (додаток Б. 7) [211, с. 165]. «Положення про початкові народні училища» (п. 3486) визначало, що на посади вчителів могли призначатися світські або духовні особи. Серед учителів шкіл більше половини (51,5 %) були вихідці з селян і козаків.

Починаючи з 1894 р. Полтавське губернське земство розпочало фінансування програми обов'язкового початкового навчання дітей 8–11 років. З метою отримання емпіричних даних щодо задоволення освітніх потреб населення у 1895 р. була створена спеціальна комісія. Земські гласні схвалили рішення щорічно друкувати детальний звіт про розвиток народної освіти в губернії. Підсумком плідної роботи комісії стало видання в 1897 р. «Нарису про розвиток початкової освіти в Полтавській губернії» [224]. Ця праця стала міцним фактологічним підґрунтям для розробки програми загальної освіти Полтавського губернського земства.

У 1897 р. земські збори Костянтиноградського повіту одноголосно виявили пропозицію запровадити в повіті загальне початкове навчання. Гласні вирішили ліквідувати головну фінансову перепону на шляху реалізації цього завдання, звільнивши сільські громади від витрат на школи. Згідно з постановою земського зібрання Костянтиноградського повіту, обов'язки щодо фінансування початкових

народних училищ земська установа добровільно взяла на себе. Задля покриття витрат управа рекомендувала обкладати додатковими податками промислові й торгівельні підприємства. Тож наступного року з ініціативи земського гласного О. Коваленка була створена комісія, яка склала картограму мережі повітових початкових народних училищ, зібрала відомості стосовно необхідної кількості шкіл, щоб забезпечити всіх дітей віком 8–11 років шкільними місцями, виконала підрахунки щорічних сум на їх утримання [210; 259; 305].

На зборах Зіньківського повітового земства (1898 р.) член училищної ради І. Присецький, аналізуючи перспективи просвітницько-виховної діяльності, зауважував, що навчальні заклади розміщувалися нерівномірно: на півночі та півдні повіту початкові училища (64 заклади) знаходилися близько одне від іншого, приблизно на відстані 3–5 кілометрів, тому будівництво нових шкіл у цих місцевостях не так потрібно, як в інших частинах повіту, де в радіусі 25 кілометрів не було жодної школи. Зважаючи на це, голова управи запропонував створити спеціальну комісію для з'ясування всіх питань, пов'язаних із впровадженням загальної освіти. Подальші дослідження шкільної мережі повітовими земствами засвідчили, що повною мірою задовольнити освітні потреби населення для земського кошторису непосильно. Тож земські збори звернулися до Міністерства народної освіти з клопотанням щодо виділення державних коштів на розвиток початкової освіти. Утім, на жаль, фінансової допомоги з боку уряду земські діячі не отримали [259, с. 46]. Запропонований у цьому ж році Полтавським губернським земством проект відкриття земських шкіл спрощеного типу за зразком шкіл грамоти з мінімальним кошторисом утримання (90–115 крб.) також залишився поза увагою Міністерства народної освіти [259, с. 124].

У 1898 р. Лохвицьке повітове земство найпершим серед земських установ Лівобережної України розробило проект розширення шкільної мережі та приступило до його виконання. За 7 років передбачалося відкрити 34 школи, відремонтувати й розширити діяльність 14 діючих училищ. Лохвицьке земство асигнувало на шкільне будівництво 10 040 крб. (повітове земство також клопоталося про щорічну державну субсидію в розмірі 11 000 крб.) [71]. При

цьому, зауважимо, половину витрат зобов'язалося фінансувати губернське земство. У 1899 р. за ініціативи гласного К. Барсукова було розпочато реалізацію проекту збільшення кількості початкових народних училищ у Гадяцькому повіті [249].

Незважаючи на те, що просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії характеризувалася вагомими результатами щодо поширення писемності серед народних мас, рівень загальної грамотності населення регіону залишався низьким. Так, за даними Першого загальноросійського перепису населення (1897 р.) він становив 16,9 %, при цьому серед сільського населення налічувалося писемних 14,4 %. У цілому Полтавщина посіла 25-те місце серед 34-х земських губерній Російської імперії (додаток Б. 8) [305].

Аналіз наукових джерел свідчить, що наприкінці XIX – на початку XX ст. ступінь забезпечення населення початковою освітою визначався за такими критеріями: 1) частка школярів від загальної кількості дітей 8–11 років; 2) кількість населення, що припадало на одну школу та щільність шкільної мережі. Тож на 1 січня 1901 р. кількість земських шкіл у Полтавській губернії зросла до 847, а кількість учнів, які навчалися – до 78 475 осіб. Один навчальний заклад припадав на 2 975 мешканців (це відповідало 18 місцю серед 34-х земських губерній Російської імперії) і приблизно на 50 км² її території (2 місце). Порівняльний аналіз розвитку початкової освіти, здійснений Б. Веселовським, довів, що в кращому становищі знаходилася західна частина Лівобережної України, оскільки вона мала високу щільність сільського населення. Район із найбільшою кількістю шкіл пропорційно населенню і території та відсотком учнів від загальної кількості дітей шкільного віку охоплював значну частину Полтавської губернії, а також суміжні повіти Чернігівської губернії [28].

Доцільно підкреслити, що на цьому етапі становлення земства Полтавської губернії переходять на якісно новий рівень щодо просвіти дорослого населення – з'являються повторювальні класи як більш досконала форма діяльності, що сприяла попередженню повторення неписьменності та забезпечувала більш розширений зміст початкової освіти. Починаючи з середини 90-х р. XIX ст.,

земські установи у своїх робочих планах, поточній навчальній та господарській документації постійно зверталися до цього аспекту роботи, оскільки навчально-методичне забезпечення повторювальних класів готувалося губернським і повітовими земствами. Аналіз документації 1895–1897 рр. свідчить, що в цей час земськими діячами були розроблені програми, навчальні посібники та різноманітний дидактичний матеріал [68–70]. Позитивні результати сприяли розширенню мережі таких просвітницько-виховних осередків. Так, за активної участі земств у 1898 р. в Полтавській губернії було відкрито 30 повторювальних класів [210].

Аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що в даний час значна увага в просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії приділялася заснуванню й розвитку професійних навчальних закладів. Приміром, згідно даних земської статистики (1897 р.) силами місцевого самоврядування утримувалося 11 шкіл і майстерень [305]. З'ясовано, що напередодні Першої світової війни на Полтавщині діяло 6 закладів підпорядкованих губернському земству: Дігтярівська навчально-зразкова ткацька майстерня, Миргородська художньо-промислова школа імені М. В. Гоголя, Полтавське реальне училище, Опішнянська струнна майстерня, Полтавська і Великобудищанська столярно-різьбярські майстерні. У віданні повітових земств було 98 закладів: 19 ткацьких, 15 рукодільних, 10 кошикарських, 8 сільських ремісничих, 6 кравецьких, 5 столярних, 5 чинбарських, 4 ковальських, по 3 бондарських, фургонно-колісних, столярно-токарних, по 2 килимових, фургонних, ковальсько-слюсарних, слюсарних, теслярських, по одній ковальсько-столярній, столярно-слюсарній, столярно-бондарній, колісній, лимарсько-чоботарській і пічній майстерень. [213, с. 87]. За оцінками дослідників Полтавське губернське земство займало «одне з перших місць серед інших земств Російської імперії щодо піклування про ремісниче навчання» [211, с. 93].

Важливе значення в контексті відродження та збереження національного декоративно-прикладного мистецтва Полтавське земство надавало участі у виставках різних рівнів: повітових, губернських, всеросійських, міжнародних.

Творчі роботи викладачів і учнів професійних шкіл, ремісничих майстерень були широко представлені на таких заходах, починаючи з 1882 р. Оцінюючи виставкову діяльність О. Пчілка зауважувала: «Можна сміливо сказати, що кожна виставка в Україні, в столицях або й за границею збільшувала славу полтавських мистецьких виробів народних» [260, с. 9]

Потрібно також наголосити на демократичних засадах земського професійного навчання, яке було, як правило, безкоштовним. Лише в окремих училищах установлювалася оплата в розмірі 5–20 крб. Зауважимо, за оцінками дослідників земств України, найбільше коштів на професійну освіту витрачали Полтавське та Катеринославське земства [162, с. 42]. Обсяг загальноосвітніх предметів у земських професійних навчальних закладах не перевищував змісту освіти двокласних народних училищ, вивчення ремесла зводилося до практичного засвоєння основних умінь та навичок, що застосовуються в процесі конкретного виробництва. Переважна більшість випускників земських ремісничих навчальних закладів працювала в промисловості.

Революційні події 1905 р. зумовили піднесення інтересу суспільства до здобуття знань, були порушені питання щодо демократизації системи освіти, упровадження загального початкового навчання, введення української мови викладання. У зв'язку з цим Міністерство народної освіти підготувало низку офіційних документів, у яких сформулювало мету й завдання реформування початкової освіти, визначило нові принципи організації народних шкіл та їх фінансування. Усе це не суперечило участі органів земського самоврядування на паритетних засадах у формуванні шкільної мережі, гарантувало певну самостійність земських установ стосовно управління народними училищами та передбачало додаткові державні кредити на розвиток освіти [150, с. 72].

На жаль, у зв'язку з відставкою керівника уряду С. Вітте і призначенням нового міністра народної освіти П. Кауфмана, внесення до Державної думи законопроекту про загальну освіту було відкладено. Перегляд Міністерством народної освіти основних положень програми реформування шкільництва призвів до обмеження ролі земських установ і надання переваги у справі управління

початковою освітою органам церковно-шкільного управління. Крім цього, державне фінансування освіти гальмувалося бюрократичною процедурою узгодження шкільного будівництва в губерніях із міністерствами народної освіти та внутрішніх справ.

Пізніше, у 1908 р., були затверджені «Правила про державне фінансування програми загальної початкової освіти». Однак доцільно зауважити, що документ не висвітлював усіх нагальних потреб забезпечення загальнодоступного характеру початкового навчання, а лише визначав розміри цільових кредитів уряду. Тож упродовж наступних п'яти років із державної скарбниці було асигновано 37,9 млн. крб., що призначалися на оплату праці вчителів, матеріальне забезпечення існуючих початкових народних училищ, а також на будівництво нових навчальних закладів. Кошти між земськими губерніями Російської імперії розподілялися пропорційно до кількості школярів. Так, за одиницю розрахунків матеріального субсидіювання було прийнято норму: 50 учнів на одного вчителя – один шкільний комплект [116, с. 79].

На місцях органи земського самоврядування в рамках здійснення цієї програми затвердили нормативні плани шкільного будівництва [391; 392; 396; 398; 401]. В основу розробки проектів розбудови мережі початкових народних училищ було закладено певне співвідношення: частка учнів від загальної чисельності населення повинна була становити 9 %; радіус обслуговування однієї школи – не більше трьох кілометрів; звичайний шкільний комплект складався із 50 учнів; усі хлопці та дівчата 8–11 років мали бути забезпечені шкільними місцями. У ході розрахунків до уваги бралися всі типи початкових народних училищ: міністерські, земські, церковнопарафіяльні. На Полтавщині Роменське повітове земство планувало запровадити загальне початкове навчання упродовж 1909–1918 рр. [220, с. 178–182], земські діячі Переяславського повіту передбачали реалізувати проект протягом 1910–1924 рр. [207, с. 74–75].

Згідно з даними Статистичного бюро Полтавського губернського земства в 1913 р. на території Полтавської губернії діяло 2 304 початкові училища, з них – 1 286 земських шкіл, у яких навчалося 159 786 учнів [95]. У цілому початковою

школою було охоплено 59 % дітей 8–11 років. Найкраще були забезпечені школами Зіньківський, Полтавський, Хорольський повіти, гірше – Золотоніський і Переяславський. Високий відсоток щодо кількості школярів показали Полтавський і Прилуцький повіти, низький – Костянтиноградський і Кобеляцький повіти [260]. За матеріалами земського перепису 1910 р., письменність населення Полтавської губернії становила 25,8% (додаток Б. 8) [308, с. 15].

Дослідженням встановлено, що наприкінці XIX – на початку XX ст. роль територіальних громад у матеріальному забезпеченні земських шкіл поступово почала зменшуватися. Унаслідок цього земські витрати на освітні потреби збільшувалися. Приміром, у 1885 р. на утримання 39 шкіл Костянтиноградське повітове земство асигнувало 44,8 % від загальної суми 11 273 крб. У 1890 р. – 59 шкіл функціovalo за рахунок земських надходжень, що складало 50,7% кошторису. У 1900 р. в повіті діяло 73 народних училища, а земство витрачало на їхнє фінансування 14 070 крб. (55,5 %). У цілому, в 1900 р. матеріальна допомога для 89 шкіл повіту становила 23 707 крб. (63,4 %). З 1905 р. господарські потреби шкіл фінансувалися земством на 100 % [83, с. 18].

Земські установи несли відповідальність за розробку технічних проектів шкільних будинків згідно з педагогічними вимогами (Додаток В). Обов'язки по виконанню ремонтних робіт з часом також переклалися на членів повітових управ, які повинні були організовувати побілку стель, фарбування підлоги, ремонт дверей і вікон. Важливим складником господарських турбот узимку було опалення шкіл: земці зверталися з клопотаннями до Міністерства державного майна щодо продажу палива на пільгових умовах, при необхідності закупляли дрова у приватних осіб, забезпечували їх доставку до шкіл, проводили парове опалення в новозбудованих училищах [391; 392; 397-399; 401]. На місцях шкільні господарські потреби задовольнялися за сприяння попечителів початкових народних училищ, які обиралися земськими зборами із числа шановних мешканців сіл [301, с. 82–86]. У цьому контексті земства приділяли велику увагу їх діяльності. Приміром, Лубенське зібрання висловило подяку попечителю Хитцівського народного училища Т. Нагорянському за піклування про добробут цього училища [310, с. 13].

У ході дослідження з'ясовано, що вирішальна роль у постачанні до початкових шкіл підручників, унаочнення, канцелярських товарів, меблів здійснювалася земськими діями, силами яких були організовані земські книжкові склади, де зберігалися запаси шкільного обладнання та навчального приладдя, які потім безплатно розподілялися по школам або продавалися за доступними цінами, а також у кредит. Так, у Полтавській губернії упродовж 1895–1909 рр. губернські асигнування на шкільні потреби склали 48 612 крб. [213, с. 94–96]. У Полтаві були створені губернська установа книгозбереження та центральний склад підручників і шкільного приладдя. Пізніше такі структури започаткували повітові земства, зокрема в Лохвиці (1898 р.), Зінькові (1901 р.) тощо [85, с. 230–235]. Аналіз наукових джерел засвідчив, що на початку ХХ ст. Полтавська губернія посідала друге місце в Російській імперії за кількістю (13 позицій) земських книжкових складів [298, с. 13].

Важливо, що в 1896 р. Полтавське губернське земство затвердило статтю земських асигнувань на організацію шкільних бібліотек у сумі 3 тис. крб. Дослідженням підтверджено, що земські повітові установи надали суттєву матеріальну допомогу початковим училищам із метою заснування бібліотек при навчальних закладах. Так, у 1897 р. Золотоніська повітова управа, субсидіювала 10 крб. кожній із 53 земських шкіл [305, с. 8–9]. У 1901 р. Роменська управа доповідала, що книгозбірні були засновані в усіх 50 земських училищах повіту, при цьому бібліотечний фонд складався із 30 432 видань науково-популярного характеру та 2 630 навчальних посібників [219, с. 30]. У 1902 р. Хорольське повітове земство витратило 650 крб. на обладнання 6 нових шкільних бібліотек [96, с. 26]. У звіті інспектора народних училищ Костянтиноградського повіту (1913 р.) відзначалося, що земська установа закупила 21 113 примірників літератури на суму 5 996 крб. для поповнення бібліотек початкових навчальних закладів [179, с. 24].

У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно підкреслити, що за даними загальноземського з'їзду в справах народної освіти (1911 р.) найкраще навчальними посібниками були забезпечені земські початкові училища Полтавської губернії, зокрема в 1 170 школах існувало 1 137 бібліотек [279, с. 49]. За статистичними

даними 1917 р. загальний бібліотечний фонд Полтавської губернії становив 763 194 видань [309, с. 123–124]. Це були такі підручники: Б. Грінченко «Граматика», «Читанка», М. Грушевський «Історія України», Г. Коваленко «Історія України», Т. Лубенець «Читанка», С. Русова «Географія», М. Рудинський «Читанка», С. Черкасенко «Граматика», «Читанка», Я. Чепіга «Арифметика» та ін. Більшість із них було видано зусиллями Полтавського губернського земства.

Розвиток ідеї створення музеїв шкільного унаочнення також відбувався за участі земських діячів Полтавської губернії. Приміром, у 1899 р. за ініціативи гласного Золотоніського повітового земства В. Лучицького започатковано пересувний музей наочних посібників, яким послуговувалися всі початкові народні училища повіту [306, с. 121–122]. Земці інших повітів підтримали цей рух, подібні пересувні музеї організовувалися в інших містах. Вони асигнувалися Полтавським губернським земством у розмірі половини загальних витрат, що призначалися на утримання повітових земств. У 1906 р. відкрився Центральний музей засобів унаочнення Полтавського губернського земства, який ознайомлював учителів із найновішими досягненнями в цій галузі. До речі, за необхідності експонати та колекції музею видавалися вчителям у тимчасове користування. Співробітники музею, земські діячі організовували виставково-експозиційну діяльність, проводили екскурсії [253, с. 42–44].

Аналіз наукових джерел доводить, що діячі земств Полтавської губернії у своїй практичній діяльності користувалися продукцією майстерні, яка працювала в Харкові під керівництвом М. Гогунцова. Упорядкований ним каталог наочних посібників для початкових народних училищ був рекомендований шкільною комісією Харківського губернського земства [4, с. 12].

На початку XX ст. земства Полтавської губернії щорічно асигнували значні кошти на придбання унаочнення. Приміром, у 1902 р. Хорольська повітова земська управа субсидювала 1 148 крб. на закупівлю наочних посібників для 82 земських шкіл [222, с. 26]. У 1913 р. Роменська земська управа придбала 513 географічних карт, 93 глобуси, 75 арифметичних скринь, 2 270 картин, 182 рахівниці на загальну суму 5 391 крб. [221, с. 26]. Завдяки зусиллям земських

установ усі початкові училища Гадяцького повіту були забезпечені таблицями для розвитку мовлення, географічними мапами, атласами тваринного і рослинного світу, циркулями, лінійками, компасами [399, арк. 9–15].

Розвитку експозиційної діяльності сприяло заснування при Полтавському губернському земстві Природничо-історичного музею (1891 р.) з археологічним, природничим та історико-етнографічним відділами (Додаток Г).

Проведений аналіз свідчить, що земства Полтавської губернії проводили колосальний обсяг робіт щодо забезпечення вчителів навчальними і науково-методичними виданнями. Великого значення набула земська діяльність у справі видання навчально-методичної літератури і, зокрема програм і конспектів лекцій, дидактичних матеріалів, рецензій на нові шкільні підручники та посібники. При губернських і повітових земських управах було створено бібліотеки для учителів [394; 402]. Для упорядкування видань земські діячі здійснили підготовку таких видань: «Каталог книг бібліотеки губернської земської управи» (1913–1916 рр.), «Каталог книг бібліотеки при Педагогічному бюро» (1909 р.) [114; 115].

У 1887 р. Золотоніське повітове земство розробило проект «Положення про центральну вчительську бібліотеку повітової управи», яка б ознайомлювала вчителів земських шкіл із сучасним станом педагогічної науки, а також шедеврами вітчизняної та світової літератури. Починаючи з 90-х років XIX ст. Гадяцьке, Лохвицьке, Пирятинське та Прилуцьке земства також розпочали субсидіювання педагогічних відділів книгозбірень [259, с. 130–134]. У 1903 р. пропозиція гласного Полтавського губернського земства Г. Данковського щодо відкриття учительських бібліотек у кожній школі в цілому була підтримана, тож з цього часу опікування вчительськими бібліотеками стало важливим аспектом просвітницько-виховної діяльності земств Полтавщини в досліджуваний період [287].

Виняткове значення для розвитку освіти й виховання в Полтавській губернії початку XX ст. стало заснування Центральної педагогічної бібліотеки в 1906 р. [212, с. 37]. Надрукований «Каталог книг бібліотеки при Педагогічному бюро» (1909 р.) земська управа надіслала по одному екземпляру в кожну школу губернії. Відзначимо, що бібліотека передплачувала провідні педагогічні журнали, такі як

«Журнал Міністерства народної освіти», «Вісник виховання», «Російська школа», «Народний учитель»; дитячий часопис «Джерело» та ін. (всього 41 позиція) [300].

З часом Полтавське губернське земство розширило межі видавничої діяльності й започаткувало «Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини», який виходив один раз на місяць (наклад 3 тис. примірників). Ініціаторами у цій справі стали учасники Полтавських учительських курсів (1909 р.), які висловили бажання обмінюватися досвідом педагогічної діяльності на шпальтах періодичного видання. Така пропозиція повторювалася з року в рік, доки в 1913 р. земські збори не затвердили відповідну постанову [103, с. 50]. Планувалося, що журнал видаватиметься 12–18 разів на рік і буде безкоштовним для вчителів, для інших передплатників – 2 крб. на рік.

Програма «Педагогічного журналу» складалася із двох частин. У першій – містилися законодавчі та нормативні акти, повідомлення про найцікавіші статті в педагогічних журналах. Друга частина присвячувалася висвітленню стану народної освіти в Полтавській губернії та різноманітним пропозиціям стосовно її удосконалення. До співробітництва щодо підготовки другої частини запрошувалися слухачі учительських курсів. Так, у 1914 р. були надруковані такі статті вчителів: С. Чубов «Як я використовую ліплення й малювання в школі», «Декілька думок лектора Б. про викладання арифметики в початковій школі», «До питання про дитячі садочки», О. Шклеблевська «Перший народний дитячий садочок в Полтаві», Г.Б. «Про пояснювальне читання» та ін. [103, с. 52].

Поява «Педагогічного журналу» була схвалена прогресивною педагогічною громадою Полтавщини та інших регіонів. У статті, що була надрукована в журналі «Російська школа» (1915 р.), В. Зеленко закликав інші земства наслідувати приклад Полтавщини та створювати подібні видання. Разом із позитивною оцінкою роботи автор висловлював і критичні судження. Приміром, учений підкреслював важливість більш ретельної розробки програми, в якій необхідно фіксувати головні принципи майбутньої роботи, вказував на значну кількість теоретичних матеріалів, які були передруковані з інших видань. Відзначаючи високий науковий рівень «Педагогічного журналу», В. Зеленко писав: «Полтавський журнал правильно

підходить до питання взаємовідносин школи й родини... було б великою помилкою думати, що цим вичерпується роль журналу в галузі впливу його на місцеве населення. Його прямий обов'язок спрямувати зусилля на проникнення в кожний дім, як проникають, приміром, календарі деяких земств...» [103, с. 52]. З метою подальшого удосконалення земського педагогічного журналу В. Зеленко рекомендував передбачити дві програми, одну – основну (постійну), іншу – рухому (на кожний сезон), розробка якої повинна співпадати з початком кожного нового року. У цілому робота творчого колективу «Педагогічного журналу» Полтавського земства була високо оцінена та представлена як прогресивний педагогічний досвід для наслідування іншим губернським земствам.

Видавнича діяльність земств Полтавщини також сприяла поширенню агротехнічних знань серед місцевого населення. Відзначимо такі видання: «Огляди сільського господарства в Полтавській губернії» (було підготовлено 24 випуски), «Звід даних про становище сільського господарства в Полтавській губернії за 15 років (1886–1900)», «Сільськогосподарське тваринництво в Полтавській губернії», «Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії» тощо.

Дослідження сільських шкіл, які постійно здійснювалися земськими діячами, засвідчили, що слабка успішність, хвороби учнів, неуважність, пропуски занять були, в основному, спричинені хронічним недоїданням дітей. Тому органи земського самоврядування спрямували свої зусилля на організацію безплатних гарячих сніданків. Зокрема, в 1915 р. на нараді у справах народної освіти Полтавського губернського земства було вирішено закупити посуд, обладнати школи кухонними меблями. У зв'язку з цим, земські установи зобов'язувалися налагодити постачання до шкіл хліба, молока, круп тощо, продукти вирощені на присадибних ділянках заготовлювалися за участю шкільних рад [80, с. 72–77]. Безперечно, у складних соціально-економічних умовах Першої світової війни досвід Полтавського губернського земства в цій сфері був неоцінним.

Підсумовуючи виклад матеріалу, який розкриває основні етапи й напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст., вважаємо за доцільним процитувати слова історика-

краєзнавця Ф. Щербини: «Історію створюють люди, і в цьому відношенні те, що дали діячі Полтавського земства, є глибоко значущим» [346, с. 1]. Ми поділяємо думку вченого, оскільки проведений у дослідженні теоретичний аналіз архівних джерел і наукової літератури засвідчив, що незважаючи на певні складнощі (часткове обмеження прав земських структур законодавством, недостатність коштів, бюрократичний характер виконання нормативних настанов, значне скорочення державного фінансування в умовах Першої світової війни тощо), земства Полтавської губернії виступали ініціатором низки прогресивних починань просвітницько-виховного спрямування. Це простежується на всіх визначених у ході дослідження етапах: I – організаційно-підготовчому, 1864 р. – середина 70-х рр. XIX ст.; II – науково-методичному, середина 70-х рр. XIX ст. – початок 90-х рр. XIX ст.; III – узагальнюючо-реформаторському, початок 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.

Для земських структур Полтавської губернії досліджуваного періоду всі напрями просвітницько-виховної діяльності (навчально-методичний, організаційно-педагогічний, видавничий, бібліографічно-експозиційний, дослідницький) були важливими, їх реалізація потребувала величезних інтелектуальних, організаторських та матеріальних сил. Земствам було під силу розв'язання завдань науково-методичного забезпечення, фінансування, адміністративної, кадрової і господарської політики.

2.2. Специфіка форм і методів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в досліджуваний період

Дореформене шкільництво характеризувалося незадовільним рівнем початкової освіти широких верств населення. У навчальних закладах панували застарілі методи викладання, постійні залякування учнів, підручниками слугували церковні книги. Нерідко вчителями працювали священики та диякони, відставні чиновники, військові та інші люди без фахової освіти. Завдяки своїй активній просвітницько-виховній діяльності в другій половині XIX – на початку XX ст. земства Полтавської губернії змогли вирішити вказану проблему не лише на рівні кількісних показників розвитку культурно-освітньої галузі, а й у сфері її якісного

вдосконалення. Усе це зумовило специфіку форм і методів роботи територіальних структур самоврядування.

У 60-х рр. XIX ст. навчання в однокласних народних училищах тривало три роки, учні поділялися на три відділення, в яких одночасно викладав один учитель. Вихованці вивчали закон Божий, російську мову (читання, письмо, граматику), церковнослов'янську грамоту, математику й церковні співи. Головною метою початкової освіти молодого покоління вважалося утвердження в народі релігійних і моральних понять. Обсяг змісту освіти обмежувався вмінням читати, писати і знати чотири арифметичні дії.

У дослідженні вже зазначалося, що теоретико-методологічні засади початкового навчання були розроблені видатним педагогом К. Ушинським. Учений також займався розробкою загальнодидактичних і методичних аспектів проблеми. К. Ушинський першим у вітчизняній педагогіці обґрунтував переваги поширеного в той час у Європі звукового методу навчання грамоти та навів приклади звукових вправ у своїй праці «Рідне слово» [323, с. 121–123]. В основу дидактичної концепції початкової освіти вченого було покладено принцип наочності. Педагог підкреслював, що головну увагу школа повинна приділяти ознайомленню дітей з оточуючим середовищем, рідним селом, місцевими культурними та трудовими традиціями. Наочне навчання тісно пов'язувалося з принципом народності, основним засобом розвитку розумових здібностей і моральних якостей особистості розумілося вивчення рідної мови [323, с. 43–103]

Особливе значення щодо розвитку форм і методів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії мала творчість видатного педагога, земського гласного, члена Олександрівської училищної ради М. Корфа. Створений ним тип трирічної однокомплектної земської школи отримав загальне визнання і поширився на Полтавщині. Зважаючи на те, що не всі учні закінчували повний курс навчання, М. Корф склав програму так, щоб кожного року діти опановували логічно завершений обсяг знань. Це був найоптимальніший варіант функціонування школи на селі.

Розвиваючи ідеї народності та гуманізму М. Корф відстоював створення таких умов шкільного життя, за яких учитель прагне досягти розвитку здібностей, самодіяльності та творчості дитини. З цією метою М. Корф підготував нові шкільні підручники «Дитятко» і «Наш друг». У першому виданні педагог розкрив проблему навчання дітей за допомогою малюнків, у другій – подав оповідання про природу, інформативні матеріали щодо сільського господарства, уривки з літературних творів тощо. Ці праці стали основою розвитку практико орієнтованих форм і методів у досвіді земських шкіл Полтавщини в досліджуваний період.

Визначенню специфіки форм і методів просвітницької-виховної діяльності земств Полтавської губернії сприяла тогочасна педагогічна преса. На її шпальтах обговорювалися питання збагачення змісту освіти, застосування новітніх методів і форм урочної, позакласної та позашкільної роботи, важливості підготовки педагогічних кадрів до застосування освітніх інновацій у практиці тощо. Усвідомлюючи необхідність розв'язання означених проблем, земські діячі залучали до співпраці кращих учителів, які впроваджували прогресивні педагогічні ідеї у власному освітньому досвіді. Так, у початкових народних училищах широко застосовувався звуковий метод навчання грамоти, який, за оцінками вчителів того часу, мав значну перевагу над складовим [176, с. 4]. Земські вчителі розуміли недостатню ефективність читання церковних текстів. Замість хрестоматій релігійного спрямування вони використовували на уроках підручники М. Бунакова, М. Корфа, К. Ушинського та ін.

Упродовж досліджуваного періоду розвивалася методика навчання письму. Учителі початкових народних училищ Полтавської губернії надавали перевагу не традиційним урокам чистописання та вправам з орфографії, а розвитку в учнів уміння викладати свої думки на папері. Вони також практикували написання учнями творів і переказів на матеріалах літературних джерел. Освітній рівень школярів підвищувався за допомогою позакласного читання [50]. Такий підхід допомагав учням пізнати навколишній світ, задовольнити їхню природну допитливість, прагнення до пізнання нового. Читання народних казок сприяло

вихованню молодого покоління в дусі загальнолюдської моралі та національних цінностях. Використання в навчальній роботі різноманітних пізнавальних ігор сприяло розвитку мислення і мовлення учнів, інших психофізіологічних характеристик. В основу викладання арифметики було покладено принцип практицизму, використовувався метод В. Грубе та В. Євтушевського. Важливо, що учні мали справу не з абстрактними цифрами, а з реальними величинами відомих понять. Зміст задач був пов'язаний із життям, відповідав селянському побуту [223].

У 1897 р. Міністерство народної освіти затвердило орієнтовні програми початкових народних училищ [325, с. 1799–1810]. Головним засобом вивчення мови визнавалися граматичні вправи. Натомість прогресивна педагогічна наука і практика земських шкіл Полтавщини орієнтували вчителів на розвиток логічного мислення, самостійності та пізнавальної активності школярів. На уроках математики приділялася увага усному рахуванню, умінню розв'язувати задачі на основі чотирьох арифметичних дій з цілими числами. Діти ознайомлювалися з нумерацією, таблицями мір ваги, довжини, часу, площі, об'єму. Елементарні відомості з історії та природознавства повинні були викладатися методом пояснювального читання. У цілому, приблизно 45 % навчального часу відводилося на вивчення дисциплін релігійного спрямування, зокрема закону Божого, церковнослов'янської грамоти, церковного співу. Ігноруючи тогочасні науково-методичні здобутки, чиновники Міністерства народної освіти основною метою народної школи проголосили релігійне виховання та елементарне навчання.

Створені в 80-х рр. XIX століття церковнопарафіяльні школи, також заслуговують, на наш погляд, нейтральної оцінки. Навчальними планами і програмами цих закладів освіти передбачалося в основному вивчення закону Божого та інших дисциплін релігійного характеру. Обов'язковим визнавалося знання заповідей Господніх, молитов, фактів Святої історії. Церковний спів виступав важливим засобом виховного впливу. Зауважимо також, що учні залучалися до читання книжок виключно церковного змісту. На посадах учителів працювали священики, які не мали достатньої фахової підготовки [389; 393].

Отже, узагальнюючи, констатуємо, що навчальними закладами, які дійсно працювали на принципах загальності й доступності, зв'язку освіти з життям, культурою та традиціями українського народу, які розвивали в дітей логічне мислення та творчі здібності, можна, по праву, вважати, земські школи. Суттєві переваги їхньої діяльності полягали, по-перше, в обмеженні механічного елементу навчання; по-друге, у впровадженні гуманних методів виховання; по-третє, у розвитку внутрішніх пізнавальних можливостей особистості, формуванні інтересу до здобуття знань, піднесенні її загальнокультурного рівня.

Дослідженням установлено, що в середньому навчальний рік у сільській місцевості тривав приблизно 150 днів. У 1908 р. Харківське губернське земство проаналізувало вплив окремих факторів на скорочення навчального року. З'ясувалося, що польові роботи зумовили запізнення початку занять у 57 % земських шкіл і дострокове їх закінчення – в 85 % [4, с. 56]. Невеликий термін навчання негативно позначався на рівні засвоєння учнями нового матеріалу. Діти часто залишалися в тому ж класі на другий рік. Становище ускладнювалося тим, що більшість школярів не закінчувала повного курсу навчання. Приміром, на початку XX ст. в Полтавській губернії тільки 14 із кожних 100 учнів здобували початкову освіту [248, с. 121]. У зв'язку з цим земські діячі першими порушили питання щодо збільшення терміну початкового навчання до чотирьох років. Так, ще в 1896 р. до Міністерства народної освіти Полтавським повітовим земством було надіслано клопотання про необхідність продовження курсу народних училищ до чотирьох років із причини незадовільних результатів у навчанні. На пропозицію земського діяча В. Косабуцького було створено спеціальну комісію задля перевірки рівня знань учнів [305, с. 124]. Пізніше, член ревізійної комісії М. Біскупський на чергових земських зборах Костянтиноградського повіту (1912 р.) наголосив, що трирічні школи себе не виправдовують. Отже, комісія підтримала звернення до Міністерства народної освіти з клопотанням про позитивне вирішення проблеми [50, с. 64].

У 1913 р. Міністерство народної освіти ухвалило нові Програми однокласних народних училищ з чотирирічним курсом навчання. Зауважимо, що

перші організаційні спроби в цьому напрямі були зроблені Роменським повітовим земством ще в 1908 р. З ініціативи земської шкільної комісії, а також на підставі постанови училищної ради було експериментально введено четвертий рік навчання в Рогінському та Гаврилівському земських училищах [220, с. 1–3]. За даними Статистичного бюро чотирирічний термін навчання в 1910-1911 н. р. мало 28,1% земських шкіл Полтавської губернії [308].

Унаслідок поступового реформування в земських навчальних закладах розширилася практика проведення уроків природознавства, ручної праці, малювання, гімнастики та інших дисциплін. На чергових зборах Полтавського губернського земства (1904 р.) гласні І. Лучицький та О. Ходолей винесли на обговорення пропозицію стосовно доповнення змісту освіти початкових шкіл природничим і художнім циклами, а також надання земству права складати власні навчальні програми, зважаючи на необхідність обов'язкового вивчення учнями історії, літератури, краєзнавства, залучення їх до творчості, мистецтва, розумової та фізичної праці [252, с. 105].

Позитивної оцінки у цьому контексті заслуговує спроба земських учителів представити природознавство як своєрідну енциклопедію, що надавала учням вичерпне наукове пояснення оточуючого світу. Зауважимо, що педагогічне значення природознавства полягало в його універсальності, адже в центрі наукового інтересу знаходилася проблема життя. Тож розроблений у земських школах курс природознавства включав елементи знань із краєзнавства і народознавства, об'єднаних на основі народної педагогіки та фундаментальних законів природи.

Земські вчителі навчали своїх учнів бачити й усвідомлювати природні явища, встановлювати між ними зв'язки. З цією метою проводилися практичні заняття та досліди на пришкільних ділянках, організовувалися екскурсії на природу. Під час подорожей у ліси, парки, сади учні вчилися здійснювати спостереження за природою, сприймати та цінувати навколишню красу, радіти пізнанню світу. У свою чергу, вчителі відповідали на численні запитання дітей, давали ґрунтовні пояснення, проводили бесіди з ними, розповідали про цікавий і

захоплюючий світ. Такі природознавчі екскурсії були корисними для розвитку мовлення, абстрактної та образної уяви, естетичного смаку та формування пізнавальних інтересів учнів.

Для розвитку прогресивних ідей інтеграції навчання та творчої праці в діяльності початкових народних училищах особливо важливим стало запровадження занять із садівництва та городництва [171; 362]. Так, у звіті за 1890 р. попечитель Київського навчального округу навів позитивний приклад діяльності Кобеляцького повітового земства, яке створило при земських школах розсадники плодових дерев і городніх культур [302, с. 41].

Дослідженням встановлено, що специфіка форм і методів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в досліджуваний період зумовлювалася великою увагою до дисциплін художньо-естетичного циклу з опорою на національно-культурні традиції. Виразне читання, драматизація народних казок і літературних творів, уроки музики, малювання та ручної праці земські вчителі розглядали як важливий елемент гармонійного розвитку та художньо-естетичного виховання школярів [351; 353; 354].

На уроках малювання учні знайомилися з основами образотворчого мистецтва, аналізували ілюстрації до народних казок, репродукції картин видатних художників. У 1913 р. на запрошення Полтавського губернського земства для слухачів загальноосвітніх курсів лекції з методики початкового навчання малюванню читав К. Лепілов. Педагог переконував, що широко розповсюджена в той час методика копіювання малюнків за допомогою клітинок не забезпечує умови для розвитку творчості дитини. К. Лепілов рекомендував учителям навчати дітей малювати акварельними фарбами, виконувати ілюстрування казок, орнаментальне малювання, зображення пейзажів із натури [95, с. 80].

Ще з 80-х рр. XIX ст. в земських училищах Полтавської губернії почали створюватися ремісничі класи для хлопців і рукодільні – для дівчат [355; 356; 358]. Зважаючи на це, у 1885 р. Полтавське губернське земство звернулося з клопотанням до Міністерства народної освіти стосовно отримання дозволу на проведення педагогічних курсів з основ навчання ремесел для вчителів

початкових училищ. У відповідь на це звернення було повідомлено про можливість організації таких курсів під керівництвом голови Київського товариства грамотності Г. Андріяшева. Фінансування розробленого проекту здійснювалося за рахунок коштів Полтавського губернського земства, яке з цією метою щорічно асигнувало 1750 крб. Програмою занять передбачалося ознайомлення вчителів із прийомами палітурної справи, обробки деревини, плетіння з лози. Однак практика організації ремісничих відділень початкових народних училищ не набула значного поширення. Згідно офіційних даних у 1890 р. в Полтавській та Чернігівській губерніях нараховувалося всього 6 ремісничих і 24 рукодільних класи [302, с. 45].

У 1896 р., відповідно до розпорядження Міністерства народної освіти, у школах запроваджувалася нова самостійна навчальна дисципліна – праця [167]. Земства Полтавської губернії долучилися до розробки цього питання. Так, у звітній документації 1896 р. зазначалося, що в Березово-Рудському училищі Миргородського повіту і двокласному Петрівському училищі Костянтиноградського повіту викладалося шевське ремесло, в Милорадівському училищі Полтавського повіту – столярна справа, у Власівському училищі Кременчуцького повіту учні виготовляли кошики [305, с. 14].

Отже, учителі земських шкіл були переконані: ліплення з глини, малювання, вирізування з кольорового паперу, вміння шити й вишивати, користуватися ремісничим інструментом – все це вдосконалює координацію рухів, тренує руки учнів. Як ефективний засіб навчання, праця виконувала дидактичну функцію щодо вивчення нового матеріалу, закріплення знань. Уроки малювання та ручної праці пробуджували в учнів працьовитість і творчу самодіяльність, виховували почуття національної приналежності, формували художнє мислення, почуття краси й гармонії [365].

Однією з обов'язкових дисциплін у початкових народних училищах були співи. Згідно земської звітності в Лохвицькому повіті уроки музики проводилися в 21 із 27 земських училищ. Учитель Бондаревської школи І. Ладоха знайомив учнів з нотами. Учитель Варвінського училища К. Чеберда викладав теорію співу,

займався вправами з розвитку слуху. У Роменському повіті було організовано 14 церковно-училищних хорів. Учніські хори, крім обов'язкової програми, виконували твори українських композиторів Д. Бортнянського, М. Леонтоновича, М. Лисенка та ін. [85; 219].

У просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії знайшли практичне втілення ідеї фізичного виховання та здорового способу життя. Земські діячі були переконані, що гімнастичні вправи та рухливі ігри були необхідними після довготривалого сидіння дітей у класних приміщеннях. Помірні фізичні навантаження не лише попереджували втомлюваність учнів, зміцнювали їхню м'язову та нервову системи, урізноманітнювали заняття, але й сприяли підвищенню загальної успішності. Певні здобутки у цій справі мало земство Костянтиноградського повіту. Так, у 1899 р. гласні порушили питання про доцільність викладання в земських училищах шкільної гімнастики. Водночас частина земців уважала за краще замість витрат грошей на оплату праці вчителів гімнастики використати кошти на придбання підручників. Однак землець В. Бабанін у своєму виступі зумів переконати зібрання продовжувати існуючу практику, оскільки гімнастичні заняття виховують дисциплінованість дітей, полегшують їхнє навчання [306, с. 126–127].

На початку XX ст. в Полтаві розпочало свою діяльність гімнастичне товариство «Сокіл», що ставило собі за мету поширення фізичної культури на Полтавщині. Воно запропонувало губернській і повітовим земським управам свої послуги: по-перше, щодо придбання для початкових народних училищ гімнастичного приладдя; по-друге, стосовно ознайомлення вчителів із системою сокільської гімнастики [80, с. 4–6]. Задля розробки цього питання було створено спеціальну комісію в складі гласних С. Біскупського, С. Гриневича, М. Коваленка, М. Кривцова. Комісія висловилася за необхідність запровадити уроки фізкультури з вільними вправами і рухливими іграми замість викладання військової гімнастики, що здійснювалося на той час в земських училищах. Пізніше земська управа організувала спеціальні курси з викладання гімнастики для вчителів Костянтиноградського повіту [83, с. 81–84].

Специфічною ознакою, що детермінувала розвиток форм і методів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) була її україноцентрична спрямованість. Одним із головних завдань роботи народних шкіл земці вважали виховання молодого покоління на основі національно-культурних традицій. У боротьбі за українську школу вони передусім прагнули домогтися навчання дітей рідною мовою. Велика увага приділялася вивченню дисциплін українознавчого спрямування: історії та географії рідного краю, української літератури. Учні земських шкіл читали твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Л. Українки та інших класиків. Використання в освітній практиці українських книжок, народних казок, пісень, легенд створювало в земських школах Полтавщини відповідну національно-естетичну атмосферу. Важливу роль у процесі україноцентричного виховання відігравало наслідування принципів загальнолюдської моралі: добра, справедливості, істини, любові [53–55].

Діячі земств Полтавської губернії були свідомі того, що розвиток освіти в Україні гальмувався не лише з причин соціально-економічного характеру, а й зумовлювався соціальними чинниками, передовсім русифікаторською політикою царського уряду, внаслідок якої школа для українського народу ставала чужою як за мовою викладання, так і за змістом освіти. На жаль, учні земських шкіл також були позбавлені права користуватися рідною мовою як провідним засобом навчання й виховання. У читанках і підручниках вилучалася інформація про історію українського народу, його культуру і традиції. Унормовані в той час форми і методи навчально-виховної діяльності не відповідали рисам української ментальності, а інколи, взагалі, суперечили педагогічним вимогам.

Дієвим механізмом, який упроваджував означені ідеї в шкільну практику, стала просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії досліджуваного періоду. З перших років існування земські установи дбали про навчання молодого покоління рідною мовою. Приміром, у 1866 р. Полтавська губернська училищна рада розглядала повідомлення з Лубенського повіту про те, що в с. Денисівка вчитель Г. Безуглий здійснював викладання малоросійським наріччям. Позитивно сприйнявши це починання, земські члени ради порушили

питання щодо можливості запровадження української мови в сільських школах Полтавської губернії, однак домогтися цього не вдалося [105, с. 379].

Матеріали дослідження свідчать, що обговорення проблеми застосування в народних училищах рідної мови передбачалося програмою педагогічних курсів, які проводилися у м. Золотоноша (1882 р.) [285]. На Полтавських земських педагогічних курсах (1897 р.) ця проблема знов актуалізувалася. Учителі зауважували, що малоросійська мова відрізняється від російської вимовлянням звуків, наголосом, закінченням частин мови тощо, тому було розроблено методичні рекомендації для оволодіння українськими учнями російською грамотою [230, с. 78–82]. У 1883 р. земський гласний В. Косюра, проводячи думку про те, що наявна література, яка є непридатною для українських шкіл, гальмує розвиток грамотності, запропонував оголосити конкурс на кращий український підручник, часопис та книгу для народного читання. Полтавська губернська земська управа, погодившись із цією думкою, задовольнила його прохання [286, с. 168–169].

Губернські та повітові земські зібрання неодноразово зверталися до вищих державних органів із проханням дозволити надати навчально-виховному процесові в початкових народних училищах національного характеру: викладати рідною мовою, друкувати українські підручники, скасувати обмеження щодо українського слова. У 1904 р. за поданням гласних В. Леонтовича та В. Науменка Полтавські губернські земські збори клопоталися про впровадження української мови в земських училищах, а також про повернення української навчальної та науково-методичної літератури в шкільні книгозбірні [252, с. 282–289].

Сповідуючи ідеї національної освіти та ігноруючи офіційні заборони, прогресивні земські вчителі Полтавщини, навчали учнів українською мовою, виховували в них любов до рідного слова та народної творчості, організовували позакласні читання творів українських письменників [339, с. 161–162]. Учителі критично ставилися до того, щоб від дітей, які вступали до школи, вимагалось знання російської мови.

Відомий земський діяч, учений-педагог Б. Грінченко підкреслював: «Засвоєння механізму читання та письма настільки сама по собі важка для дитини справа, що у переважній більшості дітей вимагає всіх їхніх розумових зусиль. Тому зрозуміло, наскільки навчання грамоти затримується вивченням нерідної мови» [40, с. 40]. На жаль, підготовлені вченим протягом 1888–1889 рр. «Українська граматика до науки читання й писання» та «Рідне слово», побачили світ лише через 20 років.

Піднесення громадсько-педагогічного руху за українську школу було викликане революційними подіями 1905 р. Представники української інтелігенції висунули вимогу до царського уряду скасувати ганебні закони про заборону українського друкованого слова та викладання українською мовою в школах. У 1905 р. член Полтавської групи загальноросійської спілки вчителів М. Дмитрієв проголосив про негайне введення в школах української мови, наповнення шкільних бібліотек українською літературою та відкриття українських педагогічних курсів з підготовки вчителів [318, с. 88].

У нових, більш демократичних соціально-політичних умовах земські вчителі-патріоти за власною ініціативою впроваджували навчання українською мовою, застосовуючи при цьому відповідні форми та методи діяльності. Послаблення цензури 1905–1907 рр. сприяло активізації українського книговидавництва. Друкувалися твори українських авторів, наукова, навчально-методична література, книги для народного читання. Пожвавлення національного інтересу в суспільній сфері викликало занепокоєння в офіційних колах, унаслідок чого просвітницька діяльність в Україні була визнана небезпечною. Відновилися офіційні заборони щодо викладання українською мовою та використання на уроках українських підручників. Приміром, у 1911 р. інспектор народних училищ Лохвицького повіту наказав вилучити із шкільних бібліотек українську літературу [342]. У 1914 р. директор народних училищ Полтавської губернії П. Никольський переконував щодо необхідності навчання українських учнів російською мовою, пояснюючи це державними інтересами і загальнокультурними міркуваннями –

ніби то український народ через російську мову та літературу має можливість залучатися до світової культури [193, с. 14–16].

Незважаючи на міністерські вказівки земські діячі продовжували займати активну позицію щодо розбудови української школи. Оцінюючи розвиток освітніх процесів, громадський діяч М. Грушевський зазначав, що «серед усіх потреб нашого національного життя, потреба рідної школи найголовніша, бо народ, який немає своєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування» [45, с. 13]. Питання навчання рідною мовою розглядалися на загальноземському з'їзді у справах народної просвіти (1911 р.) Представник Полтавського губернського земства В. Русинов виступив із закликом запровадити в початкових школах викладання «місцевої мови» [162, с. 40].

Українська делегація мала своє представництво і в роботі першого Загальноросійського з'їзду працівників народної освіти (Петербург, 1913 р.). За результатами діяльності спеціальної комісії у справах освіти «для місцевостей з іномовним населенням» було представлено доповіді С. Русової «Про українську школу», С. Черкасенка «Народна школа та оточення», О. Чалого «У школі на Україні» та інші. Загальна резолюція комісії висувала такі ідеї: важливість навчання материнською мовою при обов'язковому студіюванні російської мови; вільне користування українською літературою; запровадження в навчальні плани всіх типів шкіл вивчення історії рідною краю та народознавства [341].

Земства Полтавської губернії не припиняли листування з Міністерством народної освіти щодо отримання дозволу на викладання в початкових народних училищах рідною мовою. Так, у 1915 р. гласний Полтавського губернського земства М. Коваленко виступив за впровадження українського слова як допоміжного засобу вивчення граматики. Депутати визнали за необхідне підготувати до друку підручники з поясненням незрозумілих дітям російських слів і понять, однак у цілому пропозиція була відхилена [56, с. 31].

Діяльність земств щодо українізації шкіл активізувалася після революційних подій 1917 р. До Полтавської губернської земської управи надходили численні звернення від повітових земств про запровадження навчання українською мовою.

У зв'язку з цим широкого обговорення потребували питання організації літніх педагогічних курсів з метою ознайомлення вчителів з новими програмами з історії, географії та етнографії України [41, с. 57–58]. Миргородські та Лубенські повітові земські збори першими серед земств Полтавської губернії ухвалили рішення стосовно переходу на українську мову викладання. Слідом зміни в напрямі дерусифікації були підтримані Гадяцькою повітовою земською управою [400, арк. 20–21].

Нарада Полтавської губернської управи (1917 р.) задекларувала такі зміни: по-перше, запровадження обов'язкового навчання українською мовою в нижчих початкових народних училищах (натомість російська мова набуває статусу окремого предмета, який учні вивчатимуть починаючи з другого класу); по-друге, введення до змісту освіти вищих початкових училищ історії, географії та літератури України; по-третє, започаткування діяльності районних педагогічних курсів з українознавства [79, с. 28].

Доповідь П. Голобородька «Про українізацію шкіл» проголошена на губернському вчительському з'їзді, що відбувся в Полтаві 25–28 травня 1917 р., була підтримана постановою, згідно з якою мовою викладання має стати українська. З цією метою земські управи зобов'язувалися друкувати українські підручники [402, арк. 123]. Тож відповідно до ухвали було профінансовано: видання українських підручників (30 тис. крб.), організацію учительських курсів у всіх 15 повітах Полтавської губернії (45 тис. крб.), оплату викладачів курсів (15 тис. крб.) [52, с. 46]. Для координації організаційних зусиль повітових земських установ щодо українізації народних училищ в 1917 р. Полтавська губернська управа провела спеціальне опитування. Ним було охоплено 38 земських початкових, 3 вищих, 2 двокласних і 17 церковних шкіл Гадяцького повіту. Показово, що на запитання: «Чи проводиться навчання українською мовою в перших групах початкових шкіл?», одержано лише одну негативну відповідь [400, арк. 20].

Організація просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії друга половина XIX – початок XX ст. виходила за межі шкільних навчальних закладів і набувала всенародного значення. Тож вважаємо доцільним зосередити

увагу на розгляді таких форм, як народні читання, вечірні та повторювальні класи для дорослих.

В організації народних читань земські установи спиралися на «Правила проведення народних читань в губернських містах» (1876 р.), згідно з якими правом проведення читань користувалися особи, які мали спеціальні дозволи від директора народної школи або губернатора. До публічного читання допускалися твори, схвалені Науковим комітетом Міністерства народної освіти та Синодом. Крім цього, заборонявся переказ тексту книг, натомість передбачалося його дослівне читання. Найменше порушення вимог призводило до закриття читань. Тому проводилися вони лише під суворим наглядом відповідальних осіб (представників духовного або освітнього відомства), які призначалися земствами з числа місцевої інтелігенції (переважно, це були вчителі земських шкіл) [367–370].

Займаючись методичним забезпеченням народних читань, земства Полтавської губернії прагнули не лише осучаснити та збагатити тематику офіційних каталогів, але й розробити власні переліки творів рекомендованих для народних читань. Земські діячі намагалися перетворити народні читання в загальнодоступні лекції з різних галузей знань. З цією метою вони брали активну участь у підготовці, виданні та поширенні навчальних матеріалів. У працях комісії з улаштування народних читань Полтавської губернії (1905 р.) визначено таку тематику: «Рослини скель та пісків», «Німецькі гуманісти XIII століття», «Рембрандт», «В. Жуковський», «І. Федоров», «Первісна поезія», «Таємниці квітів», «Моцарт», «Шиллер», «М. Антокольський». На нашу думку, слід позитивно оцінити такий загальнокультурний підхід земців до формулювання тем, утім, як свідчать документальні матеріали, особливою популярністю користувалася агротехнічна і тваринницька проблематика [377, арк. 67]. Зважаючи на сільськогосподарське спрямування соціально-економічного розвитку регіону, такий пізнавальний інтерес був умотивованим.

Дані дослідження свідчать, що народні читання набули значної популярності серед населення Полтавської губернії. Щодо з'ясування конкретної кількості слухачів, то, послуговуючись даними «Щорічника Полтавського

губернського земства», можемо констатувати, що в 1896 р. «читання прослухали 40 тисяч дорослих селян, підлітків та дітей» [69].

Навчання у вечірніх класах відбувалося без конкретно визначеної та унормованої земствами програми. Водночас аналіз земської документації надає підстави стверджувати, що земські установи мали безпосередній вплив на становлення цієї форми навчання, зокрема в плані розробки науково-методичного забезпечення. До вечірніх класів приймалися селяни, чоловіки та жінки, віком від 16 до 44 років. Більшість із них, незважаючи на прослуханий курс навчання у церковнопарафіяльних школах, у кращому випадку, вміла лише читати [371, арк. 8].

Дослідженням встановлено, що в 1894 р. в Полтавській губернії при початкових земських школах функціювало 26 вечірніх класів [286]. Згодом, у 1898 р. їхня кількість збільшилася до 53 позицій [71]. Узагальнення даних наукового пошуку свідчить, що організація вечірніх класів характеризувалася таким ознаками: 1) зосередження зусиль на подоланні проблеми неграмотності дорослого населення й у зв'язку з цим обмеження змісту освіти елементарним рівнем початкової школи; 2) відсутність спеціального науково-методичного забезпечення, яке б відображувало специфіку навчання у вечірніх класах. Тож, цілком логічно, що наприкінці 90-х рр. XIX ст. вечірні класи втрачають своє просвітницьке значення, поступаючись місцем повторювальним класам, оскільки вони забезпечували більш високий рівень освіченості. Однак, у ході пошукової діяльності нами не знайдено матеріалів, які б свідчили про факт обов'язкового закриття вечірніх класів. Зважаючи на це можна зробити висновок, що започаткувавши повторювальні класи, земства Полтавської губернії у своїй просвітницько-виховній діяльності перейшли на якісно новий рівень. Передусім вони були спрямовані на попередження повторення неписьменності, а також сприяли розширенню змісту початкової освіти.

У повторювальних класах учні вивчали предмети, які відповідали навчальним курсам початкових шкіл, але в більш широкому обсязі. На заняттях їх залучали до читання художньої та науково-популярної літератури з історії, географії, природознавства, сільського господарства. В окремих повторювальних

класах учні займалися рукоділлям, ремеслами, вивчали основи діловодства. Слухачами повторювальних класів були селяни (переважно чоловіки) різного віку, які мали, здебільшого, початкову освіту [224].

Розвиток форм і методів просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в досліджуваний період значною мірою зумовлювалася необхідністю вирішення проблеми підготовки педагогічних кадрів, яка піднімалася в наукових працях учених-педагогів і вчителів-практиків. Рішення Міністерства народної освіти щодо передачі початкового навчання до духовного відомства особливо актуалізувало питання, оскільки в силу об'єктивних обставин значна частина вчителів церковнопарафіяльних шкіл не мала належного рівня психолого-педагогічної підготовки.

Діячі земств Полтавської губернії були переконані, що без добре підготовлених учителів не може реалізуватися ідея реформування освіти. Так, у 1865 р. член губернської земської комісії у справах народної освіти В. Остроградський розробив проект відкриття вчительських курсів на базі Полтавського повітового училища і представив кошторис на суму 3,5 тис. крб. Земський гласний В. Маркевич відстоював ідею започаткування вчительського класу для 20 осіб з дворічним терміном навчання [285, с. 1057–1058.]. На засіданні Роменського повітового земського зібрання (1866 р.) також обговорювалася необхідність заснування в Полтаві спеціальної земської школи для підготовки народних учителів. У наступному році Костянтиноградське повітове земство підготувало клопотання стосовно відкриття повітового педагогічного училища для підготовки сільських учителів. На чергових губернських земських зборах (1866 р.) представники училищної ради М. Долгоруков і О. Заборинський представили власні проекти вчительських семінарій [там само].

У 60-х рр. XIX ст. в Полтавській губернії набула поширення практика створення педагогічних класів при початкових народних училищах. Вирішення питання в такий спосіб передбачало ознайомлення майбутніх учителів з основами дидактики під час педагогічної практики в школі [172]. Учням, які проходили педагогічне стажування, Полтавське губернське земство виплачувало стипендію.

Безперечно, така ініціатива зумовлювалася високим рівнем педагогічної культури й ініціативності земських діячів. Утім використання лише такої форми діяльності не могло повною мірою сприяти розв'язанню проблеми вчительських кадрів.

У цей час Міністерством народної освіти на основі «Положення про вчительські семінарії» (1870 р.) здійснювалася програма відкриття спеціальних педагогічних навчальних закладів – учительських семінарій. Тож земства Полтавської губернії відразу почали виділяти кошти на навчання своїх стипендіатів, зокрема в Київській учительській семінарії. Приміром, у 1880 р. Золотоніська земська управа асигнувала 1,5 тис. крб. [183, с. 98]. У 1900 р. Полтавське повітове земство збільшило щорічну матеріальну допомогу вихованцям І. Нориці, Г. Стороженку, П. Янку з 120 до 150 крб. [38, с. 178].

Аналіз документальних матеріалів надав підстави стверджувати, що Полтавське губернське земство здійснювало спроби відкрити спеціальний навчальний заклад для підготовки педагогічних кадрів, однак проекти заснування вчительської семінарії в Полтаві або Лубнах були відхилені урядом [285, с. 1062]. Через нестачу коштів залишилися не реалізованими земські проекти створення семінарій в Ромнах і Нових Санжарах. Згодом, у 1877 р., надзвичайні губернські земські збори прийняли рішення перерахувати 48 тис. крб., зарезервованих у попередні роки для заснування вчительської семінарії, на задоволення більш нагальних потреб, викликаних російсько-турецькою війною [53, с. 48–53].

Наприкінці XIX ст. проблема підготовки педагогічних кадрів у Полтавській губернії залишалася не достатньо вирішеною. Так, відповідно до матеріалів земської статистики (1895 р.) на Полтавщині 53,3 % вчителів закінчили середні навчальні заклади, з них професійну підготовку здобули лише 19 %, а освітній рівень учителів-чоловіків був найнижчим (30,8 %) серед усіх 34-х земських губерній Російської імперії [304, с. 44]. У ході дослідження з'ясовано, що найнижчими показниками відзначався Прилуцький повіт, де фахову освіту мали лише 24,7 % учителів (разом чоловіки й жінки) і лише 5,5 % учителів чоловічої статі [304, с. 45]. Безперечно, за таких умов особливо важливим в діяльності земств було залучення до викладацької роботи жінок, рівень педагогічної

підготовки яких, у порівнянні з учителями-чоловіками, був вищим. У зв'язку з цим на початку XX ст. більшість учителів початкових народних шкіл становили жінки (в середньому – 55,2 %), зокрема в Полтавській губернії – 58,6 % [286].

З метою заснування вчительської семінарії у Великих Сорочинцях Миргородського повіту губернське земське зібрання виокремило щорічне асигнування в розмірі 3 тис. крб. Навчальний заклад було відкрито в 1908 р., його директором став педагог Д. Ніколайчик. До сторіччя від дня народження М. Гоголя семінарії було присвоєно ім'я письменника. На базі закладу діяло двокласне зразкове училище для 63 хлопчиків, організовувалися додаткові заняття із зоології, землеробства, городництва, бджільництва. Повітові земські управи виплачували своїм вихованцям стипендії у розмірі 120 крб. на рік [20, с. 107; 225; 256].

У 1909 р. розпочала свою діяльність Решетилівська учительська семінарія. У зв'язку з цим Полтавське губернське земство ухвалило рішення субсидіювати на потреби закладу 5 тис. крб. [253, с. 35–46]. Згодом, у 1911 р. перший набір вихованців здійснила Лубенська учительська семінарія. Її функціонування забезпечувалося державними коштами, але повітове земство взяло активну участь в її роботі: орендувало для семінарії три будинки, облаштувало два гуртожитки на 37 осіб, надало фінансову допомогу найбільшій семінаристам. Приміром, за пропозицією гласного М. Данельського було засновано стипендії для вихованців, які після закінчення навчального закладу зобов'язувалися відпрацювати 4 роки в школах земського підпорядкування [92, с. 54–55].

Навчання в Лубенській учительській семінарії тривало 4 роки. Для майбутніх вступників було започатковано підготовчий клас за програмою двокласних народних училищ. До семінарії приймалися юнаки усіх станів, які досягли 16 років. За даними 1917 р. в навчальному закладі навчалось 116 вихованців (із них: діти козаків – 64, селян – 39 осіб, міщан – 10, купців – 2, дворян – 1). Семінарія мала бібліотеку на 1 тис. видань, фізичний кабінет, клас ручної праці, базове двокласне училище для 48 учнів, де семінаристи проходили педагогічну практику. Крім цього, вихованці семінарії займалися городництвом і садівництвом: семінарії належала садиба (8 десятин землі), із яких 3 десятини

подарував земський діяч І. Леонтонович [256, с. 477–478]. За даними 1917 р. в Полтавській губернії функціонувало 5 вчительських семінарій. Крім означених вище, педагогічну підготовку вчителів здійснювали Прилуцька (1915 р.) і Полтавська (1917 р.) вчительські семінарії [256, с. 931–933].

У 1909 р. трирічні земські педагогічні курси заснувало Костянтиноградське повітове земство. Вони розміщувалися у будинку місцевої гімназії. Програма навчання охоплювала як загальноосвітні, так і спеціальні педагогічні дисципліни. Значна увага приділялася викладанню малювання, гімнастики, природознавства, музиці, здійснювалося навчання гри на музичних інструментах, організовувалися екскурсії до Києва, Харкова тощо. Значна частина навчального часу відводилася на педагогічну практику. На утримання цих курсів повітове земство щорічно витрачало понад 4 тис. крб. і ще 3 тис. крб. – на стипендії вихованців [92, с. 31–33].

Зауважимо, що низка земських перспективних проєктів щодо відкриття педагогічних навчальних закладів, розроблених земськими діячами пізніше, не була реалізована в освітній практиці через нестачу коштів, особливо у зв'язку з початком Першої світової війни.

У ході наукового пошуку встановлено, що в навчальних закладах Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) поряд з випускниками учительських семінарій та педагогічних класів учителями працювали й вихованці початкових училищ, які не мали спеціальної педагогічної підготовки. Зважаючи на це, під час літніх канікул повітові земства почали проводити учительські з'їзди-курси для ознайомлення учителів із основами педагогічного знання. Згідно нормативних документів тимчасові курси вчителів влаштовувалися з дозволу попечителя навчального округу. Нагляд за їх роботою доручався інспекторам народних училищ. Земським установам надавалося право запрошувати педагогів і набирати слухачів курсів. На земства покладалися всі витрати, пов'язані з організацією і проведенням учительських зібрань, які передбачали, по-перше, проведення теоретичних занять у галузі методики початкового навчання; по-друге, аналізування кращих підручників і навчальних посібників; по-третє, ознайомлення з правилами оформлення шкільної звітності тощо [262].

Упродовж 1874–1882 рр. в різних містах Полтавської губернії під керівництвом досвідчених учених і педагогів земства провели 21 повітовий учительський з'їзд. У цих зібраннях взяло участь понад 750 учителів, які не мали фахової підготовки, і кандидатів на вчительські посади. На початку свого існування організацією з'їздів кожна повітова земська управа займалася окремо, з часом вони об'єднувалися [285, с. 1081]. Аналіз джерельної бази дослідження дозволяє стверджувати, що в 1878 р. земські вчительські курси проходили в Лубнах. Серед слухачів було 2 учителі з Лубенського, 7 – із Золотоніського, 9 – з Хорольського повітів, з них: 8 осіб здобули освіту в повітових початкових училищах, 4 – в духовних семінаріях, 2 – закінчили єпархіальні училища, 2 – церковнопарафіяльні школи і ще 2 – приватні пансіони. Курси очолював інспектор 3-го району Полтавської губернії М. Охрицький. Для забезпечення практико орієнтованого характеру навчання діяла спеціально організована початкова школа розрахована на 34 учня. На теоретичних заняттях вчителі розглядали наукові праці М. Бунакова, М. Корфа, К. Ушинського та ін. [142]

У 1881 р. Гадяцьке земство організувало такі курси для 38 учителів із Гадяцького, Лохвицького і Роменського повітів. Зміст курсів зумовлював застосування теоретичних бесід на такі теми: «Про шкільні підручники і книги для читання як джерела змісту освіти», «Дидактичні методи й прийоми викладання в початкових школах», «Формування свідомої дисципліни» тощо. Учителі опановували методику викладання арифметики за системою В. Грубе і В. Євтушевського, звуковий метод навчання грамоти, метод вправ, метод написання творів і переказів, метод навчання письма за допомогою малювання та ін. На наш погляд, особливо цінними для підготовки були практичні заняття в школі та аналіз проведених уроків [231, с. 41]. На запрошення земств учительські курси очолювали видатні вчені та діячі освіти М. Бунаков, В. Вахтеров, Б. Грінченко, Т. Лубенець, В. Науменко, Д. Тихомиров та інші. Під керівництвом цих висококваліфікованих фахівців слухачі курсів вивчали загальнопедагогічні та методичні засади початкового навчання, проходили викладацьку практику в навчальних закладах, готували творчі роботи, ознайомлювалися з найсучаснішою

педагогічною літературою, обговорювали актуальні питання організації навчально-виховного процесу [285, с. 1081].

Розширення змісту освіти земських початкових училищ, важливість підвищення освітнього рівня учительських кадрів висунули нові вимоги до організації курсів. Приміром, на губернських курсах в Полтаві (1897 р.) слухачі вже не обмежувалися пасивною роллю слухачів, а долучалися до активного обговорення навчальної програми курсів, виступали з інформативними повідомленнями, обмінювалися власним практичним досвідом. Практичні заняття проводилися не у формі традиційних уроків, а на основі проблемного методу, також широко використовувалася самостійна робота вчителів щодо розв'язання складних наукових питань. На Полтавських губернських земських зборах із цього приводу доповідалося, що вчителі надзвичайно зацікавлені в навчанні та готові підвищувати свою кваліфікацію за рахунок канікул [230]. Наукові джерела свідчать, що протягом 1897–1901 рр. Полтавське губернське земство регулярно фінансувало повітові учительські курси [95, с. 27]. Згодом ця практика була призупинена, оскільки застарілі «Правила Міністерства народної освіти» (1875 р.), що регламентували діяльність у цій сфері, вже не задовольняли потреб земства.

На початку XX ст. новою формою просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в галузі підготовки вчителів початкових народних училищ стали загальноосвітні курси. Вони були започатковані з метою ознайомлення вчителів з новітніми досягненнями в різних галузях науки, адже в цей час за статистичними даними земств приблизно половина вчителів усе ще мала низький рівень освіти.

Тож у 1901 р. Полтавська губернська земська управа порушила клопотання про можливість проведення загальноосвітніх курсів у Полтаві [250, с. 381–385]. Однак, маємо зазначити, що дозвіл на їх проведення було отримано лише в 1910 р. З метою підготовки курсів працівники Педагогічного бюро провели велику організаційну роботу: листувалися з лекторами, закуповували необхідні науково-методичні посібники, розробляли навчальну програму курсів, складали списки слухачів, піклувалися про забезпечення їх гуртожитками тощо [402, с. 123].

Упродовж 1910–1914 рр. на загальноосвітні курси в Полтаву щорічно приїжджало 200 учителів з усіх 15 повітів губернії. Послугуючись матеріалами опитування слухачів курсів (1911 р.), доцільно охарактеризувати їх склад: 53 % вчителів мали нижчу освіту, у 52 % – педагогічний стаж не перевищував 5 років, 81 % становили вчителі до 30 років [322, с. 68]. Для викладання на цих курсах Полтавське губернське земство запрошувало педагогів із Києва, Харкова, Санкт-Петербурга. Учителі слухали лекції з філософії, педагогіки, психології, історії, літератури, біології, географії тощо. У межах курсів організовувалися виставки колекцій музеїв шкільного унаочнення, здійснювалася широка екскурсійна діяльність. Приміром, учителі за курсовий період відвідували Київ, Крим, Диканьку, музей Полтавської битви [191, с. 123]. Фактично, земства в такий спосіб відновили практику повітових учительських курсів, які були унормовані Міністерством народної освіти в 1875 р. Оновлені положення щодо організації тимчасових педагогічних курсів було опубліковано лише в 1916 р. [173].

Отже, як бачимо, земства Полтавської губернії виявляли значну активність у проведенні різного роду вчительських курсів (загальноосвітніх, педагогічних, спеціальних). У 1913 р. надзвичайні губернські земські збори схвалили програму учительських курсів, яка передбачала проведення бесід і практичних занять із експериментальної педагогіки, психології, методики викладання мови, арифметики, природознавства, ручної праці, гімнастики, малювання. Повітові земські управи організували педагогічні курси в Золотоноші й Гадячі (1913 р.), Ромнах і Кременчуці (1914 р.), Костянтинограді та Переяславі (1915 р.), Кобеляках і Пирятині (1916 р.) [95, с. 27–32; 193]. У 1917 р. земства розпочали роботу стосовно впровадження курсів з українознавства [41, с. 57–58].

Тож, незважаючи на певні складнощі, започатковані земствами різноманітні форми підготовки педагогічних кадрів частково задовольняли тогочасні потреби початкових народних училищ. Діяльність земств Полтавської губернії у цій сфері сприяла підвищенню теоретичної підготовки та педагогічної майстерності вчителів, долучала їх до інноваційних освітньо-виховних ідей, озброювала про-

гресивними методами педагогічного впливу, стимулювала зацікавленість до професії вчителя.

Здійснений теоретичний аналіз форм (вечірні та повторювальні класи, народні читання, педагогічні класи, загальноосвітні підготовчі курси для вчителів тощо) і методів (звуковий метод навчання грамоти, написання творів і переказів, бесіди на природі, драматизація народних казок і літературних творів та ін.) дозволив виявити їх специфіку: україноцентований зміст; пріоритетність морального, естетичного та трудового виховання; опора на національно-культурні традиції; практико орієнтована спрямованість, що пробуджувала активність і творчість особистості; широка співпраця із прогресивними діячами територіальної громади та всієї України. Творче поєднання виявлених форм і методів дозволяло вирішувати надзвичайно актуальні в той час проблеми, зокрема подолання неграмотності, забезпечення загальної початкової освіти, українізація шкіл, удосконалення підготовки педагогічних кадрів тощо.

2.3. Унесок діячів земств Полтавської губернії в становлення вітчизняної системи освіти (друга половина XIX – початок XX ст.)

Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) мала відкритий і демократичний характер, що відобразилося в широкій співпраці із прогресивними діячами територіальної громади та всієї України. З огляду на це, винятково актуально звучить твердження О. Сухомлинської: «Педагогічна думка завжди персоніфікована – на ній лежить відбиток особистості її носія з його смаками, поглядами, віруваннями та уподобаннями» [34, с. 48]. Тож ми цілком погоджуємося, що одним із ефективних засобів дослідження розвитку педагогічного знання є використання персоніфікованого підходу: «Життя педагога, його особиста біографія часто є основою наукової реконструкції епохи, висвітлює загальнопедагогічний досвід того чи іншого періоду» [313, с. 43].

Українська педагогічна думка належно оцінила творчу спадщину учених-педагогів і діячів освіти другої половини XIX – початку XX ст., зокрема

Г. Ващенко, М. Галушинського, Б. Грінченка, В. Євтушевського, І. Огієнка, С. Русової та ін. Науковці переважно обирали для дослідження персоналії за певними критеріями, а саме: педагогів із яскравим життєвим шляхом та масштабним педагогічним доробком; учених, котрі працювали в площині національної педагогіки; видатних діячів, які очолювали культурно-освітні товариства, педагогічні організації тощо. Водночас педагогічний доробок окремих педагогів, громадських і освітніх діячів досліджуваного періоду через різні обставини залишився відносно мало вивченим.

У контексті дослідження просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) видається доцільним звернення до творчої спадщини видатного педагога, громадського діяча, художника, кераміста, етнографа, одного із фундаторів українського архітектурного стилю Опанаса Георгійович Сластіона (1855–1933) (додаток Д).

Узагальнюючи творчу діяльність О. Сластіона, О. Пчілка, зауважувала: «Опанас Сластіон належить до того дуже невеликого, але тим більше достойного поваги, числа митців наших, що з самого початку своєї праці на полі мистецтва виступають як артисти українські й через увесь час своєї праці зостаються такими». Вона віддавала йому честь «ще й як панотцеві кобзарському», котрий рятує кобзарські пісні, «записуючи їх слова й голос» [268, с. 5].

Дорогою свідомого діяча української освіти й культури йшов він з молодих літ, ним залишався, і в Петербурзі, де навчався малярству та створював ілюстрації до творів Г. Шевченка, і в Миргороді, де впродовж багатьох років «невпинно дбав про поширення між учнями мистецького хисту – українського». Одним словом, О. Сластіон був не з тих, хто, як писала О. Пчілка, свого «цураються, ідучи на підпряжку до чийогось іншого воза», а був прихильником народної ідеології, основним гаслом якої було – «лицем до народу» [268, с. 6].

Народився педагог-мистець 14 грудня 1855 р. в Бердянську Таврійської губернії в сім'ї реставратора церковного живопису. У 1872 р. батько відвіз юнака до Петербурга, де він протягом року намагався вступити до Академії мистецтв. Стало в пригоді випадкове знайомство з учнем Академії П. Мартиновичем, за

допомогою якого О. Сластіон улаштувався до школи «Товариства заохочення мистецтвами», де викладав І. Крамської. У 1874 р. юнак став вільним слухачем Академії мистецтв, а з 1875 р. навчався живопису.

Надзвичайною подією для О. Сластіона було знайомство з великим українським композитором і музичним діячем М. Лисенком, котрий у 1875 р. приїздив до Петербурга з відомим народним кобзарем О. Вересаєм. Читання «Кобзаря» Т. Шевченка, спогади його приятелів і знайомих, ознайомлення з поетовим оточенням і збирання матеріалів – все це сприяло виникненню творів О. Сластіона. У 1884 р. в журналі «Нива» він надрукував малюнок до поеми «Катерина». Цей успіх спонукав до подальшої роботи над ілюструванням творів Т. Шевченка. Згодом він розпочав працювати над серією ілюстрацій до поеми «Гайдамаки», яка вийшла у світ наприкінці 1885 р. Видання великоформатного альбому, присвяченого українській темі, в умовах придушення українського слова було явищем незвичним. Ця подія викликала захоплення і позитивний резонанс серед української громадськості. Художник показав себе знавцем історії і життя українського народу. Ілюстрації високо оцінив І. Рєпін, ними О. Сластіон заслужив славу першого ілюстратора творів Т. Шевченка. Глибокою повагою та любов'ю до Т. Шевченка характеризуються статті О. Сластіона, написані протягом 1906–1914 рр.: «Шевченко як маляр» і «Шевченкове малювання». Вони склали основу передмови під назвою «Шевченко в мистецтві» до великого альбому «Малюнки Тараса Шевченка» (1911 р.) [297]. О. Сластіон висловлював думку про те, що «... на черзі стоїть неодмінна потреба заснування справжнього «Шевченківського музею». У той музей повинно зібратись все, що має зв'язок з його йменням» [332, с. 280].

Ще в період навчання в Академії мистецтв О. Сластіон захопився фольклором та етнографією. У 1880–1890 рр. він мандрував по Україні, відвідував музейні зібрання шанувальників старовини В. Антоновича, О. Лазаревського, В. Тарновського. Удвох із П. Мартиновичем обійшли багато сіл на Лівобережжі, знайомилися з кобзарями і записували від них пісні та думи. О. Сластіон малював їхні портрети, записував біографії [289; 290; 296].

Саме в цей час О. Сластіон познайомився з ученим, патріотом Запоріжжя Д. Яворницьким. Праця над дослідженнями, пов'язаними з історією козаччини, зблизила Д. Яворницького та О. Сластіона. Вони впродовж усього життя зберігали теплі, товариські стосунки. Про це свідчить значна за обсягом кількість листів О. Сластіона до Д. Яворницького [73]. У 1927 р. О. Сластіон згадував, як вони вивчали і замальовували різні види народного одягу, сільськогосподарського реманенту, хатнього посуду, «знали й учились одно від одного сили пісень, приказок і т. і.» [294, с. 250]. Портрети були опубліковані Ю. Турченком окремою книжкою лише в 1961 р. під назвою «Портрети українських кобзарів О. Сластіона».

У 1900 р. О. Сластіон оселився в Миргороді, 28 років свого життя присвятив викладацькій роботі в Миргородській художньо-промисловій школі, яка була заснована Полтавським губернським земством. Педагог значну увагу приділяв дослідженню українського народного мистецтва, популяризації кустарних промислів, друкував наукові статті в журналах «Киевская старина», «Рідний край», газеті «Рада» та інших, підписуючись псевдонімом Гончар, Опішнянський гончар; залишив «Спогади про художника П. Мартиновича» (1931 р.). Художні твори О. Сластіона зберігаються в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві, Харківському і Полтавському художніх музеях.

Як педагог, О. Сластіон намагався запроваджувати в навчальний процес ідеї національного виховання, прогресивні форми та методи педагогічного впливу. Важливими засобами естетичного виховання учнів О. Сластіон уважав природу. Виходячи з такого переконання, педагог запровадив до навчального процесу зображення національної рослинної орнаментики, яка поступово замінила засилля єгипетських і грецьких елементів. Безумовно, це позитивно вплинуло на утвердження україноцентричних ознак змісту художньої освіти.

Уроки історії О. Сластіон збагатив темами про походження орнаменту, його залежність від умов місцевості та народності. Лекції народознавчого спрямування супроводжувалися демонструванням рисунків, світлин, літографій із творів народного і ужиткового мистецтва. Будучи обізнаним на українському

архітектурному стилі та декоративно-прикладному мистецтві, О. Сластіон перший в Україні розробив програму практичної допомоги народним майстрам, яка була підтримана Полтавським губернським земством. У 1901 р. на кустарному з'їзді в Полтаві він ґрунтовно розкрив історію українського орнаменту, визначив його прикмети, указав на широке застосування в повсякденному вжитку, у народному будівництві та творчості. У своїй доповіді «Про підняття художнього елементу кустарних виробів» О. Сластіон наголошував, що національна інтелігенція повинна повернути народові його власну багату національну орнаментальну спадщину, широко застосовувати ці знання в навчальному процесі та виробництві.

Інспектор Міністерства торгівлі й промисловості А. Бенуа, який відвідав школу 22 травня 1906 р., звернув увагу на те, що «мета школи – розвинути в учневі здатність до творчості, а не наслідування чужим зразкам. Досягнення творчості й самобутності можливе виключно шляхом вивчення оточуючої природи, і, так як орнаментика є суттєвою складовою частиною художньої програми, що ґрунтується на флорі, то у школі слід звернути увагу, головним чином, на її вивчення, як у живописі, так і в ліпленні» [293, с. 11]. Цього ж року в навчальному процесі школи українському орнаменту почали відводити важливе місце.

Дослідженням установлено, що О. Сластіон залучав своїх учнів до різних форм позаурочної роботи, зокрема до участі в різних виставках. У 1907 р. на Міжнародній будівельно-художній виставці вироби школи було відзначено золотою медаллю, а на Всеросійській кустарній виставці (Санкт-Петербург, 1907 р.), «маючи свіжість та особливість української орнаментики, вироби сі теж дуже сподобались в Петербурзі: в перші ж дні їх геть розкуплено» (додаток Е) [295, с. 5].

О. Сластіон пов'язував живе споглядання, абстрактне мислення і практику. Він застосовував ці складові психолого-педагогічного знання для формування ґрунтовних знань і практичних умінь, у результаті чого його учні ставали справжніми фахівцями своєї справи. Не вивчення муляжів і плакатів, не виконання

лабораторних дослідів, а лише щоденна робота в майстернях під керівництвом майстрів приносила вагомі результати.

Крім цього, важливо підкреслити, що розклад уроків у навчальному закладі був побудований так, що учні в першій половині дня засвоювали теоретичні знання, а з обіду до самого вечора практикувалися. Успішний учень виконував роботу один раз, а той, у кого не виходило, мав вправлятися кілька разів, аби виріб заслуговував на гарну оцінку.

У педагогічному досвіді О. Сластіона важливе місце відводилося формуванню загальнолюдських цінностей учнів, виховання в них активної громадянської позиції, адже, на думку педагога, повноцінне формування особистості й професіонала не може позитивно реалізовуватися без громадянської основи.

На формування педагогічних поглядів О. Сластіона великий вплив мало його дружнє спілкування з видатним письменником і педагогом В. Короленком. Цікавим є той факт, що в 1900 р. до Миргорода в гості до О. Сластіона приїхав В. Короленко. У друзів, які були закохані в Миргород, виникла ідея ліквідувати сумно звісну калюжу. Миргородська громада підтримала ідею О. Сластіона та В. Короленка. Не залишилася байдужою й міська земська управа, яка виділила кошти для підняття лівого берега Хоролу в тому місці, де калюжа з'єднувалася з річкою, щоб навесні паводкові води не йшли до центру міста. Поступово сформувалася група добровольців для виконання цієї роботи. О. Сластіон також організував для допомоги значну кількість учнів художньо-промислової школи, які взяли активну участь в осушенні калюжі. Поверху гатки проклали ширшу дорогу, яка вела до входу в Успенський собор, ця дорога збереглась і сьогодні. Учні художньо-промислової школи з обох боків обсадили її тополями.

В основу навчально-виховного процесу О. Сластіон ставив національне виховання. Значна частина його мистецьких творів присвячена творчості Т. Шевченка та знаходиться у фондах Національного музею Тараса Шевченка в Києві. Це нариси, малюнки й живописні твори, ілюстрації до поезій Шевченка, колекція портретів видатних діячів української культури, книжок, скульптурних

творів, прижиттєві світлини Кобзаря. Творчі здобутки О. Сластіона стали важливим засобом україноцентричного виховання та освіти молоді на Полтавщині.

Працюючи на різних посадах: художником у Петербурзькому воєнному міністерстві, Головою Петербурзького Українського клубу, викладачем Миргородської художньо-промислової школи, О. Сластіон багато подорожував, замальовував шевченківські місця, займався інтерпретацією поезій Т. Шевченка, маючи на меті видати ілюстрованого «Кобзаря», поповнював свою колекцію новими експонатами. Уже в похилому віці, вболіваючи за долю свого зібрання й розуміючи значимість постаті Т. Шевченка, він передав частину колекції Інституту Тараса Шевченка в Харкові. У наш час в архіві Національного музею Тараса Шевченка зберігаються акти передачі митцем своєї колекції (270 експонатів).

Через усе життя О. Сластіон проніс закоханість в українську літературу, зокрема у творчість Т. Шевченка. У педагогічній діяльності він запроваджував різні форми просвітницько-виховної роботи. У Миргородській художньо-промисловій школі педагог започаткував проведення ювілейних Шевченківських вечорів, на яких особисто проголошував доповіді, завжди брав активну участь у проведенні Шевченківських днів, вечорів, спектаклів, концертів, організації художніх виставок, присвячених пам'яті Великого Кобзаря. Під керівництвом О. Сластіона і за його участю для громади Миргородського повітового земства ставилися п'єси, організовувалися концерти, були засновані два професійні музичні колективи – «Перша селянська капела бандуристів імені Т. Шевченка» і «Друга капела бандуристів імені І. Франка» [294, с. 59].

Офіційна влада не схвалювала захоплення педагога театром, зокрема постановками з репертуару української драматургії і проведенням Шевченківських вечорів. За політичні карикатури на теми революції 1905–1907 рр. жандармерія взяла О. Сластіона під пильний нагляд.

Практичні заняття під керівництвом О. Сластіона відзначалися педагогічною і художньою доцільністю змістового наповнення, а також

різноманітністю форм і методів педагогічної взаємодії. Учні виготовляли плитки для зовнішнього облицювання фасадів будинків, вікон, карнизів, колон, балконів тощо. Своїми виробами вони прикрашали печі, каміни, кіоти та іконостаси. О. Сластіон навчав різних графічних технік, зокрема особливу увагу звертав на рисунки орнаментів, квітів з натури, тварин, гіпсових фігур, деталей людського тіла, в тому числі й голови. Педагог навчав малювати олівцем, вугіллям і тушшю. Його вихованці не лише старанно копіювали твори видатних митців, але й пізнавали композицію орнаменту, ознайомлювалися з основами його розфарбування. Олівцем і аквареллю малювали ландшафти, а також всілякі плоди і квіти, розмальовували тарелі й тарілки, вази і горщики, вчилися малювати ікони та розмальовувати храми. Крім цього, педагог учив вихованців карбуванню і тисненню на міді [155; 156].

Свої педагогічні ідеї щодо художньо-естетичного виховання, навчання мистецтву народного гончарства і професійної кераміки О. Сластіон виклав у статтях: «Чи існує український стиль в архітектурі?», «Кобзар Михайло Кравченко і його думи», «Шевченко як маляр», «Полтавські глиняні вироби в Варшаві», «Українські керамічні вироби в Австралії, на Віденській кустарній виставці й наша допомога кустарництву», «Художньо-промислові керамічні школи і майстерні для допомоги кустарям» та ін. [290; 292; 295–297].

Працюючи в Миргородській художньо-промисловій школі, О. Сластіон спільно з такими викладачами, як М. Білоскурський, С. Бойчук, П. Ваулін, В. Кричевський, Ю. Михайлів, С. Патковський та ін., прагнув виховувати своїх учнів на кращих зразках народного гончарства, засадах патріотизму. З цією метою вони організовували етнографічні екскурсії, збирали глиняні вироби та інші експонати для шкільного музею, вводили вивчення традиційних глиняних форм, способів декорування й орнаментики до навчальних предметів, самотужки укладали навчальні програми з історії українського мистецтва й кераміки [198–205].

За довгі роки педагогічної діяльності О. Сластіон виплекав не одне покоління українських свідомих патріотів, митців, керамістів, вчителів малювання.

Серед його вихованців – артист-маляр І. Северин (1881–1964), скульптор М. Гаврилко (1882–1920), співак М. Микиша (1885–1971), керамісти І. Падалка (1894–1937) та І. Українець (1888–1945).

Педагогічна діяльність О. Сластіона в Миргородській художньо-промисловій школі була свідченням того, що успіх навчально-виховного процесу в цілому залежить від взаємодії учителя зі своїми учнями, яка повинна ґрунтуватися на основі педагогічно доцільних взаємовідносин і взаєморозуміння. Митець довів, що кінцевий результат педагогічної взаємодії у професійному навчальному закладі – досягнення високого рівня підготовленості випускників до виконання ролі кваліфікованого спеціаліста, здатного професійно і творчо розв'язувати виробничі завдання, нести відповідальність за прийняті рішення і перебудовувати власну фахову діяльність під впливом сучасних технологій виробництва.

Живучи на Полтавщині, він ще з більшою енергією продовжував займатися вивченням фольклору, етнографії та кобзарства. У 1908 р. він допомагав Ф. Колесі записувати на фонограф пісні і думи миргородських кобзарів і лірників: М. Дубини, М. Кравченка, О. Савченка, І. Скубія та ін. У 1913 р. Ф. Колесса видав два томи «Мелодій українських дум». Самому О. Сластіону ця робота дала можливість опублікувати низку статей про кобзарське мистецтво.

Громадська діяльність у справі популяризації народної культури була тісно пов'язана з педагогічною і мистецько-творчою працею. Полтавське губернське земство часто зверталося до митця з проханням в організації багатьох виставок у Петербурзі, Києві, Катеринославі та ін. Значною популярністю на них користувалися вироби вихованців О. Сластіона, оздоблені виключно українськими візерунками. Крім цього, у 1910 р. О. Сластіон був залучений Полтавським губернським земством до проектування шкільних будівель в оригінальному українському архітектурному стилі, результати якого втілилися в широко масштабному для тих часів проекті спорудження навчальних закладів. За документальними даними В. Ханка, таких шкіл спорудили не менше 140. До нашого часу збереглися будинки 38 шкіл в населених пунктах Бербенці,

Білоусівка, Герасимівка, Ждани, Ковалі, Лучки, Млини, Чорнухи та ін. Будинок Западинської земської школи використовується за призначенням і понині (додаток Ж) [331].

Завдяки О. Сластіону в Полтаві збудовано будинок Полтавського губернського земства в українському архітектурному стилі, лікарні, народні будинки тощо.

У 1928 р. О. Сластіон вийшов на пенсію, хоча й продовжував займатися малюванням, зокрема ілюструванням творів Т. Шевченка, писав спогади. Його відвідували письменники П. Тичина, Д. Косарик, П. Панч, Н. Рибак, актор П. Саксаганський. Останні роки життя цього самовідданого трудівника української культури, вірного сина свого народу було затьмарене тяжкими враженнями насильницької колективізації і страшного голодомору в Україні. Похований О. Сластіон на Миргородському цвинтарі. Ймення О. Сластіона як великої людини, закарбоване на меморіальних дошках будівель художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя та краєзнавчого музею в Миргороді.

Серед українських регіонів досліджуваного періоду найбільш пов'язаною з художньо-ремісничою діяльністю була Полтавщина. Губернське земство було зацікавлене в забезпеченні сільського населення ринком праці, підвищенні їх економічного благополуччя. Важливим чинником у реалізації означених задач було вирішення проблеми якісної професійної освіти. На цій ниві Полтавське губернське земство співпрацювало з відомим народознавцем, етнографом, статистиком, дослідником народних художніх промислів Полтавщини Віктором Івановичем Василенком (1839–1914).

У ході дослідження з'ясовано, що вчений упродовж 1882–1892 рр. працював у Полтавському губернському земстві, був активним членом Полтавського сільськогосподарського товариства та Полтавської вченої архівної комісії. У своїй монографії «Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії» (1887 р.) він запропонував таку програму піднесення народних промислів: 1) відкриття професійних шкіл і технічних училищ; 2) улаштування зразкових майстерень; 3) поширення ремісничих і технічних знань серед майстрів і кустарів;

4) заснування кустарного музею при губернській земській управі; 5) видання відповідної літератури [19, с. 51]. Реалізація розробленого вченим проекту вивела Полтавське губернське земство в число найкращих у цьому напрямі в масштабах Російської імперії. Означене видання використовувалося як науково-методичний посібник у професійних навчальних закладах ремісничого спрямування.

Як етнограф, учений оприлюднював цінний фактичний матеріал про життя, побут і традиції українського народу, обґрунтував низку нових економічних і побутових термінів («богатирі», «держави» та ін.), детально дослідив процес становлення народних художніх промислів Полтавської губернії (вишивання, прядіння, ткацтво). Співпрацював із прогресивними періодичними виданнями Києва та Полтави, у своїх публікаціях завжди відстоював інтереси простого селянства. У загальному творчому доробку В. Василенка налічується 25 книг і понад 100 наукових статей в енциклопедіях, журналах, газетах. Особливе місце в спадщині В. Василенка займає фундаментальна праця «Досвід тлумачного словника народної технічної термінології по Полтавській губернії» (1902 р.), в якій учений ґрунтовно та водночас стисло розкрив сутність тогочасних професій. В. Василенко брав участь у підготовці «Енциклопедичного словника» за редакцією Ф. Брокгауза та І. Ефрона. Працюючи у відділі російської географії, учений підготував до видання 25 наукових статей про населені пункти Полтавської губернії. Вийшовши у відставку, передав власну колекцію книг Полтавській громадській бібліотеці.

У дослідженні вже згадувалося про співпрацю Полтавського губернського земства з відомим земським діячем, меценатом і політиком – Федором Андрійовичем Лизогубом (1851–1928 р.), який походив із старовинного козацького роду. Він був гласним Городнянської повітової, пізніше – Чернігівської губернської управи (1888–1897 рр.). Упродовж 1901–1915 рр. – очолював Полтавську губернську управу. Завдяки активній громадській діяльності Ф. Лизогуба щодо підтримки народних промислів та кустарного виробництва Полтава і Миргород перетворилися в центри української традиційної культури. За його ініціативи було споруджено новий будинок Полтавського губернського

земства в українському архітектурному стилі, відкрито низку музеїв, пам'ятник І. Котляревському. Ф. Лизогуб постійно здійснював фінансову підтримку національного декоративно-ужиткового мистецтва на засадах благодійності, уходив до складу опікунської ради Миргородської художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя. У 1917 р. був консультантом із земських справ при генеральному секретаріаті Української Центральної Ради. У 1918 р. Ф. Лизогуб очолив Раду міністрів Української держави гетьмана П. Скоропадського, був міністром внутрішніх справ. Ф. Лизогуб ініціював об'єднання губернських земських управ у Всеукраїнську спілку земств на чолі із С. Петлюрою (1819 р.) [345, с. 115]. У результаті його діяльності Україна досягла певних успіхів у соціально-економічній сфері, розбудові державності та консолідації суспільства.

На особливу увагу щодо розвитку освіти та виховання Полтавщини заслуговує меценатка, археолог-етнограф, сподвижниця краєзнавчої справи, фундаторка першого приватного музею в Україні, почесний член Полтавської архівної комісії при Полтавському губернському земстві – Скаржинська Катерина Миколаївна (1852–1932).

Справою всього її життя було створення власної збірки старожитностей, мистецтва і природи. Свою активну меценатську діяльність музейна діячка спрямовувала, передовсім, на заснування першого приватного історично-етнографічного музею в Україні (1885–1906 рр.) – Лубенського музею, який став осередком національно-культурного та краєзнавчого руху на Полтавщині, оскільки сприяв національній самоідентифікації місцевої громади, пропагував краєзнавчі знання серед широких верств населення, на наукових засадах організовував дослідження особливостей соціально-економічного та культурного розвитку Полтавської губернії.

Основні функції музею К. Скаржинська вбачала «у збиранні та збереженні пам'яток давнини, побуту і життя людини, як духовного, так і матеріального, пам'яток мистецтва та ін.» [387, арк. 1 зв.]. Тож усвідомлюючи важливість музею як освітньо-виховного та науково-краєзнавчого осередку, К. Скаржинська разом із Ф. Камінським (перший завідувач музею) в 1886 р. розробили Статут музею, в

якому підкреслювали педагогічну сутність його функціонування. Приміром, у §1 Статуту зазначалося: «Мета музею подвійна: а) педагогічна і б) конкретно наукова. Перша досягається суворою систематизацією предметів, доцільною наочністю для розкриття їх змісту, мети, засобу використання, процесу розвитку, впливу на оточення або навпаки і т. д.» (додаток II) [388, арк.1]. Як бачимо, К. Скаржинська була переконана щодо високого педагогічного потенціалу музейної діяльності та необхідності його використання у справі освіти та виховання.

За оцінками дослідників творчої спадщини К. Скаржинської (О. Дроздова [64], О. Супруненко та ін. [311] та ін.) музейний фонд налічував 20 000 експонатів, містив музейні пам'ятки народів інших країн, збірку стародруків та наукову бібліотеку (понад 4 000 томів). Особливо цінним, з огляду на завдання просвітницько-виховної діяльності, було те, що відвідування музею здійснювалося безкоштовно. Так, за три роки (1898–1901 рр.) кількість відвідувачів зросла до 1 228 осіб. Пізніше ця цифра значно збільшилася, сягаючи в окремі дні до 300 чоловік [64, с. 40]. Наведені дані свідчать про зростання інтересу місцевих жителів, населення Полтавської губернії до відродження та примноження надбань української культури, народної творчості, що, у свою чергу, є свідченням духовного та патріотичного піднесення Полтавщини.

Напередодні подій 1905 р. К. Скаржинська подарувала музей Полтавському губернському земству, яке передало музейні колекції природничо-історичному музею [64, с. 45]. Таке об'єднання сприяло тому, що на початку ХХ ст. музей Полтавського губернського земства становив одне з найбагатших зібрань Лівобережної України, став джерелознавчою базою історико-культурної спадщини Полтавської губернії. Усе це позитивно впливало на розвиток просвітницько-виховної діяльності земств Полтавщини, слугувало загальноукраїнському процесові національного відродження в першій половині ХХ ст.

Водночас маємо зазначити, що музеестворчість К. Скаржинська розглядала як один із шляхів розвитку освіти й виховання Полтавщини. У цьому напрямі вона

здійснювала широку суспільно корисну діяльність. Меценаткою заснована нижча сільськогосподарська школа II-го розряду в с. Терни (1891 р.), яка в 1912 р. стала сільськогосподарським училищем, а в 1917 р. – професійною школою, де готували бондарів, теслярів, ковалів. У 1898 р. К. Скаржинською було асигновано організацію Круглицького початкового училища, яке згодом утримувалося на кошти, які виділяло Полтавське губернське земство і попечителька закладу – К. Скаржинська. Отже, цінними для розвитку освіти та виховання Полтавщини вважаємо її прогресивні культурно-просвітницькі ідеї щодо всезагальної і доступної освіти, побудови педагогічного процесу на основі національно-культурних традицій; професійної спрямованості освіти.

У 1903 р. з метою відбору та збереження документів наукового значення Полтавським губернським земством було засновано Полтавську вчену архівну комісію, яка гідно репрезентувала рівень та напрями краєзнавчих досліджень на Полтавщині. Одним із фундаторів і найактивніших учасників цієї установи був історик, етнограф, краєзнавець Лев Васильович Падалка (1859–1927). Крім цього, учений стояв у витоків Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, а також Полтавського церковного історико-археологічного комітету. Разом із В. Бучневичем, В. Василенком, В. Модзалевським, І. Павловським, В. Щепотьєвим та ін. Л. Падалка входив до редакційної колегії наукового видання «Праці Полтавської вченої архівної комісії» (1905–1917 рр.). У науковому аспекті діяльність комісії підпорядковувалася Петербурзькому археологічному інституту, в адміністративному – полтавському губернатору. Спеціального фінансування комісія не мала й утримувалася на кошти, що надходили від членських унесків та пожертв приватних осіб. Серед її членів були ентузіасти-меценати, зокрема, полтавський міський голова В. Трегубов, В. Василенко, К. Скаржинська та ін. Серед почесних членів комісії були відомі вчені: Д. Багалій, О. Левицький, М. Сумцов, Д. Яворницький та ін. [64]. Учений був одним із ініціаторів створення в Полтаві краєзнавчого музею (1891 р.), співпрацював із Статистичним бюро Полтавського губернського земства, досліджуючи документальні матеріали щодо

розвитку шкільної мережі. У його науковому доробку 70 історичних розвідок широкої проблематики: життєпис українського козацтва, етнографічні спостереження, картографічні розвідки, місцеве історико-педагогічне краєзнавство, статистичні дослідження в галузі освіти тощо [317]. Теоретичний аналіз творчого надбання Л. Падалки надає підстави стверджувати, що його історичні праці виступали фундаментальним підґрунтям у просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.

Окремої уваги щодо розгляду творчого внеску в розвиток освіти та виховання Полтавщини потребує постать письменника, журналіста, історика, етнографа, художника, громадського діяча Григорія Олександровича Коваленка (1868–1937 р.). Після закінчення Полтавської фельдшерської школи (1886 р.), працював земським фельдшером в Переяславському повіті Полтавської губернії. У 1896 р. за сприяння Б. Грінченка розпочав роботу на посаді секретаря в Чернігівській земській управі. Пізніше, у 1905 р. педагог переїхав до Полтави, де працював службовцем у міській думі до 1917 р., займаючись громадською та літературною діяльністю. У співпраці з Панасом Мирним видавав тижневик «Рідний край» (1905–1906 рр.), здійснював наукові дослідження народознавчого спрямування в складі Полтавської вченої архівної комісії, був членом редакційної колегії медично-природничого журналу «Життя і знання», виступав із публічними лекціями, брав участь у проведенні літературних вечорів. У 1907 р. був засуджений як редактор журналу «Рідний край» за друкування заборонених цензурою творів.

Справою свого життя Г. Коваленко вважав освіту народу. Його турбувала проблема відсутності україномовної і доступної за змістом навчальної літератури з основних галузей знань. Г. Коваленко – автор першого в Наддніпрянській Україні підручника вітчизняної історії «Оповідання з Української історії» (1906 р.). Особливо цінним є те, що українська історія розглядалася в посібнику в широкому загальноцивілізаційному контексті. Також до переваг видання доцільно віднести науковість, лаконічність, емоційність і простоту викладу. Як краєзнавець і літературознавець, Г. Коваленко вивчав творчу спадщину Є. Гребінки,

І. Котляревського, Панаса Мирного, С. Носа, Г. Сковороди. Ученому належать оригінальні етнографічні розвідки, що висвітлюють специфічні риси української ментальності, народної архітектури, мистецтва, побуту тощо. У 1917 р. Г. Коваленко працював інспектором позашкільної освіти Полтавської губернії. Уповдовж 1917–1921 рр. читав лекції з історії та гігієни на різних курсах для дорослих. У 1937 р. за звинуваченням у націоналізмі був розстріляний. Педагогічний унесок ученого в розвиток освіти та виховання Полтавської губернії, на нашу думку, не підлягає сумнівам, а його освітні ідеї потребують актуалізації в сучасних умовах.

Аналіз архівних джерел і наукової літератури свідчить, що найбільшою організаційною перешкодою в справі українізації шкіл в досліджуваний період залишалася недостатня кількість українських підручників [402, арк. 123]. Цю проблему намагалося вирішити Полтавське губернське земство.

У 1918 р. Педагогічне бюро очолив український педагог, археолог та музейний діяч М. Рудинський (1887–1958). Він ґрунтовно володів теоретичними питаннями української мови і літератури, педагогіки та методики шкільного навчання, усвідомлював усі актуальні питання освітньої практики [271]. Тож М. Рудинський спрямував творчі зусилля земців на підтримку національного відродження української школи. Під його керівництвом Педагогічне бюро підготувало та здійснило видавництво значної кількості української навчальної літератури (загальним накладом понад 1 млн. примірників) [111, с. 74]. У цьому контексті доцільно відзначити такі видання: М. Грушевський «Про старі часи на Україні», С. Русова «Методика початкової географії», Т. Тимошенко «Арифметичний задачник для сільських початкових шкіл», Г. Хоткевич «Історія України» та інші. Навчально-видавнича продукція Педагогічного бюро відзначалася високою поліграфічною якістю та художньою культурою. Букварі, граматики, читанки ілюстрували талановиті полтавські графіки Є. Балута та Г. Цись.

Зважаючи на нестачу підручників для українських шкіл, а також враховуючи реальні тогочасні можливості видавничої діяльності, М. Рудинський

звернувся до практики розробки розбірних хрестоматій, з-поміж них особливу увагу привертає серія художніх творів для читання «Віночок» [32]. До її першого випуску були вміщені твори українських письменників Б. Грінченка, В. Винниченка, М. Коцюбинського, Г. Хоткевича, народні байки, думи тощо, до другого – твори Д. Марковича Л. Українки, І. Франка та інших. Читанка «Ясні зорі» складалася з чотирьох випусків. Кожна частина присвячувалася певній порі року, мала відповідне змістове наповнення та ілюстрації. Збірник віршів із нотами також мав чотири частини: «Сніжинки» – різдвяні колядки і щедрівки, «Проліски» – весняні пісні, «Клечане» – купальські танки, «Жовте листя» – оповідання про осінь.

У цей час Педагогічним бюро Полтавського губернського земства було розроблено навчальні видання з краєзнавства: «З минулого рідного краю», «Вивчай природу» тощо. Підручник «Географія Полтавщини» став базовим у підготовці учнів до загального курсу фізичної географії [114; 115]. Важливою для розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду стала співпраця М. Рудинського з Г. Коваленком. У співавторстві вони підготували збірку «Славетні предки», титульні аркуші якої прикрашали оригінальні українські орнаменти [239].

Співпрацею з Полтавським губернським земством характеризуються творчі доробки інших видатних педагогів, учених, громадських діячів, меценатів, зокрема Г. Галагана (розробка та реалізація плану початкової освіти в Прилуцькому повіті, відкриття та фінансове забезпечення низки народних шкіл та Дігтярівського ремісничого училища, 1876 р.); М. Дмитрієва (заснування полтавського видавництва «Український учитель», 1906 р.); В. Науменка (читання лекцій на педагогічних курсах для вчителів у Полтавському та Переяславському повітах) та ін. Отже, в організації просвітницько-виховної діяльності земства Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) об'єднали широке коло найкращих представників територіальної громади та України, які поділяли ідеали гуманізму, знання та патріотизму.

Висновки до розділу 2

У розділі встановлено, що склад Полтавського губернського земства був більш демократичним, ніж представництво інших земств України. У зв'язку з цим, земські структури стали проміжною ланкою між суспільством та урядовим апаратом. Важливо, що їхня фундація надавала можливість різним верствам населення, у тому числі й селянам, бути допущеними до розв'язання важливих економічних і соціальних проблем, що, у свою чергу, спричинило прагнення до підвищення грамотності, тому просвітницько-виховна діяльність стала ваговою складовою функціонування земств.

З'ясовано, що просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початку XX ст.) була спрямована на поширення грамотності та підвищення культурно-ціннісних потреб широких верств населення на принципах загальності й доступності навчання; зв'язку освіти з життям, культурою та традиціями українського народу; гласності й демократичності; самоврядування; часткової адміністративно-фінансової автономності; відкритості тощо.

Теоретичне узагальнення просвітницько-виховної діяльності земських установ Полтавської губернії досліджуваного періоду на основі трьох критеріїв, зокрема: а) соціально-економічного розвитку суспільства; б) наявності та змісту нормативно-правових документів; в) розвитку педагогічної теорії й освітньо-виховної практики, дозволила виокремити три етапи її розвитку: 1) організаційно-підготовчий (1864 р. – початок 70-х років XIX ст.); 2) науково-методичний (середина 70-х – середина 90-х рр. XIX ст.); 3) узагальнювально-реформаторський (середина 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.).

На підставі поетапно-проблемного аналізу виокремлено основні напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: 1) навчально-методичний – розроблення теоретико-практичних засад земської народної школи, українізація освіти, збагачення її змісту дисциплінами природничо-математичного та художньо-естетичного спрямування, удосконалення форм і методів викладання й ін.; 2) організаційно-педагогічний – відкриття й інспектування навчальних закладів, започаткування вечірніх,

повторювальних, ремісничих і рукодільних класів, підготовка педагогічних кадрів тощо; 3) видавничий – розробка та видання навчальних підручників і методичних посібників, дидактичних матеріалів, науково-популярної літератури, рецензій, педагогічних періодичних видань та ін.; 4) бібліографічно-експозиційний – фундація шкільних і педагогічних бібліотек, книгозбірень та музеїв унаочнення, організація сільськогосподарських і виробничих виставок, створення читалень для селян тощо; 5) статистично-дослідницький – здійснення шкільних статистичних досліджень, вивчення стану освітньої практики на місцях тощо.

Дослідженням доведено, що, незважаючи на певні складнощі (часткове обмеження прав земських структур законодавством, недостатність коштів, бюрократичний характер виконання нормативних настанов тощо) Полтавське губернське земство виступало ініціатором низки прогресивних починань просвітницько-виховного спрямування: запровадження програми санітарно-гігієнічного обстеження учнів і шкіл (1883 р.); заснування при Полтавському губернському земстві Природничо-історичного музею (1891 р.); реалізація програми обов'язкового початкового навчання дітей 8–11 років (1894 р.); виконання Лохвицьким повітовим земством програми розширення мережі шкіл за архітектурним проектом О. Сластіона (1898 р.); започаткування педагогічного часопису для вчителів початкових шкіл (1906 р.) тощо.

Аналіз якісних і кількісних показників просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду дає підстави виокремити такі три групи: 1) повітові земства із високою результативністю роботи (Костянтиноградське, Лохвицьке, Миргородське, Полтавське, Роменське); 2) повітові земства із середньою результативністю роботи (Гадяцьке, Кобеляцьке, Зіньківське, Кременчуцьке, Лубенське, Пирятинське, Прилуцьке, Хорольське); 3) повітові земства із низькою результативністю роботи (Золотоніське, Переяславське).

У ході дослідження відображено просвітницько-виховну співпрацю земств Полтавської губернії з видатними вченими, митцями, громадськими діячами, меценатами – В. Василенком (збагачення національним компонентом змісту ремісничої освіти та заснування кустарного музею при

губернській земській управі); Г. Галаганом (розробка та реалізація плану початкової освіти у м. Прилуки, відкриття та фінансове забезпечення низки навчальних закладів у Полтавській губернії); Г. Коваленком (виконання обов'язків редактора журналу «Рідний край», діяльність на посаді інспектора позашкільної освіти Полтавської губернії та читання лекцій на просвітницьких курсах для дорослих), Ф. Лизогубом (організаційно-педагогічна робота на посаді голови Полтавської земської управи), Л. Падалкою (історико-педагогічні й етнографічні дослідження та співпраця зі статистичним бюро Полтавського губернського земства); М. Рудинським (організаційно-освітня діяльність на посаді очільника Педагогічного бюро Полтавського губернського земства); К. Скаржинською (пожертвування приватного історико-археологічного музею та бібліотеки Полтавському губернському земству, також заснування навчальних закладів на благодійних засадах); О. Сластіоном (педагогічна діяльність у Миргородській художньо-промисловій школі імені М. В. Гоголя й участь у проекті щодо спорудження будівель земських шкіл у стилі українського модерну) тощо.

На основі порівняльного аналізу виявлено специфіку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): україноцентований зміст; пріоритетність морального, естетичного та трудового виховання; опора на національно-культурні традиції; високий рівень педагогічної культури й ініціативності; домінування практико орієнтованих форм і методів, що пробуджують активність і творчість особистості; широка співпраця із прогресивними діячами територіальної громади та всієї України.

Матеріали цього розділу дисертаційного дослідження висвітлено в таких публікаціях: «Напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії» [118]; «Педагогічна спадщина О. Сластіона у становленні вітчизняної професійної освіти» [121]; «Реалізація ідеї трудового навчання в просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)» [122]; «Розвиток професійної освіти в діяльності земств Полтавської губернії [123].

РОЗДІЛ 3.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ І ДОСВІДУ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДОСЛІДЖУВАНОГО ПЕРІОДУ В СВІТЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

3.1. Основні напрями творчого використання педагогічних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії в сучасних умовах

Інноваційний розвиток системи освіти як стратегічний напрям процесу державотворення й консолідації суспільства в Україні актуалізує проблему творчого використання педагогічних здобутків наших попередників. Тож виникає необхідність ґрунтовного аналізу педагогічних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії та їхньої подальшої актуалізації й упровадження в умовах модернізації системи національної освіти.

Аналіз сучасних освітніх тенденцій в Україні дає підстави стверджувати, що теоретичні положення і практичні надбання земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) знаходять своє втілення на новому етапі розвитку педагогічної теорії і освітньої практики.

Докладне вивчення наукових джерел і узагальнення результатів діяльності земств Полтавщини досліджуваного періоду дають можливість підтвердити співзвучність основних положень сучасних державних освітніх документів, зокрема Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Концепції розвитку освіти на період 2015–2025 років», «Концепції національно-патріотичного виховання» тощо, з концептуальними ідеями, які відстоювалися діячами земств. Так, приміром, спостерігається відповідність у таких позиціях: 1) реформування освітньої галузі на засадах демократизації, децентралізації та самоврядування; 2) оновлення змісту освіти та виховання, їх гармонізація із сучасними вимогами життя, культурою українського народу, потребами особистості та суспільства;

3) забезпечення єдності навчання та виховання; 4) формування особистісно орієнтованої, національно-патріотичної та громадянської спрямованості освіти; 5) удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних, управлінських кадрів в освітньому секторі та забезпечення високих соціальних стандартів для працівників освітньої сфери.

Приміром, у Національній доктрині розвитку освіти акцентується «перехід від державного до державно-громадського управління, чітке розмежування функцій між центральними, регіональними і місцевими органами управління, забезпечення самоврядування навчально-виховних закладів і наукових установ, утвердження у сфері освіти гармонійного поєднання прав особи, суспільства й держави» [163].

Новітні тенденції реформування освітньої галузі, які спрямовані на розвиток указаних положень, відображені у Законі «Про вищу освіту» (2014 р.). Документ установлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу з вищими навчальними закладами на принципах автономії вищих навчальних закладів, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях [411].

У наш час триває активне обговорення нового Закону «Про освіту», який має покласти початок кардинальним перетворенням української школи, а також вплинути на всіх учасників освітньо-виховного процесу. Однією з найбільш обговорюваних у суспільстві змін є перехід України на 12-річну школу. Передбачається, що після ухвалення закону початкова освіта триватиме 5 років, базова середня освіта здобуватиметься впродовж 4 років, а здобуття профільної середньої освіти триватиме 3 роки. Повна середня освіта в Україні буде визначена як обов'язкова. Разом із цим держава гарантуватиме громадянам право на отримання повної середньої освіти і сплачуватиме її здобуття. Також на

державу буде покладено обов'язок щодо забезпечення підручниками, в тому числі в електронному вигляді [415].

Відповідно до документа базова середня освіта передбачатиме підготовку до наступного рівня освіти – профільної середньої освіти. Базова середня освіта здобуватиметься в закладі освіти, а також може бути реалізована в будь-яких формах, визначених законодавством. Профільна середня освіта передбачатиме два напрями профілізації: загальноосвітній та професійний.

Законопроектом передбачено демократичні перетворення: керівник закладу освіти обиратиметься за конкурсом, після чого він здійснюватиме свою діяльність за контрактом. Також за результатами конкурсного відбору прийматимуться на роботу педагогічні працівники. Кандидати для роботи в закладах дошкільної, середньої, позашкільної та професійної освіти на посадах педагогічних працівників будуть проходити державну сертифікацію.

З метою підвищення якості педагогічних кадрів законопроектом пропонується здійснювати повторну сертифікацію вчителів (кожні 5 років), за результатами якої підтверджувати кваліфікаційну категорію або отримувати вищу. При сертифікації для роботи в закладах дошкільної, середньої, позашкільної освіти перевіріці підлягатимуть предметна та методична компетентність. У разі неспроможності підтвердити присвоєну раніше кваліфікаційну категорію особу буде відсторонено від педагогічної діяльності.

У законопроекті окреслені механізми вирішення й актуальної проблеми забезпечення високих соціальних стандартів для вчителів. Посадові оклади педагогічних працівників підвищуватимуться з урахуванням надбавки за кваліфікаційні категорії. Надбавка вчителя другої категорії складатиме 10 % від посадового окладу, вчителя першої категорії 20 % від посадового окладу. Відповідно посадовий оклад вчителя вищої категорії з урахуванням надбавки підвищиться на 40 % від посадового окладу.

Важливо, що законопроектом декларується право на академічну свободу, включаючи свободу викладання, свободу від втручання в педагогічну, науково-педагогічну та наукову діяльність, вільний вибір форм, методів і засобів

навчання, що відповідають освітній програмі. З метою прискорення демократичних процесів у сфері освіти в Україні буде впроваджено Інститут освітнього омбудсмена.

З огляду на предмет нашого дослідження доцільно вказати, що Міністерством освіти і науки України підготовлено проект Закону України «Про професійну освіту». У матеріалах законодавчо-нормативного проекту справедливо наголошено на найбільш актуальних питаннях професійної освіти. Передусім, це гострий дефіцит кваліфікованих кадрів у галузі матеріального виробництва, проблема відтворення робочої сили (в середньому по Україні кожна шоста економічно активна особа – старша 50 років, а кожна чотирнадцята – старша працездатного віку); забезпечення мобільності, конкуренто-спроможності та належного рівня кваліфікації працівників.

У законопроекті підкреслюється, що якісну підготовку трудового персоналу необхідно здійснювати комплексно, а тому фінансування професійної освіти має здійснюватися за рахунок визначених законодавством обов'язкових відрахувань із доходів підприємств. У руслі ідей земських діячів обґрунтовується твердження, яке, на нашу думку, є також цінним, що без підтримки та тісного співробітництва з регіональними органами влади, виробництвом і бізнесом професійно-технічні (професійні) навчальні заклади не спроможні забезпечити підготовку високо кваліфікованого фахівця, обізнаного з новітніми технологіями робітника.

У матеріалах законопроекту порушується винятково актуальне питання ресурсного та матеріально-технічного забезпечення. У зв'язку з цим наводяться дані, що в теперішній час у навчальних майстернях, дільницях, лабораторіях, полігонах і навчальних господарствах використовується обладнання, устаткування, сільськогосподарська та інша техніка, термін експлуатації яких складає: до 10 років – 4 %; від 10 до 20 років – 36 %; понад 20 років – 60 %. Безперечно, обмеженість бюджетних видатків зумовило її фізичне та моральне старіння. Не можна не погодитися з тим, що таке становище негативно впливає

на якість підготовки кадрів, знижує можливості професійної самореалізації особистості.

Значною перешкодою в розвитку професійної освіти України є неузгодженість місцевої політики щодо соціально-економічного розвитку, забезпечення трудовими ресурсами з реальними потребами регіону. Саме з цією метою проектом Закону пропонується створити умови для оперативності прийняття управлінських рішень у сфері професійної освіти. Передбачається врегулювати питання стосовно удосконалення управління професійною освітою шляхом можливості делегування функцій управління професійно-технічними навчальними закладами, що сприятиме посиленню ролі місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у формуванні робітничого потенціалу країни з максимальним урахуванням потреб регіонів у кваліфікованих кадрах.

Реалізуючи ідеї місцевого самоврядування планується створення в кожній області України ради стейкхолдерів професійної освіти – координаційного органу з питань визначення та впровадження державної і регіональної політики в галузь професійної освіти. До них входитимуть представники закладів професійно-технічної освіти, місцевої влади, місцевого бізнесу та виробництва. Саме вони будуть визначати, які професії потрібні, матимуть повноваження об'єднувати дрібні однопрофільні заклади у великі багатoproфільні. Кожен освітній заклад зможе мати власні освітні програми, навчати безробітних. Законопроектом задекларовано право навчальних закладів створювати програми і здійснювати професійну підготовку за окремими (у тому числі, короткими індивідуальними) програмами на замовлення. Ці положення, безумовно, сприятимуть інтенсифікації співпраці роботодавців зі сферою освітніх послуг.

Здійснений науковий аналіз надав можливість простежити розвиток ідей земських діячів у розвитку педагогічної теорії, зокрема в творчості вчених ХХ – початку ХХІ ст. Тож ідейну спорідненість з ідеями, які реалізовували в життя земські діячі, можна зустріти в творах полтавського педагога, засновника концепції національного виховання Г. Ващенка. Найголовнішим завданням

загальноосвітньої школи педагог уважав виховання людяності, гуманності, толерантності. У сучасних умовах воно здійснюється на основі національної специфіки виховання, національно-етнічних традицій, обрядів, звичаїв. Стає очевидним справедливість визначених Г. Ващенком виховного ідеалу (служіння Богові й батьківщині), основних напрямів і методів виховання [25]. Безумовно, вчення Г. Ващенка ввібрало в себе кращі здобутки просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.

Серед представників педагогіки другої половини ХХ ст., які осмислювали подібні питання, можна назвати В. Сухомлинського. Його погляди, зокрема про зв'язок освіти та виховання, про важливість рідної мови та народних традицій у виховному процесі, про значення школи в житті громади багато в чому нагадують, а інколи є ідентичними до тверджень земців. Розвиваючи ідею народності педагог писав: «Народ – живе, вічне джерело педагогічної мудрості. Якби в нас не було постійного духовного спілкування з людьми, ми не могли б успішно вчити й виховувати молоде покоління... Ідеали народного виховання вимагають, щоб 12–13-річний підліток уже оглядав мисленням поглядом свій нехай ще невеликий життєвий шлях і з гордістю думав: ось плоди і моєї праці, це я особисто зробив для суспільства... » [316, с. 246–255]. В. Сухомлинський не тільки плекав і продовжував, а й у своїй творчості піднявся до усвідомлення глибинної сутності української культури, зокрема традиційних виховних надбань, і відновлення їх у сучасному змісті, формах і методах педагогічної діяльності на якісно новому рівні, турбуючись при цьому про національну самоідентифікацію українців.

У загальнодидактичному аспекті також можна простежити спадковість ідей педагога. Приміром, В. Сухомлинський зауважував, що дитина мислить образами, кольорами, звуками, і це є природними передумовами формування абстрактного мислення й цілеспрямованого навчання. Саме тому, переконував педагог, важливо, щоб «спосіб мислення учнів ґрунтувався на дослідженні, пошуках, щоб усвідомленню наукової істини передувало накопичення, аналіз, зіставлення й розвиток фактів» [315, с. 124]. Як бачимо, саме таке розуміння

сутності пізнання було покладено в основу навчально-виховного процесу земських шкіл.

У новітніх умовах зростання кризових явищ у всіх сферах суспільства – економічній, національній, релігійній, інформаційній, екологічній, демографічній та інших – людство свідомо звертається до випереджувальних можливостей освіти, щоб запобігти глобальним проблемам світу. Тож не випадково ХХІ ст. проголошено ЮНЕСКО «століттям освіти». У зв'язку з цим українські вчені зауважують: “Освіта виступає ключем до стійкого розвитку, миру та стабільності всередині країни й у відношеннях між ними, завдяки чому слугує необхідним засобом для ефективної участі в житті суспільства і в економіці ХХІ століття, що детерміновані прискореною глобалізацією. Базові освітні потреби всіх можуть і повинні бути невідкладно задоволені” [175, с. 43]. Сьогодні аксіоматичною є думка, що без фундаментальної освіти неможливо реалізувати особистісне зростання. Лише рівень освіченості громадян забезпечить конкурентоспроможність української держави у світовому товаристві й розвитку цивілізації. Саме тому актуально звучить ідея всезагальної освіти, яка пронизувала всю просвітницько-виховну діяльність земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).

Земські діячі своїми результатами діяльності доводили зв'язок між рівнем розвитку освіти та благополуччям суспільства, зокрема певної територіальної громади. Усвідомлення земцями Полтавщини необхідності розповсюдження грамотності та наукових знань серед широких верств населення, розвитку народної просвіти як провідного засобу реалізації інтелектуального потенціалу української нації визначили основні змістові напрями їхньої просвітницько-виховної діяльності. Значущість просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду полягає також у тому, що вони, усвідомивши прогресивні для свого часу соціально-філософські ідеї видатних учених, педагогів і громадських діячів, творчо упроваджували в освітню практику наукове положення щодо виняткової ролі освіти та виховання в процесах державотворення й консолідації суспільства.

Це твердження отримало новий вектор розвитку в творчості дослідників теперішнього часу. Так, освіченість нації науковці розглядають у широкому розумінні, як «джерело її консолідації й саморозвитку» [277, с. 3]. У цьому руслі вчені обґрунтовують нову парадигму національної освіти, що спрямовується на інноваційний особистісно-гуманістичний розвиток, на виховання патріотично налаштованого молодого покоління, яке буде конкурентоспроможним на ринку праці, здатним здійснювати особистісний духовно-моральний вибір, матиме необхідні універсальні та фахові компетентності для навчання протягом життя.

Про інноваційний характер сучасної освіти зазначає у своїх фундаментальних працях В. Кремень. Учений підкреслює: «Епоха постмодернізму – це сучасне постіндустріальне суспільство, яке прийшло на зміну індустріальному... Це епоха нової духовності, нової культури, нової освіти... настрій початку нового століття, хоча, безумовно, техно-оптимістичний і політично експериментальний, дуже відрізняється від авангардних прагнень XIX і XX ст. Зокрема, між початками XIX і XX століть більше відмінностей, ніж між їхніми завершеннями: декадансом кінця XIX і постмодернізмом кінця XX століття... Тому можна сказати, що проект модерну ... на сьогодні вичерпав себе. Але не вичерпали себе ідеї гуманізму, які потрібно переосмислити та пристосувати до нових умов буття, зокрема й освітньої діяльності» [343, с. 10].

Говорячи про перспективи відродження нації, В. Андрущенко обґрунтовує думку, що найбільш ефективним засобом у цій справі є розбудова національної школи, передовсім її початкової ланки. Підтверджуючи цей умовивід, учений наводить приклад українських сільських шкіл, які й по теперішній час зберігають традиції народної школи щодо україноцентричної спрямованості. Будучи переконаним у необхідності трансформації національних систем освіти відповідно до єдиних європейських вимог, учений підкреслює важливість збереження ідентичності кожної з них. У зв'язку з цим В. Андрущенко зауважує: «Незважаючи на іншодержавні впливи, які перманентно накочувались на українство, духовним стрижнем вітчизняної освіти завжди залишалась українська культурно-історична традиція, боротьба за

відродження і розвиток якої у всі історичні часи визначалась як головний вектор духовного розвитку нації. Власне в горнилі цієї боротьби й сформувались провідні характеристики української освіти, сукупність яких визначає особливу якість – «педагогічну матрицю» – своєрідний базовий пласт, завдяки котрому вона постає як оригінальна система, співмірна з аналогічними педагогічними моделями європейського освітнього простору» [5, с. 7–11]. З огляду на це можемо констатувати, що теоретичні ідеї і досвід просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) надзвичайно органічно вбудовується в «педагогічну матрицю» української освіти, яка охоплює, передовсім, загальнолюдські цінності – працелюбство, повага й любов до рідної природи, народу, культури, родини.

Значне місце в просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду посідає проблема оновлення змісту освіти, встановлення зв'язку з потребами життя, культурою та традиціями України. Питаннями обґрунтування джерел і принципів формування навчального змісту земські діячі займалися в контексті навчально-методичного напрямку. Обґрунтовані ними ідеї залишаються затребуваними і в наш час, оскільки особливості розвитку сучасного українського суспільства висунули на перший план проблему збагачення змісту освіти загальнолюдськими, національними, громадянськими та особистісними цінностями. Упродовж XX – XXI ст. наукові підходи до розв'язання цієї проблеми зазнавали значних змін залежно від соціально-політичних трансформацій, стану суспільства, розвитку педагогічної теорії та освітньої практики.

Загалом під змістом освіти сучасні науковці розуміють педагогічно доцільну систему знань, умінь, навичок, досвіду творчої діяльності та досвіду емоційно-вольового ставлення, засвоєння якої покликане забезпечити формування всебічно розвиненої особистості громадянина-професіонала, який підготовлений до збереження, відтворення та розвитку матеріальної й духовної культури суспільства [6]. Безперечно, що при такому підході зміст освіти значною мірою повинен визначатися самою людиною, адже свобода вибору має

забезпечити задоволення її освітніх, духовних, культурних і життєвих потреб, отже, становлення особистості.

Тож на початку ХХІ ст. спостерігається утвердження особистісно орієнтованого (Г. Балл, І. Бех, А. Бойко, І. Зязюн, В. Кремень та ін.), а також компетентнісного (Л. Гриневич, В. Луговий, Н. Дем'яненко, О. Падалка, О. Савченко та інші) підходів до формування змісту освіти. У колі наукової проблематики щодо обґрунтування компетентнісного підходу триває обговорення питання, як озброїти людину необхідними універсальними та фаховими компетентностями для її гармонійної взаємодії з інформаційно-технологічним суспільством, котре швидко трансформується. Зважаючи на це маємо підстави констатувати актуальність ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) щодо відстоювання виняткової важливості орієнтації змісту освіти на повсякденні життєві потреби людини. У контексті вказаного положення розробляються сучасні підходи відбору життєвих (універсальних, ключових) компетентностей (В. Євдокимов, О. Овчарук, В. Лозовецька, А. Хуторський та ін.), які сприяють особистісному і професійному розвитку, здатності адекватно й вчасно реагувати на запити часу [310, с. 177].

Актуальною для науковців є проблема вироблення новітньої стратегії реформування освітньої галузі на засадах демократизації, децентралізації та самоврядування. Ученими В. Бочкарьовим, А. Гошко, В. Грабовським, І. Довбиш, Г. Єльніковою, І. Зайченко, М. Комарницьким, В. Князевим, Т. Шамовою та ін. проводиться думка, що поєднання державного та громадського управління в освіті створює державно-громадське управління, яке забезпечує пріоритет держави з обов'язковим урахуванням громадської думки. Роль державного управління в суспільному житті полягає в безперервному регулюванні динамічних процесів життєдіяльності суспільства в усіх його сферах. Тож державно-громадське управління освітою – це процес поєднання діяльності державних та суспільних суб'єктів управління в інтересах людини, соціуму, влади. При цьому державно-громадське управління освітою

визначається як інтеграція трьох напрямів роботи: демократизація діяльності органів державної влади й управління освітою; розвиток самоврядних асоціацій учасників освітньої діяльності (професійних асоціацій педагогів, органів учнівського й батьківського самоврядування всіх рівнів); організація громадських органів управління освітою, де представлено всі верстви населення.

М. Комарницький розглядає такі напрями розбудови державно-громадського управління, як відкритість й прозорість освітньої політики та інституційний розвиток. Він пропонує залучати громадськість до управління муніципальною освітньою системою, по-перше, на шкільному рівні; по-друге, при створенні локальних освітніх округів; по-третє, на міському рівні, створюючи батьківські асоціації, органи учнівського самоврядування, опікунсько-наглядові ради та інші інституції. Автор підкреслює необхідність довільного створення освітніх округів за ініціативою місцевої громади, що дасть змогу обраним представникам виходити із пропозиціями до управління освіти та інших місцевих структур щодо поліпшення навчання й виховання підростаючого покоління [129].

У свою чергу, Г. Єльнікова доводить, що залучення громадськості до прийняття управлінських рішень на різних щаблях управлінської вертикалі можна здійснити різними способами і пропонує моделі державно-громадського управління. Перша модель структурно-громадського супроводу передбачає, що субординаційна вертикаль управління загальною середньою освітою на кожному щаблі супроводжується відповідною громадською структурою. Основним завданням громадських структур є незалежна експертиза стану справ в освіті та діалог з владними структурами для встановлення балансу інтересів громадськості й органів управління загальною середньою освітою. Громадські структури діють поруч з державними структурами управління. Вони установлюють комунікаційні зв'язки всередині кожного управлінського рівня та між щаблями управління. Результатом, на думку автора, має бути встановлення рівноваги між вимогами держави й запитами громадян.

Другою є модель інформаційно-громадського супроводу, де поєднуються зусилля державних структур управління освітою з 16 громадськими структурами закладів та установ загальної середньої освіти щодо організації зустрічних потоків інформації. Згори вниз просувається детермінаційна інформація (нормативно-правова та суспільно-ціннісна). Знизу догори – претензійна (реакція виконавців, громадськості на детермінаційну інформацію). На кожному щаблі управління створюється адаптаційний структурний підрозділ, основним призначенням якого є узгодження зустрічних потоків інформації та визначення вектору переваг. Оброблена інформація передається в структуру, що приймає рішення. Процес узгодження інформації адаптує управлінське рішення до зовнішніх і внутрішніх умов шляхом установа балансу інтересів усіх учасників освітнього процесу [76, с. 10–11].

Третя модель субординаційно-проміжного партнерства передбачає підвищення рухомості субординаційних стосунків по всій вертикалі. Це відбувається тому, що для виконання завдань залучається громадськість, і стосунки тимчасово перетворюються в партнерські, поширюючи горизонтальні зв'язки. Після досягнення кожної часткової мети тимчасова команда розпускається, і знову поновлюється субординаційна вертикаль. Основне призначення такої моделі – створення механізму субординаційно-партнерських стосунків для взаємоадаптації різноспрямованих активностей відповідно до загального вектору переваг.

Функціонування державно-громадської системи управління освітою неможливе без добровільної активної участі в управлінні представників широкої громадськості: громадських лідерів, зокрема, депутатів, членів освітніх громадських організацій, бізнесменів, духовенства, батьків, педагогів.

Розвиваючи ідеї самоуправління, І. Довбиш характеризує різні рівні участі громади в управлінні школою, а саме: перший рівень – участь в управлінні через раду школи, яка приймає управлінські рішення відповідно до повноважень, визначених статутом школи; другий рівень – участь через діяльність колегіального органу управління школою (педрада) та органів громадського і

учнівського самоврядування — батьківський комітет, піклувальна рада, учнівський комітет (парламент) школи; третій рівень – індивідуальна участь через партисипативні структури тимчасового характеру (ініціативні групи, комісії, погоджувальні ради, конференції, збори) [49, с. 69].

Аналіз наукової літератури та узагальнення освітньої практики переконує, що державно-громадське управління в сучасній освіті передбачає узгоджену взаємодію між державою та громадою у вирішенні різноманітних питань освіти, пов'язаних з можливістю відповідально і результативно впливати на освітню політику, прийняття управлінських рішень, участь у виконанні ресурсозабезпечуючих функцій, створення здорового соціального середовища для учнів. Розуміння сутності державно-громадських відносин забезпечує узгодження і визначення уявлень про можливості державної та громадської складових і відносин між ними, що складаються на договірній основі.

Державна складова освіти має гарантувати доступність і рівність можливостей для отримання повноцінної якісної освіти. У громадській складовій можна виокремити: внутрішні компоненти (внутрішню професійну спільноту, учнівське самоврядування та ін.); зовнішні компоненти (представники батьків, бізнесу, громадських організацій, асоціації випускників, фонди розвитку тощо). При цьому під громадськістю розуміються організовані структури, що відображають інтереси соціальних груп в системі освіти і не підпорядковуються органам управління освітою (об'єднання роботодавців, наукові установи, асоціації педагогів-дослідників, асоціації керівників шкіл, батьки учнів, дослідницькі лабораторії, тимчасові науково-дослідницькі колективи тощо).

Учені зазначають, що представляти інтереси певних соціальних груп у сфері освіти можуть також фахівці, що вивчають освітні запити й проблеми населення (соціологи, психологи, організатори освіти). Цю групу спеціалістів можна визначити як групу експертів із соціальних проблем освіти. До громадськості можна віднести також групу експертів з питань управління освітніми системами, незалежних від органів управління освітою.

Дослідження свідчить, що цілі державно-громадського управління освітою не можуть ставитися лише системою освіти, вони повинні формуватися в діалозі між усіма замовниками й конкретними споживачами результатів освіти. До замовників освітніх послуг можна віднести дітей, батьків, підприємства, організації, місцеву та регіональну владу. Державно-громадське управління освітою розвивається на основі принципів, що передбачають, насамперед, відкритість, демократичність, взаємодію, узгодженість, участь та співуправління.

Суттєвою ознакою, що характеризує перехід до державно-громадського управління освітою, є створення недержавних структур, які розширюють можливості шкіл у виборі шляхів свого ресурсного забезпечення (центри освітніх технологій, ресурсні центри, фонди та інші структури з підтримки освітніх ініціатив тощо). Ознакою державно-громадського управління вважається поява горизонтальних управлінських структур у вигляді піклувальних рад, рад шкіл, асоціацій, шкільних фондів, громадських організацій. Як бачимо, вказані теоретичні положення є продовженням творчих здобутків просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду і водночас самостійним вагомим внеском у сучасну педагогічну теорію.

У наш час спостерігається зростання ролі краєзнавчої і пам'яткознавчої діяльності, просвітницько-виховне значення яких доведено в діяльності земств Полтавщини (друга половина XIX – початок XX ст.). Завдяки творчим педагогам, які організовують роботу вказаного спрямування, пропагуючи глибинні пласти духовності українського народу, у нашій державі створена велика кількість музеїв при навчальних закладах. Упродовж історії їхнього існування поступово сформувалася галузь освітнього краєзнавства (Т. Белофастова, В. Дукельський, І. Косова, М. Нагорський, Н. Пусепліна та ін.). Ученими розкрито соціально-педагогічне значення музею в системі «музей — особистість», визначено й охарактеризовано його функції (навчальна, виховна, гносеолого-аксіологічна, розвиваюча, комунікативна, рекреаційно-розважальна, інтеграційна, адаптаційно-корегуюча), обґрунтовано зміст, форми й методи музейно-педагогічної діяльності.

Доцільно зазначити, що в 2015 р. в Україні проходив огляд музеїв навчальних закладів. Результати цього заходу, представлені на сайті «Педагогічний музей України», свідчать щодо позитивної динаміки розвитку музеїв у професійно-технічних і дошкільних навчальних закладах. У порівнянні з 2010 р., кількість таких музеїв збільшилася відповідно на 10 і 157 найменувань. На жаль, кількість музеїв у загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладах зменшилася відповідно на 285 і 14 позицій.

Дослідженням установлено, що в досвіді просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду плідно втілювалася ідея інтеграції навчальної діяльності та творчої праці учнів. Земські діячі були переконані, що у трудовій підготовці учнів до майбутньої діяльності важливо змістити акценти від фактично ремісничого навчання до формування та розвитку творчої ініціативи, інтелектуального, морального та художньо-естетичного наповнення всього змісту трудового навчання, створення педагогічних умов для реалізації індивідуальних можливостей кожної особистості. Постіндустріальний розвиток виробництва та зміна трудових відносин у суспільстві підтвердили життєвість означеного твердження. У сучасних умовах посилюється роль людського фактора у виробничому процесі. Надзвичайно важливого значення набувають програмне забезпечення інформаційних систем управління виробничими процесами, техніко-технологічне проектування і ремонтно-налагоджувальні роботи. Такий інноваційний характер трудової діяльності безпосередньо пов'язаний із неперервним пошуком нестандартних рішень і вимагають від фахівця розвиненого креативного мислення.

Отже, творче ставлення до праці стало передумовою виробничої діяльності та пріоритетним фактором особистісного і професійного зростання людини. З огляду на такі світоглядні позиції сучасні вчені (О. Коберник, М. Корець, Л. Семеновська, В. Сидоренко, В. Стешенко та ін.) розробляють концептуально нові підходи до вирішення проблеми трудової підготовки молоді. Науковцями, насамперед, обґрунтовується важливість виховання позитивної

мотивації до процесу виконання трудових завдань, який ґрунтується на засадах розвитку технічного мислення, творчих здібностей молоді, піднесення інтересу до конструкторської та винахідницької діяльності [282].

Зазначимо, що застосовуючи парадигмальний підхід під час актуалізації провідних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.), ми не прагнули безпосередньо спроектувати їхній доробок на сучасний розвиток освітньої галузі. Водночас спиралися на виняткову необхідність виявлення потенційних можливостей, закладених в історико-педагогічному вченні та перспектив їхнього подальшого розвитку.

Результати проведеного дослідження об'єктивно засвідчили наявність низки теоретичних ідей і практичних здобутків, які, сформувавшись у досвіді просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду, в сучасній інтерпретації набули актуальності, а тому потребують подальшого аналізу й обґрунтування з метою подальшого практичного використання. На наш погляд, це дозволить здійснити перехід до інноваційного типу освіти – особистісно гуманістичної, надати їй випереджувального характеру і водночас забезпечити зв'язок із кращими педагогічними традиціями. Ідейним вектором розвитку надбань земських діячів Полтавщини є організація пошуково-краєзнавчої, музейно-педагогічної, волонтерської, виробничої діяльності учнів та студентів у ході навчально-виховної взаємодії; урізноманітнення позакласних і позашкільних форм освіти та виховання; поліпшення матеріально-технічної бази навчальних закладів. Ці положення становлять інтерес як концептуальна основа для розробки можливих інноваційних освітніх проектів в освіті та здійснення їхньої експертизи з точки зору доцільності втілення у практику.

Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що науковий потенціал теоретичних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) повністю не використаний. Натомість досліджуваний історико-педагогічний феномен є значимим і важливим для сучасної педагогічної теорії й практики, можливості

творчого застосування доробку земців Полтавщині у сфері освіти й виховання розширюються.

Прикладів розвитку виявлених у роботі історико-педагогічних надбань достатньо для того, щоб переконатися у їхній перспективності. Так, значний інтерес становить програма розвитку громадсько активних шкіл як практична реалізація обґрунтованого земцями принципу демократичності, гласності й самоврядування. Проект створений за ініціативою Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського.

Установлено, що «Полтавська обласна мережа громадсько активних шкіл – інноваційна модель освіти майбутнього» – освітня програма, яка сприяє розбудові шкіл нового покоління, що забезпечують впровадження ефективної системи управління, реалізацію ідеї навчання впродовж життя та рівного доступу до якісної освіти, перетворення навчальних закладів на освітньо-культурні осередки територіальних громад. Означена програма передбачає апробацію моделі громадсько активних шкіл на базі шкіл Полтавщини, обмін набутим досвідом шляхом проведення тренінгів, семінарів, науково-практичних конференцій, круглих столів, закордонних навчальних візитів, наукового консультування, публікацій у фахових виданнях.

Мета програми – налагодження професійного діалогу науковців та практиків для об'єднання освітян області у справі розвитку шкільництва, узгодження дій з метою забезпечення відкритості освіти, генерування нових ідей, досягнення спільного успіху на шляху реформувань.

Завдання проекту: 1) обґрунтування технології трансформації освітніх закладів у громадсько активні школи; упровадження моделі громадсько активної школи в Полтавській області; 2) дослідження якості діяльності школи шляхом самооцінювання відповідно до міжнародних стандартів громадсько активних шкіл; 3) поширення інноваційного досвіду роботи обласної мережі громадсько активних шкіл у науково-методичних виданнях та засобах масової інформації [109].

Очікувані результати: а) розбудова української громадсько активної школи в Полтавській області на основі зарубіжного та вітчизняного досвіду; б) навчання Рад громадсько активних шкіл через систему тренінгів, семінарів, колоквіумів; в) проведення самооцінювання якості діяльності громадсько активних шкіл із використанням Міжнародних стандартів, розробка програм розвитку громадсько активних шкіл; г) узагальнення та поширення досвіду, опублікування матеріалів у наукових фахових виданнях; д) налагодження партнерських стосунків громадсько активних шкіл з інших областей України.

Аналіз матеріалів упровадження проекту свідчить, що програма розвитку громадсько активних шкіл об'єднала 32 навчальні заклади, зокрема загальноосвітні школи I-III ступенів № 17, 18, 34 (м. Полтава), № 16 (м. Кременчук), Дібрівську загальноосвітню школу I-III ступенів Миргородського району Полтавської області, Супрунівську загальноосвітню школу I-III ступенів Полтавського району Полтавської області та ін. Учасниками проекту, зокрема вченими (Р. Гавриш, С. Королюк, Т. Водолазька та ін.), і педагогами-практиками (О. Горіна, Л. Грищенко, О. Довбня, Р. Дзюба та ін.) здійснюється ефективна діяльність щодо налагодження професійної взаємодії педагогів-науковців і вчителів-практиків для співпраці освітян області у справі розвитку шкільництва на засадах самоврядування, узгодження творчих зусиль спрямованих на забезпечення відкритого та випереджувального характеру освіти.

Результати пілотного проекту «Розвиток Полтавської мережі громадсько активних шкіл: форми, зміст, переваги» (2009-2011 рр.) висвітлені в інноваційній науково-практичній розробці «Розвиток Полтавської обласної мережі громадсько активних шкіл: форми, зміст, переваги», презентованій на Міжнародній виставці «Інноватика в освіті України» (2009 р.), у спеціальному випуску часопису «Освіта Полтавщини» (2010 р., № 21/22), у книзі «Як створити громадсько активну школу» (Київ : Шкільний світ, 2011. –128 с., у навчальному фільмі «Школа для громади, громада для школи» (www.ussf.kiev.ua, 2011) [там само].

Досвід земств Полтавщини у справі викладання природознавства знайшов утілення в науковому доробку творчого колективу науково-

методичного центру інтеграції змісту освіти НАПН України (керівник – В. Ільченко). Дослідники обґрунтували педагогічну концепцію інтеграції елементів змісту природничої освіти на основі фундаментальних закономірностей природи. У результаті пошуків була створена програма «Довкілля», що в освітній практиці реалізувалася інтерактивними методами навчання, а також широким спектром видів діяльності школярів.

У руслі популяризації досліджуваної проблеми науковий інтерес становить громадська ініціатива створення волонтерського проекту «Школи Лохвицького земства (спільнота захисту шкіл О. Сластіона)», що спрямований на відбудову та відродження земських шкіл. Організаторами проекту виступили О. Герасим'юк (журналіст і громадський діяч), М. Кривчун (директор фонду Г. Сковороди), В. Юрченко (директор Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка). Учасники групи залучаються до вивчення та поширення просвітницько-виховного досвіду земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст., а також здійснюють масштабні трудові акції щодо відтворення початкового стану будівель, їх подальшого використання з освітньо-виховною метою. Так, зусиллями учасників проекту влаштовуються «Толоки в Сластіона» – специфічні форми організації суспільно корисної діяльності громади, що передбачає поєднання пізнавального, трудового художньо-естетичного аспектів життя людини.

Таким чином, проведене дослідження засвідчило, що незважаючи на існуючий досвід, надбання просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в практиці навчальних закладів використовуються недостатньо: у своїй більшості їхній евристично-педагогічний потенціал залишається нереалізованим. На наш погляд, головною причиною цьому є відсутність у майбутніх учителів і педагогів цілісного знання з проблеми, адже лише усвідомлене розуміння сутності історико-педагогічних здобутків уможливорює їх творче використання в сучасних умовах.

Усе це зумовило необхідність розробки та апробації елективного спецкурсу «Актуалізація ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти» у змісті професійної підготовки та курсової перепідготовки вчителів. Метою розробленого елективного спецкурсу є підготовка майбутніх педагогів у системі вищої педагогічної освіти до професійної діяльності крізь призму теоретичних ідей та прогресивного досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.), розкриття можливостей його творчої реалізації в умовах модернізації національної освіти. Опанування спецкурсу спрямоване на становлення критично-конструктивного світогляду, розвиток професійної культури та педагогічної майстерності майбутніх учителів. Зміст курсу та його навчально-методичне забезпечення представлено в додатках до дисертаційного дослідження (додаток И).

З огляду на специфіку дослідження в основу спецкурсу покладено систему історико-педагогічних підходів, визначених О. Сухомлинською, які уможливають діалог минулого з сучасністю, визначають здобутки просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) у загальному процесі розвитку історико-педагогічної науки. Означена система включає такі підходи: 1) персоніфікований (передбачає розгляд творчості вчених, педагогів та освітніх діячів Полтавщини як важливого чинника розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду); 2) феноменологічний (полягає у відмові від стереотипного сприйняття, ідеалізації та упередженості при розкритті досвіду земств Полтавщини (друга половина XIX – початок XX ст.) як історико-педагогічного феномену); 3) герменевтичний (сприяє осягненню сутності теоретичних ідей адекватному (відповідному намірам авторів) розумінню, трактуванню та інтерпретації їх наукових праць); 4) парадигмальний (уможливорює дослідження генезису ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) з

позицій еволюції загальнонаукових тенденцій і становлення педагогічного вчення, з точки зору виникнення і трансформації різних моделей постановки освітньо-виховних проблем) [312].

Представлений в роботі елективний спецкурс рекомендується вивчати після вивчення циклу психолого-педагогічних дисциплін: «Інтегрований курс теорії та історії педагогіки», «Методика виховної роботи вчителя», «Загальна психологія», «Вікова та педагогічна психологія». Програма спецкурсу розрахована на 30 год.: 8 год. – лекційні заняття, 8 год. – практичні, самостійна робота – 14 год.

Розроблений спецкурс було впроваджено у педагогічний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 4857/01-55/29 від 16.12.2015 р.), Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка № 68-16-12 від 28.01.2016 р.), Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (довідка № 70 від 19.02.2016 р.), Вінницького коледжу будівництва і архітектури Київського національного університету будівництва і архітектури (довідка № 523 від 04.12. 2015 р.), Кременчуцького педагогічного коледжу імені А. С. Макаренка (довідка № 1162 від 09.12.2015 р.).

Аналіз результатів засвідчив актуальність, доцільність і перспективність розробленого спецкурсу, оскільки його вивчення не лише забезпечує цілісне уявлення про теоретичні ідеї і досвід просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.), але й одночасно сприяє: 1) виробленню умінь та навичок науково коректно та творчо опрацьовувати першоджерела історико-педагогічної літератури; 2) формуванню в студентів готовності до участі в наукових дискусіях та інших активних формах роботи; 3) інтегрувати історико-педагогічне знання в коло власного професійно-педагогічного досвіду.

Отже, проведене дослідження надало можливість визначити перспективні напрями творчого використання педагогічних ідей і досвіду просвітницько-

виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в сучасних умовах, зокрема: 1) розвиток й актуалізація теоретичних і практичних здобутків земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в сучасних наукових розробках, а також у досвіді вчителів-практиків; 2) ознайомлення широкої педагогічної громадськості з малодослідженими аспектами просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.); 3) пропаганда творчих надбань земств Полтавщини досліджуваного періоду у фахових виданнях; 4) дослідження маловідомих фактів життя й діяльності вчених, педагогів і діячів освіти, що розкривають їхній внесок у розвиток освіти та виховання Полтавщини (друга половина XIX – початок XX ст.); 5) широке оприлюднення одержаних результатів пошукової роботи; 6) вивчення педагогічної спадщини земств Полтавської губернії досліджуваного періоду викладачами вищих навчальних закладів, студентами, учителями шкіл з урахуванням потреб і досягнень сучасної педагогічної теорії та практики; 7) діагностика результативності творчого використання просвітницько-виховних здобутків земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) у практиці сучасних навчальних закладів.

3.2. Миргородський художньо-промисловий коледж імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка як осередок освітньо-виховних традицій започаткованих Полтавським губернським земством

На сучасному етапі розвитку України, коли існує загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна потреба переосмислення історико-педагогічної спадщини та здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей і молоді – формування нового українця-громадянина, який діє на основі національних і європейських цінностей. З огляду на вказані стратегічні

орієнтири особливої актуальності набуває проблема збереження й відтворення педагогічних традицій українського народу.

Традиції – широке філософсько-педагогічне поняття, яке в досліджуваний період вивчалось М. Грушевським, М. Драгомановим, Г. Коваленком, М. Костомаровим, О. Сластіоном, М. Рудинським та ін. Учені були одностайні в тому, що традиції відображають наступність соціального досвіду через освіту, виховання, самопізнання і самореалізацію індивідууму як особистості. Як педагогічне поняття, переконували вони, традиції є визначальним складником українського народознавства, змістом і комплексним засобом виховання. Феномен традиції інтегрує ідеали, певні моральні норми, правила поведінки, трудові та естетичні цінності, звичаї, обряди, ритуали, свята, смаки, елементи духовної і матеріальної спадщини, що зберігаються, розвиваються і передаються із покоління до покоління упродовж століть. Таким чином, цінність традицій полягає в тому, що вони забезпечують примноження кращих психічних якостей українського народу, його ментальних, емоційних та інтелектуальних особливостей. Отже, усі прогресивні традиції українського народу мають національно-культурне, народознавче і високоморальне спрямування. Вони є реальними детермінантами освітньо-виховної діяльності всіх типів сучасних навчальних закладів.

Під вихованням на національно-культурних традиціях сучасні вчені (А. Бойко, О. Вишневський, Ю. Руденко, З. Сергійчук, М. Стельмахович та ін.) розуміють «процес відтворення у наступних поколіннях тих кращих якостей і рис, що були вироблені й перевірені українським народом упродовж усього періоду свого існування. Педагогічна сутність їх – у спрямуванні молодого покоління на особистісно й суспільно корисний шлях самовдосконалення і самотворення, формування його ціннісних пріоритетів. Отже, традиції надійно захищають національну самобутність, сприяють усвідомленню кожного невід'ємною частиною свого народу. Виховні національні традиції вивчаються в загальнокультурних зв'язках, що неможливо здійснити без національної етнопедагогіки, рідної мови, історії, фольклору, національного світобачення.

Таким чином, традиції підтримують сили в історико-етнічному організмі певного народу, забезпечують передачу народних надбань в освіті та вихованні як національної пам'яті, своєрідного педагогічного коду нації» [13, с. 224].

Отже, з одного боку, на основі національно-культурних традицій об'єднується сама нація, формується виховний ідеал українського народу, виявляються найбільш типові якості людини, зокрема української ментальності. А з іншого – ідеал українця відбивається у традиціях, звичаях, обрядах, національному мистецтві народу. Г. Ващенко писав: «Традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільш відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відбитий у народній творчості та в творах кращих митців і письменників, що стали духовними провідниками свого народу» [25, с. 104].

У своїх фундаментальних дослідженнях А. Бойко переконує, що педагогічний процес мусить бути наповнений прогресивними національно-культурними надбаннями рідного народу. Освіта та виховання здійснюються в безлічі традицій, привласнюючи їх формується національна самосвідомість молоді. Саме тому виникає необхідність доповнити вже існуючі в педагогіці наукові підходи традицієзнавчим, реалізація якого зумовлює зміст виховної діяльності з метою розвитку суверенної і незалежної Української держави, формування її громадянина-професіонала [13, с. 225].

У національно-культурних традиціях убачали загальнолюдські вартості, оцінюючи культурні здобутки українського народу як складову золотого фонду світової культури, Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Костомаров, В. Сухомлинський, М. Стельмахович, І. Франко, Т. Шевченко та інші прогресивні представники українського народу, зокрема діячі земств Полтавської губернії – Г. Коваленко, Ф. Лизогуб, Л. Падалка, М. Рудинський, О. Русов, О. Сластіон та ін. Педагоги переконували: учитель мусить знати, що педагогічний вплив національно-культурних традицій на формування особистості дитини найефективніший.

Отже, педагогічна сутність традицій полягає, по-перше, в тому, що вони

склали основний зміст виховання, служать формою соціокультурного самозахисту нації; по-друге, виступають як засіб і результат виховних зусиль народу протягом багатьох століть; по-третє, об'єднують на високих морально-духовних засадах усі етноси, що проживають в Україні, обстоюють свободу і рівноправність громадян держави; по-четверте, захищають національну самобутність народу, орієнтують на професійне самовизначення, пов'язане з традиційними регіональними ремеслами, декоративно-ужитковим мистецтвом; по-п'яте, обґрунтовують право українського народу на власну життєдіяльність і творчість, передають глибинну сутність виховних моральних засад нації; по-шосте, традиції зберігають і передають досвід народу для зміцнення порядку і норм життя людей у певних соціальних умовах і етнографічних обставинах; по-сьоме, їх наукова і навчальна сутність – у чіткому національно-патріотичному спрямуванні молодого покоління, інтеріоризації індивідуумом національних і загальнолюдських ціннісних пріоритетів.

Національна культура сприяє розвитку вселюдської культури. Національно-культурні традиції українського народу виступають не лише складником національного виховання, а його основою, що яскраво простежується на прикладі Полтавського регіону.

Полтавщина – унікальний центр духовності України, він по праву вважається осередком народно-традиційної культури, із ним пов'язана історія, сучасне і майбутнє нашого народу. Педагогічні надбання краю, які були кристалізовані в освітньо-виховних традиціях започаткованих Полтавським губернським земством (друга половина XIX – початок XX ст.) мають величезний нереалізований потенціал.

Важливо, що вивчення досвіду кращих навчально-виховних закладів свідчить: національна свідомість успішно формується тоді, коли в усьому навчальному матеріалі, але особливо в різноманітній позаурочній роботі, в усіх видах діяльності учнів інтегрована національна ідея, якій належить статус провідної, фундаментальної основи виховання підростаючих поколінь. Зважаючи на це, ученим і педагогам, потрібно постійно працювати над відродженням

історичної пам'яті рідного народу через засвоєння, поновлення і розвиток традицій.

Україноцентрична спрямованість педагогічного процесу на основі відродження національних традицій успішно забезпечується в роботі педагогічного колективу Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка – навчального закладу, який був започаткований в 1896 р. Полтавським губернським земством.

Дослідження свідчить, що за 120 років свого існування навчальний заклад пройшов тернистий шлях злетів і падінь, але залишився вірним своїм освітньо-виховним традиціям.

Історія становлення цього закладу тісно пов'язана із соціально-економічним і суспільно-культурним розвитком Полтавщини. Так, у 1879 р. демократична громадськість України, відзначаючи 70-річчя від дня народження славетного земляка М. Гоголя, вирішила увічнити його пам'ять і відкрити на батьківщині письменника в Миргороді народну школу. Наступного року Полтавське губернське земство постановило започаткувати навчальний заклад імені М. Гоголя. Але, на жаль, внаслідок браку коштів його відкриття затягнулося на довгих 17 років [234; 235].

У 1880 р. Полтавське губернське і миргородське повітове земство з метою вирішення питання фінансування оголосили збір коштів. Тож полтавські земці звернулися до Олександра II, який за кілька днів до своєї загибелі (14 лютого 1881 р.) санкціонував збір коштів на будівництво навчального закладу. Було складено кошторис – 80 тис. крб. з яких майже половину (понад 32 тис. крб.) забезпечила всеросійська підписка, решту грошей субсидіювали Полтавське губернське і миргородське повітове земства. Міська управа подарувала 3 десятини землі за мостом біля річки Хорол [403; 404].

У рік святкування 80-річчя письменника було закладено будівництво художньо-промислової школи імені М.В. Гоголя. Споруда була збудована у стилі французького ренесансу за проектом полтавського архітектора О. Ширшова.

Двоповерховий навчальний корпус з просторими аудиторіями, навчально-виробничими майстернями, лабораторіями на Гоголівській вулиці відкрив свої двері для учнів 1 листопада 1896 р. На урочистостях були присутні вищі посадовці Полтавщини, земські діячі, представники інтелігенції. М. Коцюбинський назвав цю подію «світлим явищем загальноросійського життя» [127, с. 4; 340].

У документі про заснування Миргородської художньо-промислової школи було зазначено щодо її приналежності міністерству фінансів та безпосередньої підпорядкованості Полтавській губернській земській управі [7, с. 38]. Це була перша на Лівобережній Україні керамічна школа, яка ставила за мету підготовку фахівців гончарного виробництва, вчителів графічних мистецтв та «поширення серед ремісників Полтавської губернії художніх і технічних знань» [405, арк. 6].

Статутом закладу визначалося, що фінансові видатки для утримання навчального закладу складаються із внесків Полтавського губернського земства, міністерства фінансів, прибутків від продажу учнівських виробів, відсотків із фонду школи, благодійних пожертвувань. У навчальній частині документа зауважувалося, що на вивчення загальноосвітніх предметів відводилося до 30,4 % загального часу [177; 266; 405].

До числа учнів школи зараховувались діти обох статей не молодше 12 років, які повинні були подати свідоцтво про закінчення курсу початкового народного училища або іншого, рівного йому за статусом навчального закладу. Учні, які закінчили повний курс міського училища, а також ті, хто успішно витримали іспити з загальноосвітніх предметів, за рішенням педагогічного комітету школи, могли звільнятися від вивчення загальноосвітніх предметів (це стосувалося, наприклад, випускників гімназій чи прогімназій [405].

Повний курс навчання в Миргородській художньо-промисловій школі становив 5 років (із них – 1 рік практичних робіт виробничого спрямування). Зміст освіти в навчальному закладі передбачав такі складники: 1) загальноосвітня підготовка (Закон Божий, російська мова, арифметика і геометрія, російська

історія, російська географія, загальна географія, загальна історія); 2) спеціальна підготовка (вивчення малювання, креслення, композиції, ліплення, гравірування, історії мистецтв, декоративної скульптури); 3) практична підготовка (виробнича робота в майстернях) [149].

Важливо, що силами Полтавського губернського земства всі учні безкоштовно забезпечувалися навчальними посібниками, папером для письма, малювання, олівцями, чорнилами, фарбами, рисувальним та креслярським приладдям [404].

Аналіз звітної документації свідчить, що викладання художніх дисциплін зумовлювалося практико орієнтованим підходом, бо учнів готували до майбутньої трудової діяльності. Учні виконували малюнки й композиції, що було важливим в роботі на виробництві, а потім декор пов'язували з формою виробів [194–205]. Такими були вимоги до практичних навичок із композиції. У такий же спосіб будувався навчальний курс із ліплення: вихованці починали з нескладних гіпсових прикрас, ваз, тарілей, а закінчували складними композиціями [154; 155; 194, с. 61].

Установлено, що на початку діяльності Миргородської художньо-промислової школи (1896–1897 н. р.) нараховувалось 45 хлопчиків і 10 дівчаток [127, с. 7]. Згодом кількість учнів зростає. Так, на 1 січня 1901 р. число учнів у школі становило 191 особа, в т. ч. за походженням: дітей чиновників – 6; духовних – 7; дворян – 11; почесних громадян – 3; міщан – 44; козаків – 62; селян – 9; солдатів – 9. За попереднім рівнем освіти учні розподілились наступним чином: з повітових училищ – 7; з реальних училищ – 3; з гімназій – 3; з двокласних училищ – 12; з духовних училищ – 2; з народних училищ – 115; з церковних шкіл – 20; домашньої освіти – 22; інших установ – 7 [194, с. 3]. Це, безумовно, свідчить про збільшення попиту серед різних соціальних груп на отримання фахової освіти та престижність навчального закладу.

У Миргородській художньо-промисловій школі навчалися учні з Миргородського, Лубенського, Переяславського повітів [194, с. 4].

Зі збільшенням числа учнів школи збільшувалась і кількість викладачів навчального закладу. Якщо в 1900 р. в штаті школи значилось 16 працівників, то в 1914 р. – 48 осіб [204, с. 9]. Тож перед адміністрацією постала проблема розширення навчальних аудиторій і майстерень із розрахунку на 250 учнів. Було зроблено п'ять прибудов до основної будівлі [166; 170].

У 1903 р. внаслідок реорганізації школи й розширення змісту, учні почали в більшому обсязі вивчати природничу історію, неорганічну хімію, мінералогію, геологію, петрографію [196]. Крім цього, було збільшено кількість годин на вивчення технологічних процесів. При складанні навчальних планів і програм для Миргородської художньо-промислової школи враховувався досвід відомих керамічних шкіл Австрії, Угорщини та Чехії [264].

Порівнявши навчальну документацію 1903 р. й теперішнього часу, встановлено їх наступність, оскільки низка предметів співпадає між собою, а саме: рисунок, креслення, композиція, ліплення, історія мистецтв, скульптура, технологія. Складові змісту навчання (загальноосвітня, спеціальна та практична підготовка) не змінилися, що свідчить про спадковість загальнодидактичних традицій. До третього курсу учні навчалися разом, а потім, в залежності від нахилів, поділялись на два відділення: художнє та будівельне [196].

Зауважимо, що разом із навчальними заняттями, школа проводила велику експериментально-виробничу роботу, виконуючи важливі замовлення на виготовлення художніх керамічних виробів. Серед них найвідомішими були майолікові іконостаси для російської посольської церкви в Буенос-Айресі (Аргентина), копія – для Миргородського собору [99; 110]. Гоголівська школа ефективно проводила виставково-експозиційну роботу, демонструючи роботи своїх учнів, майстрів, викладачів у будинку Полтавського земства, Києві, Петербурзі та інших містах. Ця форма позашкільної роботи заохочувалася дирекцією навчального закладу і принесла школі такі найвищі нагороди: золота медаль міжнародної виставки керамічних виробів (Петербург, 1900 р.); бронзова медаль всеросійської кустарно-промислової виставки (Петербург, 1902 р.); бронзова медаль навчально-показової виставки (Петербург, 1905 р.); мала срібна

медаль всеросійської кустарної виставки з іноземним художньо-промисловим відділом (Петербург, 1907 р.); велика золота медаль південно-руської обласної сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки (Катеринослав, 1910 р.); золота медаль міжнародної навчально-промислової виставки «Обладнання та устаткування школи» (Петербург, 1912 р.) [30; 169; 319].

Очоловав заклад директор школи, який обирався Полтавською губернською земською управою з числа осіб, які закінчили вищий або середній заклад із художньої спеціальності або інші середні чи вищі навчальні заклади та у своїй діяльності виявили знання в галузі мистецтва. Директор затверджувався міністром фінансів (пізніше міністром торгівлі та промисловості). У ході аналізу документальних матеріалів з'ясовано, що директорами Миргородської художньо-промислової школи були: до 1903 р. – С. Масленніков, надвірний радник (закінчив Костянтинівський межовий інститут) [194, с. 47]. Упродовж 1903–1904 рр. обов'язки директора школи виконував О. Сластіон [196; 197], а з 8 березня 1904 р. О. Кір'яков, статський радник [158]. Слід зазначити, що О. Кір'яков був директором Миргородської художньо-промислової школи до весни 1917 р.

На підставі дослідження архівних джерел нами встановлено, що викладачі школи призначалися директором школи за згодою Полтавської губернської земської управи та затверджувалися на своїх посадах навчальним відділом міністерства фінансів (пізніше міністерства торгівлі та промисловості) [403; 406; 407]. Штатними викладачами загальноосвітніх та спеціально-художніх предметів призначались особи, що мали дипломи чи свідоцтва про закінчення художньо-промислового училища чи іншого навчального закладу художнього спрямування, курс якого був не нижчим за курс художньо-промислового училища. Характерно, що викладачами могли бути й випускники художньо-промислових шкіл, які обов'язково закінчили педагогічні курси [408; 410].

Згідно зі статутом закладу в школі діяв педагогічний комітет під головуванням директора, який вирішував питання про прийом, переведення, випуск учнів, затверджував навчальні програми, плани, правила для учнів та

інструкції для викладачів тощо. До складу педагогічного комітету обов'язково входили всі викладачі, майстри, по одному учню від класу та опікун [405]. Слід відмітити, що педагогічна рада навчального закладу в сучасних умовах формується також із педагогічних працівників та студентського представництва.

При Миргородській художньо-промисловій школі діяла опікунська рада, в яку входили представники губернського та повітового земств. У 1900 р., наприклад, головою опікунської ради художньо-промислової школи був діяч повітового земства О. Малинка [203, с. 5]. У 1914 р. головою опікунської ради школи був М. Биков, дійсний статський радник, член Полтавського губернського присутствія, а членом – Ф. Лизогуб, дійсний статський радник, згодом видатний політичний діяч [8, с. 3].

Учні, які закінчили повний курс навчання, виконали практичні роботи та витримали випускні іспити, отримували звання вченого-рисувальника (художнє відділення) та майстра з гончарного виробництва (будівельне відділення) [405; 409]. Також випускники Миргородської художньо-промислової школи мали право на здобуття звання особистого почесного громадянина, яке здійснювалося за умови представлення до педагогічного комітету школи звіту про шестирічну діяльність у галузі художньої промисловості або після відпрацювання шести років на художніх підприємствах чи фабриках з відповідним листом-представленням від адміністрації цього підприємства [331].

За керівництва О. Сластіона навчально-виховний процес набув яскраво вираженого україноцентованого характеру. Це було викликано подіями 1902 р., коли на Першій всеросійській кустарно-промисловій виставці в Петербурзі Полтавське земство, презентуючи вироби своїх професійних шкіл і майстерень, зазнало нищівної критики. Зокрема, вітрина Миргородської художньо-промислової школи з гончарними виробами «викликали здивування – настільки без усякого смаку були виставлені її кахлі в псевдоросійському стилі, вази, що наслідували німецькі та французькі зразки й інші речі» [51, с. 55]. Уражений такими подіями, О. Сластіон писав: «Усім відомо, що міжнародні, промислові, кустарні, художньо-промислові й суто художні виставки, а в тому числі й

остання Петербурзька всеросійська кустарна виставка, з великою переконливістю довели, що найтриваліший успіх мають лише речі зі своєрідним, місцевим, більш чи менш суворо витриманим колоритом і красою. Це явище стало вже настільки очевидним, що вважається ніби свого роду законом. Саме тому і не дивно, що цього ж року Всеросійський з'їзд кустарних діячів висловив побажання, щоб навчання графічної грамоти у школах і навчальних закладах було пристосоване до етнографічних особливостей місцевостей величезної Росії, а навчальна і технічна секції цього з'їзду висловились за необхідність для малоросійських губерній видати збірники з узорами національного стилю, і щоб художньо-промислові школи в малоросійських губерніях поширювали художні знання, звертаючи увагу на місцевий національний стиль» [292, с. 45].

У 1902 р. з ініціативи Полтавського земства відбувся з'їзд українських художників і завідувачів кустарними майстернями Полтавщини, основним завданням якого була розробка заходів щодо надання допомоги майстерням, професійним школам, ремісникам. Головну увагу слухачів привернув реферат О. Сластіона «Про південно-руський історичний й сучасний орнамент, його утворення, розквіт і занепад», а також виступи митця про музеї та збірки, в яких зберігаються українські старожитності й орнаментика. Був розроблений план видання художніх альбомів, які відображували різні галузі народного мистецтва. Аналіз звітних матеріалів свідчить, що всі ці новації активно впроваджувалися в навчально-виховний процес Миргородської художньо-промислової школи під керівництвом О. Сластіона [195–196].

Із приходом на посаду директора О. Кір'якова, інженера за фахом, навчально-виховний процес поступово набув ознак «технізації», а українські майстри і викладачі замінені німецькими. Ці перетворення викликали невдоволення учнів, яке отримало широку підтримку та переросло в страйк. Учні 3 класу не ходили місяць на заняття. Спостерігалось значне піднесення громадського руху національно-демократично налаштованої молоді [197].

У зв'язку з цим члени губернського земства констатували, що «наука керамічного малювання в Миргородській школі імені М. Гоголя ведеться не

зовсім правильно, ... що в науці зовсім не помітно українського орнаменту, тим часом як він тільки міг надати виробам учнів ту оригінальність та самобутність, які так цінуються в кустарних výroбах» [7, с. 24].

З 1908 р. керівництво школою тимчасово здійснював директор Строганівського училища М. Глоба, який був прихильником розвитку українського декоративно-ужиткового мистецтва. Під його головуванням педагогічний комітет Гоголівської школи, узявши до відома постанову Полтавського губернського зібрання, переглянув навчальну програму школи, в результаті чого вивчення української орнаментики зайняло гідне місце в навчальному процесі освітнього закладу [7, с. 27].

У 1916 р. Полтавське губернське земство разом із учнями школи підготували звернення до Державної думи з проханням реорганізації школи у вищий навчальний заклад. Тож 15 вересня 1918 р. на базі художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя було створено Миргородський художньо-промисловий інститут, який мав два відділи (технічно-керамічний і декоративно-народного мистецтва). При інституті функціювали педагогічні курси, що готували вчителів малювання для шкіл. Директором інституту призначили професора Української Академії мистецтв, архітектора В. Кричевського.

У 1920 р. на базі навчального закладу створили художньо-керамічний технікум. Згодом, в 1929 р. – інститут будівельних матеріалів, робітничий факультет і технікум. У 1933 р. інститут було переведено до Кам'янця-Подільського, а в Миргороді залишено технікум. У 1997 р. навчальний заклад перейменовано в Миргородський державний керамічний технікум імені М. Гоголя. У 2011 р. відповідно до Закону України «Про вищу освіту», враховуючи клопотання Полтавської обласної державної адміністрації, вченої ради Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, колективу і керівництва Миргородського державного керамічного технікуму імені М. Гоголя, навчальний заклад реорганізовано в Миргородський художньо-промисловий коледж імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

У наш час коледж готує фахівців за такими спеціальностями: «Виробництво тугоплавких неметалевих і силікатних матеріалів і виробів», «Монтаж і обслуговування теплотехнічного устаткування і систем теплопостачання», «Діловодство», «Прикладна екологія», «Фінанси і кредит», «Економіка підприємства», «Готельне обслуговування». Базовою є спеціальність «Декоративно-прикладне мистецтво» зі спеціалізацією «Художня кераміка», яка повною мірою зберегла освітньо-виховні традиції, започатковані Полтавським губернським земством.

Миргородський художньо-промисловий коледж імені М. В. Гоголя по праву може розглядатися своєрідним навчально-виховним і виробничим комплексом, який має своє освітньо-виховне середовище, певну автономію, специфічну соціально-культурну атмосферу, освітньо-виховний мікроклімат. Педагогічна взаємодія в закладі охоплює всіх учасників виховного процесу, передбачає розробку єдиних цілей і завдань, визначення критеріїв ефективності виховних форм і методів, добір особистісно орієнтованих засобів узгодженого впливу на конкретну особистість.

Ефективне функціонування Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя забезпечується на підставі таких принципів: гуманності та демократичності; інноваційності та традиційності, єдності теорії і практики; інтеграції навчальної, виховної і виробничої діяльності; гармонізації взаємовідносин із територіальною громадою та суспільством; наступності та послідовності взаємодії; науковості та національної спрямованості; креативності та варіативності; домінування особистісних інтересів учнів та їх поєднання із суспільними та державними.

Основу взаємодії, зв'язків і залежностей навчального закладу складають дві системи. Внутрішня – це взаємодія коледжу із управлінськими та методичними органами освіти, базовими виробничими об'єднаннями, батьками учнів, громадськістю. Зовнішня — взаємовплив комплексу й соціально-культурного середовища з метою його соціального і економічного розвитку, спільної турботи про працевлаштування молоді, демократизації життя регіону.

У Миргородському художньо-промисловому коледжі імені М. В. Гоголя, розвиваючи традиції земств Полтавської губернії, забезпечується етнізація навчально-виховної діяльності, що передбачає спільні творчі пошуки викладачів та студентів у різноманітних напрямках: 1) традицієзнавство рідного краю (свята, звичаї, обряди тощо); 2) краєзнавство Полтавщини (видатні митці, вчені, педагоги, просвітники, громадські діячі та ін.); 3) декоративно-ужиткове мистецтво, народні ремесла (кераміка, вишивка, писанкарство, гончарство, тощо); 4) художньо-естетична спрямованість рідного краю (художня, пісенна і хореографічна народна творчість); 5) мова і літературно-краєзнавча база Полтавського регіону; 6) релігійно-духовний виховний потенціал Полтавщини (фольклор, релігійна традиція).

З'ясовано, що одним із найважливіших освітньо-виховних засобів в діяльності Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя є навчальний музей кераміки, який розпочав свою діяльність у рік заснування закладу. Першим хранителем музейного зібрання був викладач креслення і бібліотекар В. Масленніков. Фонд поповнювався пожертвуваннями від приватних осіб і Полтавського губернського земства. У 1900 р. вартість усіх одиниць збирання оцінювалася в 3 876 крб. 15 коп., а бібліотечні видання – в 2 864 крб. 72. коп. [194].

У 1904 р. за розпорядженням царя Миколи II музей поповнився надзвичайною цінною мистецькою колекцією. Через Полтавське губернське земство до Гоголівської школи поступило близько 20 копій скульптур в бісквіті, виготовлених на імператорському порцеляновому заводі. Це були художні роботи позначені високими мистецькими й технічними якістьми, взірцевою майстерністю в передачі складного для пластики матеріалу – порцеляни. Зокрема, копії з творів Е. Фальконе (1716–1791) – «Амур, що погрожує», А. Адамсона – «Останній подих корабля», «Хвиля», «Услухаючись у шепіт хвиль», Ф. Гордєєва (1744–1810) – «Прометей», М. Піменова (1812–1964) «Хлопчик, який вимагає скалку» і «Хлопчик із скалкою», М. Блістанова (1835–1860) – «Хлопчик, котрий тремтить» та А. Вернера – «Невільниця», «Натурниця», «Втомлена» і

«Мучениця» [197]. Упродовж багатьох років діяльності музею вони є об'єктом зацікавлення для шанувальників краси та служать як блискучі взірці для малювання й моделювання не одному поколінню вихованців.

У ході дослідження встановлено, що навчальний музей відігравав велику роль у навчально-виховному процесі закладу. Наприкінці 1900–1910 рр. адміністрація Гоголівської школи прикладала багато зусиль для поповнення експонатами музейного зібрання [187; 188].

Найбільше експонатів для музею було зібрано в 20-х рр. ХХ ст., коли музейною установою завідував невтомний діяч на ниві мистецтва та освіти, викладач О. Сластіон. Педагог захоплював збиранням експонатів усіх: дирекцію навчального закладу, викладачів, учнів, шанувальників мистецтва.

Значну частину своєї колекції музей позбувся під час німецької окупації. Восени 1943 р., коли фашисти полишили Миргород, музей не дорахувався з 237 експонатів. У повоєнні десятиріччя музейна збірка поступово зростає кількісно та займала спочатку одну залу, згодом, у 1970–1980-х роках – дві зали, а тепер для показу всіх цінностей відведено сім великих кімнат другого поверху старого навчального корпусу. У довоєнні роки музеєм завідував І. Українець, після Другої світової війни – В. Панащатенко і Л. Московченко, з 1981 р. – А. Кваша.

У наш час музей кераміки включає два відділи: зарубіжна (Близький і Далекий Схід, Західна Європа, Росія) та українська кераміка, твори і вироби викладачів, майстрів, дипломні роботи випускників навчального закладу за більш, ніж сторічний період діяльності. Виставлені твори викладачів і майстрів Й. Білоскурського, І. Назарова, С. Патковського, О. Сластіона, І. Українця та ін. Експозиція щорічно поповнюється творчими роботами студентів, які виконані на високому художньо-професійному рівні. Це декоративні вазы, тарелі, різні ужиткові предмети з кераміки, посуд, декоративні панно, дрібна пластика, прикраси тощо.

Узагальнення сучасного досвіду діяльності музею Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя дозволяє виокремити такі

напрями: 1) організація дослідницької діяльності згідно з тематикою музею; 2) здійснення освітньо-виховної роботи серед учнівської молоді та населення; 3) сприяння використанню матеріалів музею в навчально-виховному процесі та науково-дослідній роботі. Ключовим завданням музею кераміки в цьому напрямі є створення й апробація нових програм, методик, технологій, оптимальних форм взаємодії з широким спектром установ (загальноосвітніми навчальними закладами, закладами вищої освіти, громадськими установами тощо) з метою духовного наповнення внутрішнього світу людини, становлення світоглядних позицій і переконань особистості, розвитку інтелекту, збагачення соціального і професійного досвіду.

Дослідження засвідчило, що використання освітнього потенціалу музею у професійній підготовці молодого покоління є одним із дієвих механізмів формування в підростаючого покоління потреби у творчому самовираженні, спілкуванні з історичною спадщиною та світом мистецтва, природи тощо. У підготовці вихованців до майбутньої трудової діяльності використовуються різноманітні навчальні, виховні, розвиваючі методи. До навчальних відносимо ті, застосування яких пов'язано з використанням музейних експонатів як об'єктів дослідження; до виховних – методи формування світогляду, культури, поведінки; до розвиваючих – методи розв'язання завдань художньо-творчого розвитку, піднесення чуттєво-емоційної сфери особистості.

У сфері навчальної діяльності, яка є основою освітньо-виховного впливу, уміле використання музейного експоната в якості об'єкта дослідження дає змогу в процесі засвоєння студентами наукових знань, практичних умінь та навичок формувати громадянську позицію, національну свідомість, духовні загальнолюдські цінності. Використання освітньо-виховного потенціалу музею у підготовці і проведенні навчального заняття інноваційного характеру (заняття-конференція, заняття-подорож, заняття-вікторина, заняття-«круглий стіл») тощо сприяє творчій активності студентів, умінню самостійно мислити, формуванню пізнавальної сфери, мотивації до навчання, самовиховання, самоосвіти.

Позакласна та позашкільна робота, що здійснюється на основі використання виховного потенціалу музею кераміки, має на меті створення умов для залучення студентів до пошукової, науково-дослідницької, краєзнавчої, художньо-творчої діяльності, а також поєднує масові (публічні лекції, конкурси, театралізовані свята, шевченківські вечори, виставки творчих робіт, краєзнавчі експедиції, зустрічі з митцями, видатними людьми та ін.), групові (робота у музеї, музейному товаристві, гуртку, проведення тематичних диспутів тощо) та індивідуальні (пошукові, творчі завдання, самостійна робота в музеї та ін.) форми роботи. Так, у навчальному закладі ефективно діє широка мережа гуртків, зокрема: «Керамічна пластика» (керівник – В. Кириченко), «Декоративна композиція» (керівник – Л. Кириченко), «Істричне краєзнавство» (керівник – Г. Колодко), «Керамік» (керівник – В. Одай), «Творчість» (керівник – О. Шолуха) тощо.

Дослідженням установлено, що акцент у роботі педагогів і вихованців у цій сфері припадає на позаурочну роботу. Це зумовлено низкою факторів: по-перше, позаурочна виховна діяльність – більш відкрите, вільне і креативне поняття; по-друге, у позакласній і позашкільній діяльності більш рельєфно проявляється творчість та ініціатива студентів і педагогів, розгортається процес самовиховання і самореалізації особистості; по-третє, позаурочна робота є важливим механізмом об'єднання зусиль закладу і громади у вихованні молодого покоління на освітньо-виховних традиціях.

Отже, узагальнення досвіду діяльності Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя засвідчило, що збереження та наслідування освітньо-виховних традицій започаткованих Полтавським губернським земством, по-перше, сприяє подальшому перетворенню освітнього закладу в осередок духовної, моральної та естетичної культури регіону; по-друге, забезпечує особистісну орієнтацію педагогічної взаємодії; задоволення інтересів і можливостей молодого покоління як головної мотиваційної бази навчання й суспільно корисної праці; педагогізацію та психологізацію взаємодії, зокрема, профілактичну, кореляційну та захисну діяльність; по-третє, встановлює зв'язки з

виробництвом, громадськістю, культурними та іншими установами. Перспективи подальшого розвитку Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка вбачаються в оновленні мети, змісту, форм та методів освіти й виховання, підвищенні науково-методичного рівня педагогічних кадрів.

Висновки до розділу 3

У розділі на основі парадигмального підходу, що передбачає вивчення досліджуваної проблеми з позицій виникнення та трансформації педагогічних теорій, встановлено певну співзвучність ідей просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) та положень, що визначено у новітніх державних освітніх документах (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Концепція розвитку освіти на період 2015-2025 років», «Концепція національно-патріотичного виховання» тощо). Виявлено співзвучність у таких позиціях: 1) реформування освітньої галузі на засадах демократизації, децентралізації та самоврядування; 2) оновлення змісту освіти та виховання, їх гармонізація із сучасними вимогами життя, культурою українського народу, потребами особистості та суспільства; 3) забезпечення єдності навчання та виховання; 4) формування особистісно орієнтованої, національно-патріотичної та громадянської спрямованості освіти; 5) удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних, управлінських кадрів в освітньому секторі, забезпечення високих соціальних стандартів для працівників освітньої сфери.

Дослідженням з'ясовано, що подальший розвиток теоретичних ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду здійснюється в працях сучасних педагогів-науковців, які обґрунтовують стратегічні орієнтири розвитку національної системи освіти (В. Андрущенко, Л. Гриневич, В. Кремень, В. Луговий, Н. Дем'яненко, О. Сухомлинська та ін.); розробляють нові наукові підходи до визначення змісту

освіти (Г. Балл, І. Бех, А. Бойко, О. Овчарук, О. Падалка, О. Савченко та ін.); удосконалюють форми і методи організації навчально-виховного процесу, упроваджують новітні педагогічні технології (Т. Белофастова, В. Дукельський, О. Коберник, М. Корець, І. Косова, М. Нагорський, Л. Семеновська, В. Стешенко та ін.); здійснюють пошук нових моделей управління закладами освіти (В. Бочкарьов, В. Грабовський, І. Довбиш, Г. Єльнікова, М. Комарницький, Т. Шамова та ін.).

Здійснене в ході дослідження наукове узагальнення історико-педагогічних здобутків сучасної педагогічної теорії та шкільної практики засвідчило факти творчого використання надбань просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). Установлено, що перспективний характер стосовно актуалізації досліджуваної проблеми має створена за ініціативою Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського програма розвитку громадсько активних шкіл, яка об'єднала загальноосвітні школи I-III ступенів № 17, 18, 34 (м. Полтава), № 16 (м. Кременчук), Дібрівську загальноосвітню школу I-III ступенів Миргородського району Полтавської області, Супрунівську загальноосвітню школу I-III ступенів Полтавського району Полтавської області та ін. Програма націлена на налагодження професійного діалогу педагогів-науковців (Р. Гавриш, С. Королюк, Т. Водолазька та ін.) і вчителів-практиків (О. Горіна, Л. Грищенко, О. Довбня, Р. Дзюба та ін.) для взаємодії освітян області у справі розвитку шкільництва на засадах самоврядування, узгодження дій із метою забезпечення відкритості освіти та генерування інноваційних ідей. У руслі популяризації досліджуваної проблеми науковий інтерес становить громадська ініціатива створення волонтерського проекту «Школи Лохвицького земства (спільнота захисту шкіл О. Сластіона)», що спрямований на відбудову та відродження земських шкіл.

У роботі здійснено аналіз творчих надбань Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, який був заснований

Полтавським губернським земством у 1896 р. Результати дослідження надали підстави констатувати, що заклад примножує творчі здобутки попередників, зокрема щодо оптимального поєднання навчальної діяльності та творчої праці у педагогічному процесі, застосування різноманітних форм національно-патріотичного виховання молоді, збагачення навчальної експозиції кераміки; активної участі та утримання лідируючих позицій у міжнародній і всеукраїнській виставковій діяльності. Все це дозволило визнати Миргородський художньо-промисловий коледж імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка осередком освітньо-виховних традицій започаткованих земствами Полтавської губернії досліджуваного періоду.

За матеріалами дослідження розроблено та впроваджено елективний спецкурс «Актуалізація ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти».

Дослідженням встановлено, що концептуальне ядро просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.), зокрема ідеї стосовно випереджальних і розвивальних можливостей освіти; підвищення її рівня як рушійної сили подальшого розвитку суспільства, держави та громади; побудови педагогічного процесу на основі національно-культурних традицій тощо не втратили своєї актуальності та зберігають свій евристичний потенціал. Теоретичні висновки та практична діяльність земських діячів залишаються затребуваними як для подальшого дослідження історії української педагогіки, так і для практичної апробації в системі освіти.

Матеріали цього розділу дисертаційного дослідження висвітлено в таких публікаціях: «Музей кераміки гоголівської школи» [17], «Традиції та інновації в практиці ВНЗ I-II рівнів акредитації» [125].

ВИСНОВКИ

Реалізовані мета та завдання надали можливість засвідчити такі результати.

1. Проаналізовано ступінь наукової розробленості проблеми просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Систематизація наукових джерел за хронологічним критерієм дозволила виокремити такі *групи праць*: 1) дорадянського часу (1864–1917 рр.) – пов’язані із накопиченням первинних відомостей про діяльність земств, обґрунтуванням загальнопедагогічних засад їхнього функціонування (В. Вахтеров, Б. Веселовський, М. Корф, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.); 2) радянського часу (1918–1990 рр.) – спрямовані на висвітлення соціально-економічних аспектів діяльності земств у контексті загальнокультурного розвитку суспільства (В. Борисенко, В. Гарміза, Л. Захарова, Є. Мединський, Н. Пірумова, С. Сірополко та ін.); 3) пострадянського (1991 р. – початок XXI ст.) – характеризуються ґрунтовною джерельною базою та новітньою методологією, що забезпечує фундаментальність досліджень означеної проблеми (Л. Вовк, Н. Дем’яненко, І. Зайченко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, Л. Штефан та ін.). Аналіз наукової літератури за проблемно-критичним критерієм засвідчив існування чотирьох груп дослідження за такими спрямуваннями: 1) історико-педагогічний; 2) загальноісторичний; 3) соціально-філософський; 4) краєзнавчо-бібліографічний.

2. З’ясовано соціально-економічні *передумови* (відміна кріпосного права, активна діяльність громадських об’єднань щодо поширення науково-технічних знань серед широких верств населення; інтенсивне розроблення ідей соціальної філософії й економічної теорії; бурхливий розвиток сільського господарства, ремісництва, промислових і транспортних підприємств, збільшення обсягів торгівлі; підвищення уваги держави до проблем розвитку шкільної та професійної освіти тощо) та організаційно-педагогічні *чинники* (усунення неграмотності населення; прагнення освітян до піднесення педагогічної

свідомості широкої громадськості; поява у вітчизняній педагогічній науці фундаментальних праць, присвячених обґрунтуванню значення виховання для розвитку суспільства та формування конкретної особистості; становлення вітчизняної системи шкільної, позашкільної та професійно-технічної освіти тощо) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

3. Обґрунтовано **нормативно-правові** («Положення про губернські й повітові земські установи», 1864 р., 1890 р.; «Положення про початкові народні училища», 1864 р., 1874 р.; «Земські установи: положення про губернські й повітові земські установи. Правила про порядок приведення їх у дію», 1865 р.; «Положення про вчительські семінарії», 1870 р.; «Статут реальних училищ», 1872 р., «Основні положення про промислові училища», 1888 р.) й **теоретичні основи** (мета – поширення грамотності та підвищення культурно-ціннісних потреб широких верств населення; принципи – загальності й доступності навчання; зв'язку освіти з життям, культурою та традиціями українського народу; гласності й демократичності; самоврядування; часткової адміністративно-фінансової автономності; відкритості; ідеї – виняткова роль освіти та виховання у процесах державотворення й консолідації суспільства; важливість культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, індивідуальна свобода, глибинний зв'язок із природою; інтеграція навчальної діяльності та творчої праці учнів; оптимальне поєднання шкільних і позашкільних форм просвітницько-виховної діяльності тощо); виявлено **специфіку** (україноцентрований зміст; пріоритетність морального, естетичного та трудового виховання; опора на національно-культурні традиції; високий рівень педагогічної культури й ініціативності; домінування практико орієнтованих форм і методів, що пробуджують активність і творчість особистості; широка співпраця із прогресивними діячами територіальної громади та всієї України) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.

4. Визначено основні *етани* (I – організаційно-підготовчий (1864 р. – початок 70-х років XIX ст.); II – науково-методичний (середина 70-х – середина 90-х рр. XIX ст.); III – узагальнювально-реформаторський (середина 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.) та *напрями* (навчально-методичний – розроблення теоретико-практичних засад земської народної школи, українізація освіти, збагачення її змісту дисциплінами природничо-математичного та художньо-естетичного спрямування, удосконалення форм і методів викладання й ін.; організаційно-педагогічний – відкриття й інспектування навчальних закладів, започаткування вечірніх, повторювальних, ремісничих і рукодільних класів, підготовка педагогічних кадрів тощо; видавничий – розробка та видання навчальних підручників і методичних посібників, дидактичних матеріалів, науково-популярної літератури, рецензій, педагогічних періодичних видань та ін.; бібліографічно-експозиційний – фундація шкільних і педагогічних бібліотек, книгозбірень та музеїв унаочнення, організація сільськогосподарських і виробничих виставок, створення читалень для селян тощо; статистично-дослідницький – здійснення шкільних статистичних досліджень, вивчення стану освітньої практики на місцях тощо) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Охарактеризовано *форми* (ремісничі класи для хлопців і рукодільні класи для дівчат, вечірні та повторювальні класи для дорослих, самостійна робота учнів, народні читання, публічні лекції, екскурсії, виставки, ювілейні Шевченківські вечори, спектаклі, концерти, робота на пришкільних ділянках; педагогічні класи, вчительські з'їзди, літні загальноосвітні підготовчі курси для вчителів тощо) та *методи* (звуковий метод навчання грамоти, метод вправ, написання творів і переказів, методи навчання арифметики В. Грубе та В. Євтушевського, бесіди на природі, драматизація народних казок і літературних творів тощо) просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії досліджуваного періоду.

5. Розкрито *можливості* використання прогресивних здобутків просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина

XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти України: 1) на законодавчому рівні – вироблення новітньої стратегії удосконалення нормативно-правової бази оптимізації державних управлінських структур у галузі освіти на засадах демократизації, децентралізації та самоврядування; 2) на організаційно-методичному рівні – оновлення змісту освіти та виховання, його гармонізація із сучасними вимогами життя, культурою українського народу, потребами особистості та суспільства; розробка й упровадження форм і методів, які сприяють розвитку творчої самостійності, трудової та громадянської активності, формують у молодого покоління систему загальнолюдських і національних цінностей; створення соціально-педагогічних комплексів, які уможливають співпрацю шкільних і позашкільних навчальних закладів, родини, культурно-просвітницьких і громадських установ, підприємств-спонсорів, меценатів тощо; 3) на технологічному рівні – організація пошуково-краєзнавчої, музейно-педагогічної, волонтерської, виробничої діяльності учнів та студентів у ході навчально-виховної взаємодії; урізноманітнення позакласних і позашкільних форм освіти та виховання; поліпшення матеріально-технічної бази навчальних закладів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребує загальнодидактична та науково-методична спадщина земських діячів другої половини XIX – початку XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. Просветительные общества в провинции / В. Абрамов // Русская школа. – 1896. – № 11. – С. 102–105.
2. Абрамов В. Что сделали земства и что они делают / В. Абрамов. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1889. – 288 с.
3. Адрес-календарь Полтавской губернии на 1880 год. – Полтава, 1880. – 649 с.
4. Акимов В. В. Постановка ученого дела в земских школах // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – № 5. – С. 10–17.
5. Андрущенко В. П. «Педагогічна матриця» української освіти: її значення для України і європейського світу / В. П. Андрущенко // Рідна школа. – 2012. – № 4-5. – С. 13–18.
6. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософський та психологічний аспекти / Г. О. Балл. – Рівне : Ліста, 2003. – 128 с.
7. Белько О. До історії Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя (1896-1915) / О. Белько // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 2-3. – С. 35–48.
8. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
9. Белофастова Т. Ю. Освітня, виховна і рекреаційна функції музею в новій соціокультурній ситуації / Т. Ю. Белофастова // Вісник КНУКіМ : зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 20–27.
10. Благова Т. Розвиток шкільної і професійної мистецької освіти на Полтавщині / Т. Благова. – Полтава : Оріяна, 2009. – 240 с.
11. Богданович А. Сборник сведений Полтавской губернии с картой губернии и планом г. Полтавы / А. Богданович. – Полтава : Изд. Полт. губ. стат. комит., 1877. – 289 с.

12. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / П. Бодянский. – Полтава : Изд. Полт. губ. стат. комит., 1865. – 420 с.
13. Бойко А. М. Виховання людини: нове і вічне : [монографія] / А. М. Бойко. – Полтава : Техсервіс, 2006. – 568 с.
14. Бондаренко С. Мої зустрічі з О. Сластіоном / С. Бондаренко // Миргородський керамічний технікум: історія, діячі, навчальний процес: матеріали ювілейної наук. конф. / [за ред. В. Ханка]. – Миргород, 1996. – С. 93–94.
15. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко – К., 1980. – 256 с.
16. Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття : [навчальний посібник, 2-е вид.] / В. Борисенко.– К. : Либідь, 1998. – 616 с.
17. Бунаков Н. Ф. Письмо к редактору по поводу статьи графа Л. Толстого / Н.Ф. Бунаков // Семья и школа. – 1874. – № 10. – Кн. 2. – С. 139–146.
18. Бучневич В. Е. Полтава и ее историческое прошлое: Очерк / В. Е. Бучневич. – Полтава : Тип. Дохмана, 1898. – 35 с.
19. Василенко В. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии / В. Василенко. – Полтава : Полт. губ. земск. управа, 1887. – Вып. 2. – 163 с.
20. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. И. Васильчиков : соч. в 3-х тт. – СПб. : Тип. В. В. Пратц, 1872. – 378 с.
21. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу / Л. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 7–11.
22. Вахтеров В. Внешкольное образование народа / В. Вахтеров. — М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1896. – 380 с.
23. Вахтеров В. Всенародное школьное и внешкольное образование / В. Вахтеров. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1917. – 208 с.

24. Вахтеров В. Сельские воскресные школы и повторительные классы / В. Вахтеров. – М. : Издательство К. Д. Алчевской, 1896. – 48 с.
25. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал / Г. Г. Ващенко. – Полтава, 1994. – 194 с.
26. Велецкий С. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. – Полтава : типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. – 144 с.
27. Великие реформы в России 1856-1874 / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 336 с.
28. Веселовский Б. История земства за 40 лет : в 4 т.: Т. 1. Бюджет. Медицина. Общественное призрение. Образование. Систематический указатель литературы по земским вопросам / Б. Веселовский. – СПб. : Издательство О. Попова, 1909. – 724 с.
29. Вести из Полтавской губернии // Основа. – 1861 – № 1. – С. 320–321.
30. Вироби Гоголівської миргородської мистецької школи // Рідний край. – 1909. – Ч. 1. – Укр. слово й мистецтво. – С. 12.
31. Витте С. Ю. Самодержавие и земство / С. Ю. Витте. – СПб., 1908 – 224 с.
32. Виховуюче читання (складана хрестоматія бюро педагогічного «Віночок») // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1917. – №7-12. – С. 36–41.
33. Вишневський О. Сучасне українське виховання / О. Вишневський. – Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти, 1996. – 238 с.
34. Вовк Л. Історія освіти дорослих в Україні : Нариси / Л. Вовк. – К.: УДПУ, 1994. – 226 с.
35. Выписка из журнала Полтавского земского собрания заседания 27 ноября 1867 года. (№5). – Полтава, 1867. – 151 с.
36. Гавриш Р. Земська школа на Полтавщині / Відп. редактор В. Лобурець. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1998. – 102 с.

37. Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 года / В. Гармиза. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 264 с.
38. Градовский А. Д. История местного управления в России / А. Д. Градовский. – 1868. – Т. 1 : Введение. Уезд Московского государства. – 527 с.
39. Грінченко Б. Народні вчителі і українська мова / Б. Грінченко. – К., 1906. – 50 с.
40. Гринченко Б. На безпросветном пути: об украинской школе / Б. Гринченко. – К. : Вік, 1906. – 83 с.
41. Губернской земской управы доклады (20 июня 1917 года). – Полтава : Типо-литогр. Л. Фришберга, 1917. – 256 с.
42. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / А. М. Гуз. – К., 1997. – 205 с.
43. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
44. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
45. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / М. С. Грушевський. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.
46. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий очерк / Сост. Велецкий С.; изд. Полтавського сільськогосподарського товариства. – Полтава : тип. Л. Фришберга, 1884. – 174 с.
47. Демков М. И. Уроки в народной школе. Краткое методическое руководство / М. И. Демков. – М.–Пг., 1915. – 155 с.
48. Дем'яненко Н. М. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок ХХ ст.) / Н. М. Дем'яненко, І. П. Важинський. – М. : МПА, 2002. – 240 с.

49. Довбиш І. Модель державно-громадського управління ЗНЗ / І. Довбиш // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2006. – № 1. – С. 69–75.

50. Доклад по народному образованию члена ревизионной комиссии М. В. Бискупского // Журналы и постановления XLVIII-го очередного Константиноградского уездного земского собрания 1912 г. – Константиноград, 1916. – Приложение 1. – С. 63–66.

51. Доклад ревизионной комиссии о Миргородской художественно-промышленной школе // Полтавское Губернское Земское Собрание XXXVIII-го очередного созыва (2-11 декабря) 1902 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1902. – С. 55–56.

52. Доклад экстренному губернскому собранию 20-22 июня 1917 года: о преобразовании школьного преподавания // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1917. – С. 45–53.

53. Доклады Губернской Земской Управы Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XI-го очередного созыва 1875 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1875. – 298 с.

54. Доклады Губернской Земской Управы Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XXVI-го очередного созыва 1900 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1900. – 348 с.

55. Доклады Губернской Земской Управы Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XXXVIII-го очередного созыва 1902 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1902. – 726 с.

56. Доклады и постановления очередного Полтавского губернского земского собрания 20-26 января 1916 г. // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1916. – №1. – С. 31–34.

57. Доклады Полтавского губернского земства собранию XXXIII-го очередного созыва Полтавской губернской земской управы 1897 г. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1897. – 333 с.

58. Доклады Полтавской Губернской Земской Управы и ревизионной комиссии XXXVI-му очередному Полтавскому уездному земскому собранию

и журналы заседания этого собрания 1900 г. – Полтава : Типография наследн. И. Пигуренко, 1900. – 351 с.

59. Доклады Полтавскому губернскому земскому собранию IXV-го очередного созыва губернской земской управы 1909 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1909. – 279 с.

60. Документы, известия и заметки // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 32.

61. Документы, известия и заметки // Киевская старина. – 1905. – № 11-12. – С. 88-89.

62. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства Росії / М. Драгоманов. – Женева – Львів, 1877. – 152 с.

63. Драгоманов М. П. Педагогическое значение малорусского языка / М. П. Драгоманов // Санкт-Петербургские ведомости. – 1866. – № 93. – С. 1–2.

64. Дроздова О. Видавнича та просвітницька діяльність освітніх осередків Полтавщини (другої половини XIX – початку XX ст.) / О. Дроздова : монографія. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 159 с.

65. Дудка Т. Ю. Ступенева підготовка фахівців у розрізі вітчизняного та зарубіжного освітнього досвіду XX – поч. XXI ст. / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина. – Обрії. – Івано-Франківськ : РВВ ОППО, 2014. – Вип. 2 (39). – С. 8–11.

66. Евтушевський В. А. Нашим читателям / В. А. Евтушевський // Народная школа. – 1878. – №1. – С. 1–6.

67. Ежегодник Естественного-исторического музея Полтавского губернского земства за 1912 год. – Полтава : Тип. И. Л. Фришберга, 1913. – № 1. – 54 с.

68. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. Год первый. – Полтава : Типография И. А. Дохмана, 1895. – 81 с.

69. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1896 г. С 4-мя картографами и 7-ю диаграммами. Год 2-й. – Полтава : Типография И. А. Дохмана, 1896. – 387 с.

70. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 год. – Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1897. – 176 с.

71. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1898 год. Год четвёртый. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1900. – 268 с.

72. Енциклопедія українознавства : в 2 т. / Ред. В. Кубійович, З. Кузеля; Наукове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен, Нью-Йорк : В-во «Молоде життя», 1949-1952. – Т. 2. – 1230 с.

73. Епістолярна спадщина академіка Д. Яворницького. Листи музейних діячів до Д. Яворницького / Укладачі С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; заг. ред. Н. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 3. – 740 с.

74. Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства. – Полтава : Типо-литогр. М. Л. Старожицкого, 1908. – 90 с.

75. Євтух М.Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття) : автореф. дис. д-ра пед. наук : 13.00.01 / Київський унів. К., – 1996. – 74 с.

76. Єльнікова Г. В. Теоретичні підходи до моделювання державно-громадського управління / Г. В. Єльнікова // Директор школи. – 2003. – № 40. – С. 10–11.

77. Жук В. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941) Довідник з історії і адміністративно-територіального поділу / Упор. Жук В. Н., Суховська З. М. – Полтава : Департамент поліграфії ПП «ЕНТ», 2002. – 205 с.

78. Жук В. Наш рідний край (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період) / В. Жук, Т. Пустовіт, М. Фісун, В. Ханко. – Полтава, 1991. – Вип. 12. – 86 с.

79. Журнал совещания заведующих отделами народного образования в уездах, состоявшегося 5 и 6 мая 1917 года в губернской земской управе //

Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1917. – №4-6. – С. 28–45.

80. Журналы Гадячского очередного уездного земского собрания 1915 г. и доклады управы. – Гадяч, : 1916. – 258 с.

81. Журналы Золотоношского уездного земского собрания 38 очередной сессии 1902 г. и приложения. – Золотоноша, 1902. – 128 с.

82. Журналы и доклады IXVII-го очередного Роменского уездного земского собрания 1911 г. – Ромны, 1912. – 197 с.

83. Журналы и постановления XXXVII-го очередного Константиноградского уездного земского собрания 1911 г. – Константиноград, 1911. – 207 с.

84. Журналы и постановления L-го очередного Константиноградского уездного земского собрания 1915 г. – Константиноград, 1916. – 207 с.

85. Журналы Лохвицкого уездного земского собрания XXXV-го очередного созыва 1899 года. – Лохвица, 1900. – 245 с.

86. Журналы Пирятинского уездного земского собрания XXII-го очередного созыва 1886 г. и приложения к ним. – Полтава : Тип. Полт. губерн. правл., 1886. – 218 с.

87. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XLII-го очередного созыва 1906 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торг. дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – 128 с.

88. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XXV-го очередного созыва 1889 года. – Полтава, 1890. – 173 с.

89. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XXVI-го очередного созыва 1890 года. – Полтава, 1891. – 180 с.

90. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXI-го очередного созыва 1885 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1885. – 259 с.

91. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XXXV-го очередного созыва 1899 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1900. – 56 с.

92. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XLVII-го очередного созыва 1911 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1912. – 98 с.

93. Журналы Полтавского губернского экстренного собрания V-го июня 1867 года. – Полтава, 1867. – 108 с.

94. Журналы Полтавского уездного земского собрания XX-го очередного созыва 1884 г. с приложениями. – Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1884. – 226 с.

95. Журналы Полтавского чрезвычайного губернского земского собрания 1913 г. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1913. – 189 с.

96. Журналы Хорольского уездного земского собрания XXXVIII-го очередного созыва 1902 г. с приложениями. – Хорол, 1903. – 235 с.

97. Зайченко І. В. Історія педагогіки. У двох книгах [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів]. – К.: Видавничий дім «Слово», 2010.

98. Заметки о сельских школах С. Рачинского / С. Рачинский. – СПб., 1883. – 123 с.

99. Замовлення Миргородській школі // Рідний край. – 1909. – Ч. 10. – Укр. слово й мистецтво. – С. 15.

100. Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.) : дис. канд. істор. наук : 07.00.01 / Захарова Ірина Володимирівна. – Черкаси, 2002. – 165 с.

101. Захарова Л. Г. Земская контрреформа / Л. Г. Захарова. – М : МГУ, 1968. – 177 с.

102. Звягинцев Е. Полвека земской деятельности по народному образованию / Е. Звягинцев. – М. : Задруга, 1915. – 96 с.

103. Зеленко В. «Педагогический журнал» для учащихся народных школ Полтавской губернии // Русская школа. – 1915. – № 1. – С. 50–54.

104. Земские учреждения. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Правила о порядке приведения их в действие. – Спб., 1865. – 384 с.

105. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – № 3. – С. 379–381.

106. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – № 5. – С. 208–376.

107. Издание альбома рисунков южно-русского орнамента // Полтавское Губернское Земское Собрание XXXVIII-го очередного созыва (2-11 декабря) 1902 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1902. – С. 491–493.

108. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений / сост. Ф. А. Щербина. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1914. – Вып. 1. – 238 с.

109. Інноваційний розвиток освітнього середовища громадсько активних шкіл : науково-методичний посібник / [упор.: Водолазька Т. В., Гавриш Р. Л.]. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – 124 с.

110. Інформація про виготовлення у Миргородській художньо-промисловій школі майолікового іконостасу для посольської церкви у Буенос-Айресі // Искусство и худож. пром-сть. – 1899. – № 6. – С. 508–509.

111. Калинченко Н., Ильченко Ж. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. Калинченко, Ж. Ильченко // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С. 74–125.

112. Каптерев П. Ф. Современные задачи народного образования в России / П. Ф. Каптерев. – М. : Изд. журн. «Нар. учитель», 1913. – 80 с.

113. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть / Г. Касьянов. – К. : Наука, 1993. – 172 с.
114. Каталог книг библиотеки при Педагогическом бюро. – Полтава, 1909. – 43 с.
115. Каталог книг для употребления в низших училищах ведомства Министерства народного просвещения. – СПб, 1882. – 73 с.
116. Кибардин Н. П. К вопросу о введении всеобщего обучения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1917. – № 7-8. – С. 79–85.
117. Кікто С. М. Музей кераміки гоголівської школи / С. М. Кікто // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матеріали 11-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Український технічний музей: історія, досвід, перспективи : матеріали 11-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції»], (Київ, 4-6 червня 2015 р.). – К. : 2015. – С. 63–66.
118. Кікто С. Напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії / С. Кікто // Педагогічні науки: збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2015. – Вип. 64. – С. 149–153.
119. Кікто С. Організаційно-педагогічні засади функціонування навчальних закладів Полтавської губернії / С. Кікто // Імідж сучасного педагога. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – № 1(160). – С. 34–37.
120. Кікто С. М. Освіта дорослих в Україні: проблеми і перспективи / С. М. Кікто // Дидакал : часопис : матеріали Міжнародного методологічного семінару [«Андрагогіка в системі педагогічних наук: методологія, теорія, практика»], (Полтава, 15-16 лист. 2011 р.). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2012. – № 12. – С. 137–141.
121. Кікто С. Педагогічна спадщина О. Сластіона у становленні вітчизняної професійної освіти / С. Кікто // Імідж сучасного педагога. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – №8 (157). – С. 50–53.
122. Кікто С. М. Реалізація ідеї трудового навчання в просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX –

початок XX ст.) / С. М. Кікто // Дидаскал: часопис : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Політехнічна освіта як засіб забезпечення ринку праці в Україні»], (Полтава, 19-20 лист. 2013 р.). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. – №14. – С. 36–39.

123. Кікто С. Розвиток професійної освіти у діяльності земств Полтавської губернії / С. Кікто // Педагогічні науки : збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2014. – Вип. 60. – С. 153–157.

124. Кікто С. Становлення земських навчальних закладів Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Кікто // Педагогічні науки : збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2012. – Вип. 55. – С. 140–144.

125. Кікто С. М. Традиції та інновації в практиці ВНЗ I-II рівнів акредитації / С. М. Кікто // Дидаскал: часопис : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції [«Упровадження інновацій як чинник єдності педагогічної теорії та освітньої практики»], (Полтава, 20-21 лист. 2012 р.). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – № 13. – С. 35–38.

126. Кікто С. Український контекст в творчій і громадській діяльності Опанаса Сластіона / С. Кікто // Педагогічні науки : збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2013. – Вип. 2 (58). – С.136–144.

127. Ковган В. Миргородський державний керамічний технікум ім. М. В. Гоголя: історичний нарис / В. Ковган, В. Ханко. – Миргород, 1996. – 88 с.

128. Козаченко А. И. Земская избирательная система и особенности введения земских учреждений в Полтавской губернии в 1865 г. / А. И. Козаченко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: философия, социология, право. – 2013. – Вип. 23 (166). – С. 106–113.

129. Комарницький М. С. Державно-громадська система управління освітою / М. С. Комарницький // Аспекти самоврядування. – 2000. – № 3. – С. 34–35.
130. Конисский А. Развитие народного образования в Полтавской губернии / А. Конисский // Земский обзор. – 1884. – №6-7 – С. 41–68.
131. Конисский А. Значение в Южной России земских учреждений в деле образования / А. Конисский // Земский обзор. – 1883. – №3. – С. 23–56.
132. Константинов Н. Очерки по истории средней школы / Н. Константинов. – М. : Учпедгиз, 1947. – 247 с.
133. Концепція національного виховання // Освіта. – 1996. – 7 серп.
134. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX століття / Л. В. Корж : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. В. Корж. – Київ, 1999. – 206 с.
135. Коркунов Н. М. Пропорциональные выборы / Н. М. Коркунов. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1896. – 95 с.
136. Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТП и МИО РАО, 1994. – 265 с.
137. Корнилов И. П. О суммах, ассигнованных по сметам на 1868 год земскими учреждениями на народное образование // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – № 1. – С. 26–27.
138. Королева Н. Земство на переломе. 1905-1907 гг. / Н. Королева. – М. : Наука, 1995. – 345 с.
139. Корф Н. А. Земский вопрос (о народном образовании) / Н. А. Корф. – СПб. : Тип. Головачова А., 1867. – 64 с.
140. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб., 1872. – 363 с.
141. Костомаров Н. О. О преподавании на южнорусском языке. Мысли южнорусса / Н. О. Костомаров // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 53–57.

142. Краткосрочные педагогические курсы для начальных народных учителей, бывшие в г. Лубны Полтавской губернии с 15 июля по 15 августа 1878 года // Журнал Министерства народного просвещения. – 1879. – № 5. – С. 79–89.

143. Кремень В. Інноваційність і освіта / В. Кремень // Рідна школа. – 2012. – № 4-5. – С. 7–12.

144. Курило В. Критеріально-комплексний підхід до аналізу історико-педагогічної думки / В. Курило // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 41–44.

145. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция во второй половине XIX в. / В. Лейкина-Свирская. – М., 1971. – 345 с.

146. Леонтович В. Н. К вопросу о составлении учебников для сельских школ Полтавской губернии. Доклад. – Полтава : Типо-Литография Л. Т. Фришберга, 1901. – 18 с.

147. Лохвицкий А. В. Губерния, её земские и правительственные учреждения / А. В. Лохвицкий. – СПб. : Тип. И. Бочкарева, 1864. – Ч. 1. – 228 с.

148. Луговий В. І. Компетентності і компетенції: Поняттєво-термінологічний дискурс / В. І. Луговий // Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології. – К. : Гнозис, 2009. – 630 с.

149. Макаренко Н. Художественно-промышленная керамическая школа имени Н. В. Гоголя в г. Миргород, Полтавской губ. / Н. Макаренко // Искусство и худож. пром-сть. – 1900. – Ноябрь. – С. 14.

150. Малиновский Н. П. Законодательные предложения членов Государственной думы о введении всеобщего обучения / Н. П. Малиновский // Русская школа. – 1913. – № 4. – С. 72–79.

151. Малеева Т. І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 09.00.12 / Т. І. Малєєва. – Кременчук, 2002. – 21 с.

152. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / О. І. Мармазова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / О. І. Мармазова. – Донецьк, 1998. – 16 с.

153. Мединський Є. Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої соціалістичної революції : навч. посібник для пед. вузів : пер. з 2-го рос. вид., випр. і доп. / Є. Мединський. – Харків : Радянська школа, 1938. – 465 с.

154. Миргородская художественно-промышленная школа // Отчёт Полтавской Губернской Земской Управы за 1910 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1911. – Вып. 1. – С. 163–165.

155. Миргородская художественно-промышленная школа имени Н. В. Гоголя // Отчёт о деятельности Полтавской Губернской Земской Управы за 1899 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1900. – С. 114–128.

156. Миргородская художественно-промышленная школа имени Н. В. Гоголя // Отчёт Полтавской Губернской Земской Управы за 1903 год. – Полтава : Электрич. типо-литография торг. дома Л. Фришберга, 1904. – Вып. 1. – С. 54–64.

157. Миргородское уездное земство. Постановление уездного земского собрания 1916 года 52-го очередного 15 и 16 ноября и чрезвычайных: 16 марта, 12 июня, 21 августа и 21 октября. – Миргород, 1917. – 825 с.

158. Миргородська художньо-промислова школа ім. М. В. Гоголя як втілення земської ініціативи. До 105-річчя з дня відкриття // Грані. – 2001. – № 5-6 – С. 21–30.

159. Миргородська художня школа імені Гоголя // Рідний край. – 1906. – № 48. – С. 10.

160. Мистецтво України: біографічний довідник / [упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А. В. Кудрицького]. – Київ : «Українська енциклопедія», 1997. – 700 с.

161. Муринов В. Задачи и организация земских книжных складов // Русская мысль / В. Муринов. – 1896. – № 10. – С. 84–90.

162. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : [навч. посіб.] / за ред. О. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.

163. Народная школа им. И. П. Котляревского // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 38.

164. Національна доктрина розвитку освіти України // Історія української школи і педагогіки : [хрестоматія / О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Знання, КОО, 2003. – С. 688–704.

165. Наш рідний край. З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період / за ред. В. Н. Жук, Т. П. Пустовіт та ін. – Полава : «Полтава», 1991. – Вип. 12. – 87 с.

166. О дополнительных постройках зданий Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя // Журнал Полтавского Чрезвычайного Губернского Земского Собрания 1901 года. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1901. – С. 25–31.

167. О мерах введения труда в предмет преподавания: распоряжение Министерства народного просвещения (6 марта 1904 г.) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1904. – № 7-8. – С. 3–5.

168. О мерах, принятых уездными земскими собраниями для содействия народному образованию // Журнал Министерства народного просвещения. – 1867. – № 2. – С. 224–239.

169. О Миргородской Художественно-промышленной школе им. Н. В. Гоголя // Полтавский вестник. – 1902. – 5 дек. – № 4. – С. 3.

170. О недоразумениях, возникших между Советом художественно-промышленной школы в м. Миргороде и губернской управой по поводу постройки нового здания // Доклады Губернской Земской Управы

Полтавському Губернському Земському Собранію XXVI-го очередного созыва 1900 года. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1900. – С. 342–348.

171. О принятии мер к разведению садов и огородов при народных училищах: циркуляр Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1894. – № 8. – С. 65–66.

172. Об увеличении числа педагогических курсов при уездных училищах. Высочайшие повеления по Министерству народного просвещения от 31 января 1866 года // Журнал Министерства народного просвещения. – 1866. – № 3. – С. 73–75.

173. Об устройстве летом 1916 г. краткосрочных педагогических курсов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – № 37. – С. 24–28.

174. Обзор деятельности Министерства народного просвещения за 1874 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1875. – № 2. – С. 1–72.

175. Образование в XXI веке. Образование для всех: выполнение наших общих обязательств. – К. : МАУП, 2001. – 64 с.

176. Овсянников Н. Об обучении грамоте // Журнал Министерства народного просвещения . – 1876. – № 1. – С. 1–21.

177. Овчаренко Л. Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя: перші роки діяльності (1896-1902) // Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С. 134–142.

178. Олійник Н. А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. А. Олійник. – Київ, 2001. – 20 с.

179. Описательный отчет Константиноградской уездной земской управы за 1913 год. – Константиноград, 1914. – 245 с.

180. Освящение художественно-промышленного училища имени Н. В. Гоголя в г. Миргород // Полтавские губернские ведомости. – 1896. – 9 ноября. – № 88. – С. 3.

181. Отчет Естественнно-исторического музея Полтавского губернского земства за 1898 г. – Полтава : Типо-литогр. М. Л. Старожицкого, 1899. – 14 с.

182. Отчёт Зеньковской уездной земской Управы за 1912 год. – Зеньков. – 1913. – 89 с.

183. Отчёт Золотоношской уездной земской Управы за 1880 год. – Полтава. – 1881. – 256 с.

184. Отчёт Миргородской уездной земской Управы за 1869 год. – Миргород. – 1870. – 35 с.

185. Отчёт Миргородской уездной земской Управы за 1890 год – Миргород. – 1891. – 135 с.

186. Отчёт Миргородской уездной земской Управы за 1900 год. – Миргород. – 1901. – 987 с.

187. Отчёт Миргородской уездной земской Управы за 1907 год. Часть II. – Миргород. – 1908. – С. 37.

188. Отчёт Миргородской уездной земской Управы за 1910 год. – Миргород. – 1911. – 320 с.

189. Отчет Миргородской уездной Управы за 1906 год. – Миргород, 1907. – 893 с.

190. Отчет о деятельности Полтавской губернской земской управы за 1899 год. – Полтава : Типо-литогр. И. Л. Фришберга, 1900. – 114 с.

191. Отчет о земских общеобразовательных курсах 1911 года в Полтаве. – Полтава, 1911. – 183 с.

192. Отчёт о работах статистического бюро Полтавского губернского земства за 1900 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1901. – 18 с.

193. Отчет о районных педагогических курсах для учащихся начальных училищ Полтавской губернии, организованных Полтавским губернским земством в г. Кременчуге и Ромнах летом 1914 г. – Полтава, 1914. – 244 с.

194. Отчёт о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1900 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1901. – 68 с.

195. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1901 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1902. – 76 с.

196. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1903 год. – Полтава, 1904. – 76 с.

197. Отчёт о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1904 год. – Полтава : Электрическая типо-литография торгового дома И. Фришберга, 1905. – 62 с.

198. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1906 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1907. – 30 с.

199. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1908-09 учебный год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1909. – 38 с.

200. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1909-10 учебный год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1910. – 30 с.

201. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1911 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1912. – 50 с.

202. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1912 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1913. – 83 с.

203. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1913 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1914. – 52 с.

204. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1914 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1915. – 84 с.

205. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1915 год. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1916. – 72 с.

206. Отчёт о состоянии профессиональных учебных заведений Полтавского губернского земства. – Полтава: Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1906. – 175 с.

207. Отчет Переяславской уездной управы за 1910 год. – Переяслав, 1911. – 393 с.

208. Отчет по Естественнно-историческому музею Полтавского губернского земства за 1911 г. – Полтава : Тип. И. Л. Фришберга, 1913. – 14 с.

209. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1873 год. – Полтава, 1874. – 411с.

210. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1898 год. – Полтава, 1899. – 315 с.

211. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1905 год. – Полтава, 1906. – 330 с.

212. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1907 год. – Полтава, 1908. – Вып. 1. – 340 с.

213. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1909 год.– Полтава, 1910. – Вып. II. – 188 с.

214. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1910 год.– Полтава, 1911. – 191 с.

215. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1911 год. – Полтава, 1912. – 168 с.

216. Отчет Полтавской ученой архивной комиссии за 1914 год / сост. И. Ф. Павловский. – Полтава, 1915. – 21 с.

217. Отчет Полтавской ученой архивной комиссии за 1915 год / сост. И. Ф. Павловский. – Полтава, 1916. – 16 с.

218. Отчет попечителя Киевского ученого округа о состоянии народного образования: в Юго-Западном крае и губерниях Черниговской и Полтавской за 1889 г. – К., 1890. – 156 с.

219. Отчет Роменской уездной земской управы за 1902 год. – Ромны, 1902. – 214 с.

220. Отчет Роменской уездной земской управы по народному образованию и общественному призрению за 1908 год. – Ромны, 1909. – 245 с.

221. Отчет Роменской уездной земской управы по народному образованию за 1913 год. – Ромны, 1914. – 287 с.

222. Отчет Хорольского уездного земского собрания XXXVIII-го очередного созыва за 1902 год. – Хорол, 1903. – 267 с.

223. Очерк положения народного образования в Полтавской губернии. – Полтава, 1909. – 343 с.

224. Очерк состояния начального народного образования в Полтавской губернии / Статистическое бюро Полтавского губернского земства. – Полтава : Типо-литограф. М. Л. Старожицкого, 1897. – 417 с.

225. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1978. – 600 с.

226. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / [под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина и др.]. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.

227. Павловский И. Статистические сведения о Полтавской губернии / И. Павловский. – Полтава, 1905. – 174 с.

228. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / сост. П. Бодянским. – Полтава : Изд-во Полт. губерн. статист. ком-та, 1875. – 278 с.

229. Падалка О. Професійно-економічна підготовка вчителя / О. Падалка. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 310 с.

230. Педагогические курсы 1897 года в Полтаве. – Полтава, 1898. – 145 с.

231. Педагогические курсы учителей и учительниц начальных народных училищ в г. Миргороде, Гадяче и Кременчуге в 1881 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1882. – № 9. – С. 44–52.

232. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Сост и автор. комент. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. – М. : АПН СССР, 1985. – 496 с.

233. Пирумова Н. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века / Н. Пирумова. – М. : Наука, 1986. – 268 с.

234. По вопросу об учреждении в с. Васильевке, Миргородского уездного земства, училища имени Н. В. Гоголя // Доклады Губернской Земской Управы Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XVI-го очередного созыва 1880 года. – Полтава : Типография Н. Пигуренко, 1880. – С. 330–334.

235. По ходатайству Миргородского уездного земства о принятии со стороны губернского земства участия в пожертвовании на устройство в с. Васильевке, Миргородского уезда, училища имени Н. В. Гоголя // Доклады Губернской Земской Управы Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XV-го очередного созыва 1879 года. – Полтава : Типография Н. Пигуренко, 1879. – С. 93–95.

236. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2002. – 331 с.

237. Погребняк В. Громадянське виховання : українська національна ідея у творчості Михайла Драгоманова / В. Погребняк // Педагогічні науки : зб. наук. праць Полтавського нац. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2014. – Вип. 60. – С. 30-42.

238. Поездка участников кустарного съезда в г. Миргород // Полтавские губернские ведомости. – 1901. – № 237. – 30 окт. – С. 2.

239. Показчик книжок для дитячого читання // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1917. – №7-12. – С. 111–128.

240. Показчик літератури, підручників для шкіл // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1917. – №7-12. – С. 128–130.

241. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. – СПб., 1864. – 780 с.

242. Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года с относящимися к нему узаконениями и правительственными разъяснениями. Издание пятое. – Т. I. – СПб., 1894. – 711 с.

243. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – № 8. – С. 223–236.

244. Полтава. Історичний нарис / за ред. О. Б. Супруненко, М. А. Якименка, В. Є. Лобурця. – Полтава : Полт. літератор, 1999. – 280 с.

245. Полтавська губернія // Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан : у 12 т. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1982. – Т. 8. – С. 214.

246. Полтавский земский Естественнно-исторический музей (из Отчета Полтавской губернской земской управы за 1891 г.) – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1892. – 26 с.

247. Полтавский земский Естественнно-исторический музей (из Отчета Полтавской губернской земской управы за 1892 г.) – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1893. – 37 с.

248. Полтавський земський календар на 1909 год. – Полтава : Електр. типо-літогр. И. А. Дохмана, 1908. – 126 с.

249. Полтавське Губернське Земське Собрание XXXV-го очередного созыва (9-18 декабря) 1899 года. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1900. – 423 с.

250. Полтавське Губернське Земське Собрание XXXVII-го очередного созыва (10 декабря) 1901 года. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1903. – 426 с.

251. Полтавське Губернське Земське Собрание XXXVIII-го очередного созыва (2-11 декабря 1902 года). – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1902. – 590 с.

252. Полтавське Губернське Земське Собрание XXXX-го очередного созыва (30 ноября – 11 декабря 1904 года). – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1905. – 578 с.

253. Полтавське чрезвычайное губернское земское собрание 27 апреля 1909 года: стенографический отчет. – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1910. – 265 с.

254. Полтавской губернской земской управы доклады. – Полтава, 1885. – 365 с.

255. Полтавському губернському земському собранню XXXXVIII-го очередного созыва губернской земской управы: Доклад 1912 г. – Полтава : Електр. типо-літографія Л. Фришберга, 1912. – 326 с.

256. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – 1024 с.

257. Постанови наради земських і міських діячів на полі позашкільної освіти (Київ, 12-15 грудня 1917 р.) // Вільна українська школа. – 1917. – № 5-6. – С. 66–71.

258. Постанови першого з'їзду «Просвіт» (1917 р.) // Вільна українська школа. – № 1. – С. 44–45.

259. Постановления земских собраний Полтавской губернии 1898-1899 годов по народному образованию // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства . – Полтава, 1901. – Вып. 5. – С. 121–132.

260. Постановления земских собраний за 1913 год чрезвычайного созыва 25 января и очередного 49 созыва 4, 5 и 6 октября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг, 1917. – 40 с.

261. Потебня О. О. Мова. Національність. Денаціоналізація / О. О. Потебня. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1992. – 155 с.

262. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ от 5 августа 1875 года // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – № 10. – С. 166–172.

263. Правительственные распоряжения. Высочайший рескрипт, данный на имя министра народного просвещения графа Д. А. Толстого // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXI. – С. 1–5.

264. Проект программы преподавания в Миргородской художественно-промышленной школе имени Н. В. Гоголя // Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIX очередного созыва, 1903 год. – Полтава : Электрическая типо-литография торгов. дома Л. Фришберга, 1904. – С.177–184.

265. Проект Устава общеобразовательных учебных заведений Министерства народного просвещения. – СПб., 1862. – 70 с.

266. Проект устава художественно-ремесленной школы имени Николая Васильевича Гоголя, в г. Миргороде, Полтавской губернии // Доклады Полтавской Губернской Земской Управы Полтавскому Губернскому Земскому Собранию XXIII-го очередного созыва. – 1887. – Полтава : Типография наследн. И. Пигуренко, 1887. – С. 235–240.

267. Просьба учеников, окончивших Миргородскую школу, о пособиях // Полтавское Губернское земское собрание XXXVIII-го очередного

созыва (2-11 декабря) 1902 года. – Полтава : Электрич. типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1902. – С. 252–264.

268. Пчілка Олена. Непевна путь Миргородської школи / Олена Пчілка // Рідний край. – 1909. – № 24 – С. 3–6.

269. Рахманский А. Несколько слов о земских народных училищах / А. Рахманский // Земский обзор. – 1883. – № 20. – С. 282–284.

270. Ревегук В. Я. Полтавщина в добу української революції 1917–1920 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава : АСМІ, 2002. – 188 с.

271. Рудинський М. Наші завдання // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1917. – №7-12. – С. 1–5.

272. Русова С. Загальноземський з'їзд в справах народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – №1. – С. 33–52.

273. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа / С. Русова. – Ляйпціг, 1923. – 53 с.

274. Русова С. Позашкільна освіта / С. Русова // Вільна українська школа. – 1917. – № 2. – С. 89–91.

275. Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – № 3. – С. 32–47.

276. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. Т. Рябовол. – Кривий Ріг, 2001. – 20 с.

277. Савельев А. Я. Высшее образование: состояние и проблемы развития / А. Я. Савельев. – М. : НИИВО, 2001. – 120 с

278. Савченко О. Системний підхід до модернізації змісту загальної середньої освіти / О. Савченко // Рідна школа. – 2010. – № 1-2. – С. 3–7.

279. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления / М. И. Свешников. – СПб. : Тип. В. Безобразова и К° и Ефрона, 1892. – 550 с.

280. Свод журналов и стенографический отчет Полтавского губернского земского собрания XXIII-го очередного созыва 1887 года. – Полтава, 1888. – 269 с.

281. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1900. – Вып. 1. – 279 с.

282. Семеновська Л. А. Ідея політехнізму в шкільній освіті України (XX століття) : монографія / Лариса Семеновська. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2012. – 344 с.

283. Семергей Н. Полтавщина в українському національному відродженні XIX ст. : Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ін-т залізничного транспорту. – К., 1996. – 202 с.

284. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 года). – Полтава, 1885. – Вып. I. – 769 с.

285. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 года). – Полтава, 1886. – Т. 1. – Вып. II. – 1098 с.

286. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства (с 1883 по 1894 года). – Полтава, 1902. – Вып. I. – 769 с.

287. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства (с 1904 по 1912 года). – Полтава : Электрическая типо-литография Л. Фришберга, 1915. – Вып. I. – 800 с.

288. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.

289. Сластион А., Мартынович П. / А. Сластион // Искусство: Живопись. Графика. Художественная печать. – К., 1912. – №3-4. – С. 71–96.

290. Сластион А. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы / А. Сластион // Киевская старина. – 1902. – май. – Т. 77. – С. 303–331.

291. Сластион А. Новый дом Полтавского губернского земства / А. Сластион // Алюр. – К., 1903. – №6. – С. 374–375.

292. Сластион А. Существует ли южно-русский стиль / А. Сластион // Киевская старина. – 1903. – июль. – С. 5–15.

293. Сластіон О. Заходи Полтавського губернського земства / О. Сластіон // Рідний край. – 1909. – Ч. 18. – С. 4.

294. Сластіон О. Микола Віталійович Лисенко. Спогади / О. Сластіон // М. В. Лисенко у спогадах сучасників. – К., 1968. – 822 с.

295. Сластіон О. Українські керамічні вироби в Австрії на Віденській кустарній виставці й наша допомога кустарництву / О. Сластіон // Рідний край. – 1911. – Ч. 11. – С. 14–16.

296. Сластіон О. Художньо-промислові школи і майстерні для допомоги кустарям / О. Сластіон // Рідне слово. – 1919. – № 24. – 24 серпня. – С. 2.

297. Сластіон О. Шевченко як маляр / О. Сластіон // Рідний край. – 1906. – Ч. 8. – С. 13–16.

298. Смирнов О. Н. Земство и бюрократия в деле народного образования / О. Н. Смирнов // Русская школа. – 1906. – № 12. – С. 9–18.

299. Сообщение адъюнктапрофессора технологического института Императора Николая И. А. Соколова от 23 августа 1902 года в Полтавскую губернскую земскую управу. Приложение к журналу комиссии // Доклады губернской земской управы Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII-го очередного созыва 1902 года. – Полтава : Электрическая типо-литография торгового дома Л. Фришберга, 1902. – С. 174–178.

300. Список журналов, имеющихся в библиотеке педагогического бюро за 1915 год // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. – 1915. – № 4. – С. 76–77.

301. Список попечителей начальных народных училищ Переяславского уезда // Отчет Переяславской уездной земской управы за 1912 год. – Переяслав, 1913. – С. 82–86.

302. Средние и низшие школы в Киевском учебном округе // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 2. – С. 41.

303. Статистические таблицы Полтавской губернии и сравнительные выводы из них за 1862, 1863 и 1864 гг. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1865. – 249 с.

304. Статистический ежегодник по Полтавскому губернскому земству на 1895 г. – Полтава, 1895. – Вып. 1. – 345 с.

305. Статистический ежегодник по Полтавскому губернскому земству на 1896 г. – Полтава, 1897. – Вып. 3. – 356 с.

306. Статистический ежегодник по Полтавскому губернскому земству на 1901 г. – Полтава, 1901. – Вып. 5. – 347 с.

307. Статистический ежегодник по Полтавскому губернскому земству на 1904 г. – Полтава, 1904. – Вып. 8. – 356 с.

308. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1910 г. – Полтава, 1911. – 201 с.

309. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1918-1919 гг. – Полтава, 1919. – 264 с.

310. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К. : “К. І. С.”, 2003. – 296 с.

311. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко. – Київ – Полтава : Археологія, 2000. – 391 с.

312. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.

313. Сухомлинська О. В. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2003. – № 1. – С. 49–43.

314. Сухомлинська О.В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / О.В Сухомлинська // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 10–15.

315. Сухомлинский В. А. Серце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1985. – 557 с.

316. Сухомлинський В. О. Народний учитель // В. О. Сухомлинський Вибрані твори : у 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 5. – 1976. – С. 239–255.

317. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии / под. ред. Л. В. Падалки и И. Ф. Павловского. – Полтава Электр. типо-литограф. И. А. Дохмана, 1906. – Вып. 2. – 164 с.

318. Украинский язык на губернском съезде полтавской группы всероссийского союза учителей // Киевская старина. – 1905. – № 11–12. – С. 88–91.

319. Українські вироби в Петербурзі // Рідний край. – 1907. – Ч. 7. – С. 5.

320. Устав вспомогательной кассы начальных народных учителей Полтавской губернии // Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства с 1865 по 1882 год. – Полтава, 1886. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 35–36.

321. Устав гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – Ч. СХХIV. – С. 45–65.

322. Учительська анкета на полтавських курсах // Світло. – 1911. – Кн. 3. – С. 68.

323. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. Пер. з рос. / Редкол. : В. М. Столетов (голова та ін.). – К. : Рад. шк., 1983. – Т. I. Теоретичні проблеми педагогіки / За ред. О. І. Піскунова. – 488 с.

324. Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию / Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб. : Знание, 1899. – 714 с.

325. Фальборк Г., Чарнолуский В. Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, правила, инструкции, сведения и приказы по школьному и внешкольному образованию народа : в 3 т. – СПб. : Школа и жизнь, 1904. – Т. 3. – 2623 с.

326. Фальборк Г. Внешкольное образование: сист. свод законов, распоряжений, правил, инструкций, уставов, справ, сведений и пр. / подг. Г. Фальборком и В. Чарнолуским. – СПб. : Знание, 1905. – 359 с.

327. Фальборк Г. Всеобщее образование в России / Г. Фальборк. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 212 с.

328. Фесенко И. Меры по улучшению экономического положения учителей наших народных школ // Земский обзор. – 1884. – №14. – С.49–68.

329. Філоненко О. Розвиток шкільної освіти в центральному регіоні України в імперську добу / О. Філоненко // Наукові записки КДПУ імені Володимира Винниченка. – 2012. – Вип. 88. – С. 251–256.

330. Фортунатов А. К вопросу о целях сельскохозяйственного образования в России / А. Фортунатов // Вестник воспитания. – 1899. – № 8. – С. 104–112.

331. Ханко В. Осередок мистецької освіти на Полтавщині // Україна в минулому : збірник статей. – Київ-Львів : Видання Львівського відділення Інституту української археографії НАН України, 1994. – Вип. 6. – С.123–142.

332. Ханко В. Полтавщина: плин мистецтва, діячі / В. Ханко. – К. : Видавець О. Ханко, 2007. – 512 с.

333. Циркулярное предложение г. Министра народного просвещения от 15 января 1889 г., № 1608 // Сборник распоряжений Министерства народного просвещения, 1889. – 789 с.

334. Чарнолуский В. Земство и народное образование / В. Чарнолуский. – СПб. : Тип-я М. А. Александрова, 1910. – Ч. 1. – 188 с.

335. Чарнолуский В. Итоги общественной мысли в области образования / В. Чарнолуский. – СПб. : Знание, 1906. – 79 с.

336. Чепіга Я. Проект Української школи / Я. Чепіга // Світло. – 1913. – № 2. – С. 31–41.

337. Чехов Н. Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Н. Чехов. – М. : Польза, 1912. – 224 с.

338. Чехов Н. Типы русской школы в их историческом развитии / Н. Чехов. – М., 1923. – С. 12–57.

339. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Истор.-социол. очерк / АН УССР. Ин-т истории Украины; отв. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.

340. Школа имени Н. В. Гоголя // Полтава. губ. ведомости. – 1896. – № 27. – 10 апр. – С. 4.

341. Шкільная хроніка // Світло. – 1914. – Кн. 5. – С. 6–19.

342. Школьная хроника // Світло. – 1912. – Кн. 6. – С. 54.

343. Штефан Л. А. Просвітницько-виховна діяльність громадських організацій на Харківщині : ретроспективний аналіз / Л. А. Штефан // Возрождение духовности в современном мире : взаимодействие церкви и образования. – Харьков, 2015. – С. 383–389.

344. Штефан Л. А. Шкільні реформи 60-80-х років XIX століття / Л. А. Штефан // Історія педагогіки : навчальний посібник. – Х. ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 548–567.

345. Щербаківський В. М. Український університет у Полтаві: Спогади / Відп. ред., упор. Супруненко О. Б. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – 40 с.

346. Щербина Ф. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. - Полтава: [Б. и.], 1914. – Вып. 1. – 236 с.

347. Яцевич Ю. Начальное народное образование в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – 123 с.

348. Kikto S. Development of primary education by Poltava province public administration / S.Kikto // Journal «Nauka i Studia». – Przemysl, 2015. – №15 (146). – P. 5–13.

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 267. Особистий фонд професора І. Ф. Павловського

оп. 296

349. Спр. 108. Нотатки робітників освіти про необхідність та шляхи реформування вищої, середньої та нижчої освіти, 1889 р., арк. 9–10.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора

оп. 813

350. Спр. 637 Доповідна записка приватного пристава м. Києва від 16 листопада 1863 р. про існування громад у Києві, Полтаві, Харкові, 1863 р., арк.12–13.

Ф. 707 Управління Київського навчального округу

оп. 43

351. Спр. 51 Справа управління Київського навчального округу про введення в гімназіях малювання до переліку обов'язкових предметів, 1887 р., 21 арк.

оп. 81

352. Спр. 72. Законодавча пропозиція щодо реформи середньої освіти, 6 лютого 1912 р., арк. 60–103.

оп. 226

353. Спр. 21. Циркуляр попечителя округа про організацію конкурсів між навчальними закладами з малювання, креслення й моделювання, 10 березня 1898 р., арк. 10–12.

оп. 227/1901

354. Спр. 93. Справа про викладання ручної праці в гімназіях, міських і сільських училищах, 21 січня 1901 р. – 12 липня 1903 р., 115 арк.

оп. 256

355. Спр. 1. Про класи ручної справи та ремісничі відділення, 1913 – 1914 рр., 128 арк.

оп. 209.

356. Спр. 42. Листування з Міністерством народної освіти про ремісничі класи, 1885, 28 арк.

оп. 217.

357. Спр. 103. Листування з Міністерством народної освіти про ремісничі класи, 1893, 29 арк.

оп. 225.

358. Спр. 170. Справа управління Київського навчального округу зі звітами про ремісничі класи за 1883 г., 71 арк.

оп. 41.

359. Спр. 28. Справа про розподіл уроків у гімназіях, прогімназіях та реальних училищах округу, 1875 р., 193 арк.

оп. 227.

360. Спр. 80. Справа управління Київського навчального округу з циркулярами, розпорядженнями Міністерства народної освіти, 1899 р., 23 арк.

оп. 197

361. Спр. 2. Розподіл кількості уроків за предметами по класам чоловічих і жіночих гімназій, реальних училищ, 1914 р., арк. 66–70.

оп. 227.

362. Спр. 64. З правилами щодо сприяння Міністерства землеробства та державного майна щодо розвитку різних галузей сільського господарства при народних школах, 1905 р., 53 арк.

оп. 227.

363. Спр. 28. Циркуляр Міністерства народної освіти від 26 вересня 1902 р. Про розробку проекту перетворення загальної школи та вищих навчальних закладів, 1902 р., 72 арк.

оп. 296.

364. Спр. 68 а. З циркулярами постановами щодо керівництва народними училищами Київського навчального округу, 1896 р., 277 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського**

Ф. Х. Архів АН УССР

365. Спр. 1075. Коротун М. Інструкції для шкіл щодо громадсько-корисної праці, 1914 р., 1 арк.

Державний архів Російської Федерації

Ф. 63 Відділення зі збереження суспільної безпеки й порядку

оп. 1 Справи постійного збереження, 1867–1881 рр.

366. Спр. 299. Листування Головного Управління у справах друку про попередження редакторів-видавців газет «Земство» і «Голос» – Василя Скалона і Андрія Краєвського за друкування недозволених статей, 2 квітня 1881 р., 3 арк.

оп. 76 В – Справи другого діловодства, 1883–1900 рр.

367. спр. 32. Про дозвіл народних читань в Полтавській губернії, 1883 р., 75 арк.

368. Спр. 85. Про дозвіл започаткування народних читань в Полтавській губернії у 1898 р., 1898 р., 83 арк.

369. Спр. 130. Про дозвіл започаткування народних читань в Полтавській губернії у 1899 р., 1899 р., 54 арк.

370. Спр. 184. Про дозвіл започаткування народних читань і лекцій в Полтавській губернії у 1900 р., 1900 р., 5 арк.

оп. 77 Третє діловодство, 1881 р.

371. Спр. 14. Відомості по Полтавській губернії, 1881 р., 42 арк.

оп. 79 – Третє діловодство, 1883 р.

372. Спр. 97 ч. 9. Про незгоду губернаторів на заміщення посад по земським, міським і судовим установам. Полтавська губернія, 1883, 4 арк.

373. Спр. 340. Про звільнення п'ятьох учителів народних училищ в Полтавській губернії, 1883, 2 арк.

374. Спр. 1074. Відомості по Полтавській губернії, 1883 р., 4 арк.

375. Спр. 1860. Відомості по Полтавській губернії, 1884 р., 19 арк.
оп. 87 – Третє діловодство, 1889 р.
376. Відомості про Полтавську губернію, 1889 р., 15 арк.
Ф. 102 Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ
оп. 103 Третє діловодство, 1905 р.
377. Розпорядження про очищення міських громадських земських установ від неблагонадійних осіб. Полтавська губернія, 1905 р., арк. 67–68.
оп. 238 Особливий відділ, 1908 р.
378. Спр. 31 ч. 41. Про Всеросійську спілку вчителів і діячів народної освіти. Полтавська губернія, 1908 р., арк. 23–24.
379. Спр. 37 ч. 41. Про організацію учнів в навчальних закладах. Полтавська губернія, 1908 р., арк. 34–35.
Ф. 539 Водовозов Василь Васильович
оп. 1 Справи постійного збереження, 1878–1922 рр.
380. Спр 1496. Водовозов В. Волостное земство, 1909 р., 102 арк.
381. Спр.1946. Шимановский П. Б. Земство и правительство в вопросах народного образования, 1912 р., 76 арк.
Ф. 1741 Колекція нелегальних видань (листівок і брошур)
оп. 2 Колекція брошур, 1850–1917 рр.
382. Спр. 373. Драгоманов М. Либерализм и земство в России. Женева 1889 р., 134 арк.
383. Спр. 1506. Самодержавие, бюрократизм и земство. – Берлин : Изд. Фридриха Готгейнера, 1902 р., 205 арк.
384. Спр. 2299. Витте. Самодержавие и земство. Штутгарт, 1903., 220 арк.
- Ф. 2306 Міністерство освіти РРФСР
оп. 15
385. Спр. 222. Материали I Всеросійського з'їзду з питань шкільної освіти, 1913 р., арк. 124–127.

386. Спр. 223. Матеріали I Всеросійського з'їзду з питань позашкільної освіти, 1913 р., арк. 37–101.

Державний архів Полтавської області

Ф. 222 Скаржинська Є. М.

Оп. 1

387. Спр. 2. Каталог експонатів Лубенського музею імені К. М. Скаржинської за 1891–1892 рр., 1892 р. арк. 1–125.

388. Спр. 3. Статут Лубенського музею імені К. М. Скаржинської, 1886 р., 2 арк.

Ф. 521 Полтавська єпархіальна училищна рада

Оп. 1

389. Спр. 4. Навчальні плани, 123 арк.

Ф. 610 Миргородська повітова земська управа

оп. 1

390. Спр. 1. Нормативний план шкільної мережі, 1908 р., 18 арк.

391. Спр. 3. Про спорудження будинків для вищих початкових училищ, 1915 р., Арк. 2–3.

392. Спр. 134. Шкільне будівництво, 1912 р., арк. 1–21.

оп. 2

393. Спр. 2. Список преподавателей сельських училищ, 1900, 60 арк.

394. Спр. 4. Сведения о наличии учебников в сельських училищах, 1915, 89 арк.

395. Спр. 4 а. Нормативні плани, 1908 р., арк. 6–15.

Ф. 612 Лохвицька повітова земська управа

оп. 1

396. Спр. 95. Нормативний план шкільної мережі, 1908 р., 24 арк.

397. Спр. 154. Нормативні плани шкільного будівництва, 1908 р., 28 арк.

Ф. 694 Гадяцька повітова земська управа

оп. 1

398. Спр. 121. Нормативні плани шкільного будівництва, 1908 р., 57 арк.

399. Спр. 123. Кошторис. Матеріально-технічне забезпечення, 1913 р., 325 арк.

400. Спр. 132. Рішення повітової управи, 1917 р., арк. 20–21.

401. Спр. 133. Технічні проекти шкільних багатокомплектних будинків, 1908-1909 рр., 44 арк.

402. Спр. 136. Про забезпечення українськими підручниками, 1917 р., 66 арк.

Ф. 837 Миргородська художньо-промислова школа імені М. В. Гоголя

оп. 1

403. Спр. 1. Листування з Полтавською губернською та Миргородською повітовими управами про прийом учнів, про господарські справи. Прохання різних осіб про пересилку програми та Статута школи, про прийом до школи, 1897 р., 202 арк.

404. Спр. 2. Прибутково-видаткова книга за 1899 р., 200 арк.

405. Спр. 4. Статут Миргородської школи і списки успішності учнів, 1896 р., 73 арк.

406. Спр. 8. Списки та відомості про особовий склад службовців Миргородської школи, 1897 р., 76 арк.

407. Спр. 9. Розпорядження Міністерства торгівлі Полтавській губернській управі про комплектації Миргородської школи викладачами, 1896–1897 рр., 99 арк.

408. Спр. 10. Відомості про службовців та учнів Миргородської школи, 1896 р., 252 арк.

409. Спр. 11. Вимоги до різних установ про направлення на роботу випускників школи, 335 арк.

410. Спр. 12. Прохання щодо зарахування на вакантні посади викладачів школи, б. р., 100 арк.

Електронні інформаційні ресурси

411. Закон «Про вищу освіту» (01.07.2014). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18>.

412. Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР (Редакція станом на 01.01.2016). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-вр>.

413. Концепція національно-патріотичного виховання (Наказ МОН України, № 641 від 16.06.15 року). – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/.

414. Полное собрание Законов Российской империи. – Режим доступу : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/content.html.

415. Проект Закону України «Про освіту» (2015). – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/gromadske-obgovorennya-zakonoproektu-%C2%ABpro-osvitu%C2%BB.html>.

416. Проект Закону України «Про професійну освіту» (2015). – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/usi-novivni/povidomlennya/2015/07/20/zaproshuemo-do-gromadskogo-obgovorennya-proektu-zakonu-ukrayini-%C2%ABproprofesijnu-osvitu%C2%BB/>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Світлини Полтавського губерньського земства

Рис. А. 1 Вигляд центральної частини старого міста з Усіхсвятською церквою та будинком Полтавського губерньського земства

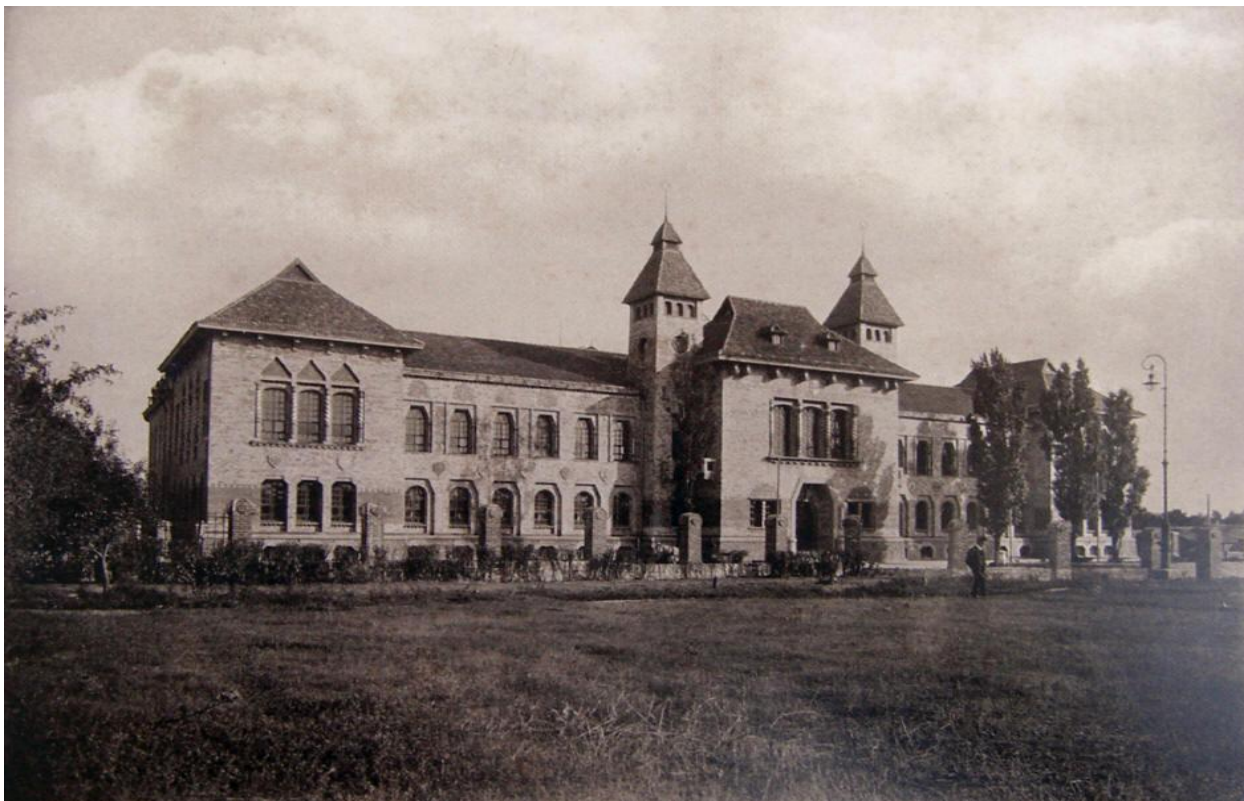

Рис. А. 2 Вигляд будинку Полтавського губерньського земства

Рис. А. 3 Парадні сходи центрального вестибюлю будинку
Полтавського губернського земства

Рис. А. 4 Зала засідань Полтавського губернського земства

Рис. А. 5 Перший поверх. Бібліотека Полтавської земської управи
(довідковий відділ)

Рис. А. 6 Зала «присутствія» Полтавської земської управи

Додаток Б. 1

Асигнування Полтавського губернського земства на шкільну освіту

Земство	1868 р.	1878 р.	1888 р.	1898 р.	1908 р.	1918 р.
Гадяцьке	2480* 9,71**	6050 11,7	15110 17,6	21474 20,7	60904 18,2	немає даних
Зіньківське	2150 16,22	7517 13,01	13208 15,5	29488 23,5	120251 29,9	1741000 36,8
Золотоніське	3966 18,86	6038 10,02	15728 14,7	17920 29,2	57648 22,1	911800 35,7
Кобеляцьке	2079 7,1	3900 7,5	7240 10,4	21284 27,5	88090 30,7	1505800 37,1
Константино-градське	0 0	3375 5,8	8639 9,0	34305 23,8	99941 20,9	4866400 56,7
Кременчуцьке	254 0,73	7545 10,7	22990 19,4	38603 29,3	91386 25,9	2547400 34,9
Лохвицьке	1842 13,01	4500 9,1	6400 9,5	18326 21,2	75747 24,1	1054800 32,1
Лубенське	1500 5,0	3705 8,6	5136 9,4	18695 21,5	105564 34,6	1420400 40,8
Миргородське	1650 15,06	2970 5,8	16180 18,6	32435 33,9	114040 31,9	2330500 40,5
Переяславське	0 0	6148 10,2	12878 12,7	20309 20,7	86517 29,9	1660700 46,2
Пирятинське	0 0	5200 8,7	17503 19,7	22500 24,6	722238 29,0	2708500 55,2
Полтавське	2470 7,07	10050 13,0	16465 16,4	34352 29,0	141656 26,0	3132300 49,9
Прилуцьке	1500 7,04	14273 21,6	14573 16,6	22399 18,2	68878 27,0	1867000 46,8
Роменське	1300 8,17	5820 8,6	18220 18,7	24001 24,4	70515 20,2	2606300 54,4
Хорольське	0 0	2930 6,5	16708 17,4	29730 32,8	60903 21,3	1196700 39,8
Губернське	0 0	5350 1,9	6850 1,1	19680 13,3	214454 14,2	3298800 13,9

* Перша цифра – сума допомоги (крб)

** Друга цифра – частка у загальному земському кошторисі (%)

Додаток Б. 2

Кошторис утримання початкових народних училищ Полтавської губернії (1882 р.)

Земство	Загальна сума утримання (крб.)	Співвідношення джерел надходжень (%)			
		земських	громадських	державних	інших
Гадяцьке	17057,13	53,3	23,7	7,6	15,4
Зіньківське	12632,36	75,1	8,2	7,9	8,8
Золотоніське	17651,12	65,0	27,4	2,5	5,1
Кобеляцьке	12629,37	51,1	25,9	6,4	16,6
Костянтиноградське	19329,45	30,0	35,3	8,8	25,9
Кременчуцьке	3677,94	50,8	4,1	3,1	42,0
Лохвицьке	9605,83	58,7	25,6	2,3	13,4
Лубенське	5627,92	67,9	0,5	-	31,6
Миргородське	14606,10	65,4	12,1	13,0	9,5
Переяславське	11081,73	76,7	5,9	-	17,4
Пирятинське	11889,34	63,6	15,8	1,9	18,7
Полтавське	20029,90	60,4	17,2	5,4	17,0
Прилуцьке	17970,25	45,4	35,9	2,7	16,0
Роменське	13723,37	74,2	13,8	7,2	4,8
Хорольське	12159,55	41,4	19,9	10,8	27,9
Всього	229671,36	58,6	18,1	5,3	18,0

Додаток Б. 3
Фінансування освітніх потреб в Полтавській губернії
(1900–1911 рр.)

Земство	Роки			
	1900-1902 рр.	1903-1905 рр.	1906-1908 рр.	1909-1911 рр.
Гадяцьке	73,3*	104,7	168,9	475,3
	19,3**	23,0	26,3	41,9
Зіньківське	79,3	98,3	146,9	483,8
	23,7	20,4	27,3	50,3
Золотоніське	159,6	203,4	330,4	384,7
	25,7	26,3	33,8	33,3
Кобеляцьке	143,8	195,7	267,7	477,4
	27,2	29,3	33,3	43,4
Костянтиноградське	153,3	165,6	268,7	787,5
	22,4	18,6	22,2	39,0
Кременчуцьке	148,3	177,8	251,3	418,7
	29,0	28,9	32,1	41,5
Лохвицьке	120,4	126,1	181,6	516,4
	26,1	20,0	23,4	44,4
Лубенське	80,8	133,6	225,5	377,9
	22,0	25,4	33,4	39,1
Миргородське	115,9	163,8	273,0	760,6
	28,9	27,2	34,5	51,7
Переяславське	80,7	151,5	274,2	359,0
	20,5	24,7	36,2	38,0
Пирятинське	95,7	124,0	195,2	593,7
	25,9	22,9	29,2	46,0
Полтавське	139,3	199,3	348,4	610,4
	27,0	27,6	32,3	39,5
Прилуцьке	94,0	110,6	187,0	481,3
	25,0	23,8	29,1	46,5
Роменське	112,2	144,2	200,7	818,6
	21,3	16,1	23,6	52,4
Хорольське	137,4	163,7	182,6	426,7
	27,2	25,5	27,9	40,0
Всього	1734,0	2262,2	3502,2	7971,9
	24,9	23,7	29,7	43,3
Губернське	660,2	728,0	749,5	804,3
	16,9	13,9	12,9	12,6
Разом	2394,2	2990,2	4251,6	8776,3
	22,4	20,3	24,1	35,4

* Перша цифра – сума допомоги (тис. крб.)

** Друга цифра – частка в загальному земському кошторисі (%)

Додаток Б. 4
Стан початкової освіти в Полтавській губернії
(1917–1918 н. р.)

Повіти	Початкові народні училища			Учні у світських школах			Учні в церковних школах			% школярів серед дітей 8-11 років
	міністерські	земські	церковно-парафіяльні	загальна кількість	% хлопців	% дівчат	загальна кількість	% хлопців	% дівчат	
Гадяцький	5	82	40	8411	73,1	26,9	2474	39,7	60,3	59,9
Зіньківський	6	115	44	9475	69,8	30,2	2212	32,6	67,4	67,6
Золотоніський	8	117	70	12929	72,5	27,5	4741	43,3	56,7	71,9
Кобеляцький	4	106	108	8380	69,8	30,2	7360	57,5	42,5	56,1
Константиноградський	15	161	77	16478	69,4	30,6	4475	33,2	66,8	62,1
Кременчуцький	13	118	63	13750	69,4	30,4	4130	37,9	62,1	50,8
Лохвицький	3	121	68	9877	65,8	34,2	3378	48,9	51,1	72,8
Лубенський	9	97	64	9935	66,9	33,1	3118	55,1	44,9	71,7
Миргородський	1	112	50	10711	69,7	30,3	2701	41,8	58,2	66,6
Переяславський	1	89	56	10608	69,3	30,7	4267	44,6	55,4	63,3
Пирятинський	8	106	40	11289	69,8	30,2	2629	44,4	55,6	66,1
Полтавський	19	145	53	17019	62,5	37,5	3441	52,5	47,5	65,0
Прилуцький	12	90	58	11554	68,3	31,7	4203	45,5	54,5	63,5
Роменський	11	94	48	11302	71,7	28,9	2681	45,4	54,6	59,6
Хорольський	-	142	56	11388	68,4	31,6	2905	47,8	52,2	65,3
У губернії	115	1695	895	173106	68,8	31,2	54715	44,9	55,1	63,4

Додаток Б. 5

Рівень письменності сільського населення в повітах
Полтавської губернії за матеріалами земського перепису
(1882–1889 рр.)

Повіти	% грамотних			% учнів		% господарств із грамотними членами
	серед сільського населення	чоловіків серед населення чоловічої статі	жінок серед населення жіночої статі	хлопців серед підлітків чоловічої статі	дівчаток серед підлітків жіночої статі	
Гадяцький	3,2	6,2	0,1	21,6	1,0	14,0
Зіньківський	4,7	8,9	0,5	немає даних	немає даних	19,4
Золотоніський	4,2	8,2	0,1	22,5	1,0	17,0
Кобеляцький	4,7	8,9	0,4	19,9	1,6	19,8
Константиноградський	3,3	6,3	0,2	15,3	0,1	15,0
Кременчуцький	4,2	8,2	0,3	20,4	1,5	17,6
Лохвицький	4,4	8,4	0,2	18,2	0,6	17,5
Лубенський	3,0	5,8	0,1	9,6	0,2	13,2
Миргородський	2,0	3,9	0,1	5,1	0,3	8,7
Переяславський	3,6	6,9	0,2	24,7	0,8	14,6
Пирятинський	3,6	7,0	0,2	17,6	0,5	16,0
Полтавський	2,3	4,5	0,1	10,0	0,5	10,3
Прилуцький	5,3	10,2	0,3	25,7	1,1	21,4
Роменський	5,4	10,1	0,5	24,3	1,9	22,0
Хорольський	3,2	6,3	0,1	21,9	0,9	14,2
Середні показники в губернії	3,9	7,4	0,2	19,0	1,0	16,0

Додаток Б. 6

Розвиток шкільництва в Полтавській губернії
у пореформений період

Повіти	1867 р.		1877 р.		1887 р.		1897 р.	
	число земсь- ких шкіл	кіль- кість учнів	число земсь- ких шкіл	кіль- кість учнів	число земсь- ких шкіл	кіль- кість учнів	число земсь- ких шкіл	кіль- кість учнів
Гадяцький	-	-	37	1465	36	2830	44	3626
Зіньківський	24	970	27	1056	36	2360	33	2479
Золотоніський	32	1008	33	2365	54	4355	55	5306
Кобеляцький	30	немає даних	35	2014	33	2743	39	3043
Константино- градський	36	1455	48	1971	56	3766	82	5206
Кременчуцький	30	622	46	2780	45	3067	51	4064
Лохвицький	-	-	34	1426	32	2246	40	2713
Лубенський	-	-	27	997	20	1586	40	2788
Миргородський	18	491	25	1514	34	2650	49	3902
Переяславський	-	-	26	1919	36	3491	42	4199
Пирятинський	25	531	22	992	50	2453	70	4185
Полтавський	24	846	43	2473	42	3172	55	4313
Прилуцький	68	2223	60	3228	53	4109	50	5068
Роменський	20	786	28	1713	48	3606	51	4394
Хорольський	36	734	31	1097	52	3223	75	4286
Всього	327	9666	522	27010	627	45657	776	59572

Додаток Б. 7

Освіта вчителів початкових народних училищ Полтавської губернії
(1900 р.)

Повіти	Законовчителі				Учителі				Учительки			
	вища	педаго-гічна	середня	нижча	вища	педаго-гічна	середня	нижча	вища	педаго-гічна	середня	нижча
Гадяцький	-	-	44	2	1	21	4	21	-	-	26	7
Зіньківський	-	-	39	-	-	4	5	12	-	-	20	23
Золотоніський	-	-	53	8	-	6	11	16	-	-	45	47
Кобеляцький	-	-	33	5	-	7	2	17	-	-	27	13
Константино-градський	-	-	71	8	-	24	8	18	-	-	55	16
Кременчуцький	-	-	49	6		12	12	31	-	-	53	10
Лохвицький	-	-	25	10	-	6	6	22	-	-	22	13
Лубенський	-	-	30	6	-	4	2	23	-	-	25	15
Миргородський	-	-	51	6	-	6	17	22	-	-	47	5
Переяславський	-	-	40	3	-	4	8	22	-	-	23	21
Пирятинський	-	-	44	16	-	7	1	28	-	-	43	9
Полтавський	-	-	59	6	1	8	11	13	-	-	60	6
Прилуцький	-	-	48	4	-	5	1	60	-	1	20	3
Роменський	-	1	42	8	-	12	5	24	-	-	34	10
Хорольський	-	-	45	11	-	4	9	25	-	1	37	30
Всього	-	1	673	99	2	130	84	354	-	2	519	228

Додаток Б. 8

Грамотність населення Полтавської губернії відповідно до матеріалів загальноросійського (1897 р.) і земського (1910 р.) переписів

Повіти	1897 р.			1910 р.		
	міського	сільського	загальна	міського	сільського	загальна
Гадяцький	36,4	14,4	15,6	46,1	24,5	25,7
Зіньківський	30,7	14,2	15,3	39,6	23,8	24,9
Золотоніський	27,8	14,6	15,1	44,7	24,1	25,0
Кобеляцький	31,9	15,5	16,3	37,4	20,2	21,0
Константино-градський	36,8	12,3	13,0	50,1	20,7	21,6
Кременчуцький	46,6	14,7	23,3	44,7	26,5	29,7
Лохвицький	34,3	15,3	16,5	44,1	27,2	28,2
Лубенський	47,8	14,0	16,4	57,2	23,5	26,2
Миргородський	23,8	13,2	14,4	34,1	22,1	22,9
Переяславський	33,6	13,9	15,4	47, 7	22,9	24,2
Пирятинський	34,1	12,8	13,9	40,6	22,9	23,8
Полтавський	48,6	12,9	21,0	57,4	24,6	30,3
Прилуцький	36,6	18,5	20,3	52,3	30,1	32,2
Роменський	37,7	15,8	18,6	56,8	23,4	25,9
Хорольський	39,9	13,8	15,1	46,4	23,5	24,5
Середня в губернії	39,8	14,4	16,9	48,3	23,9	25,8

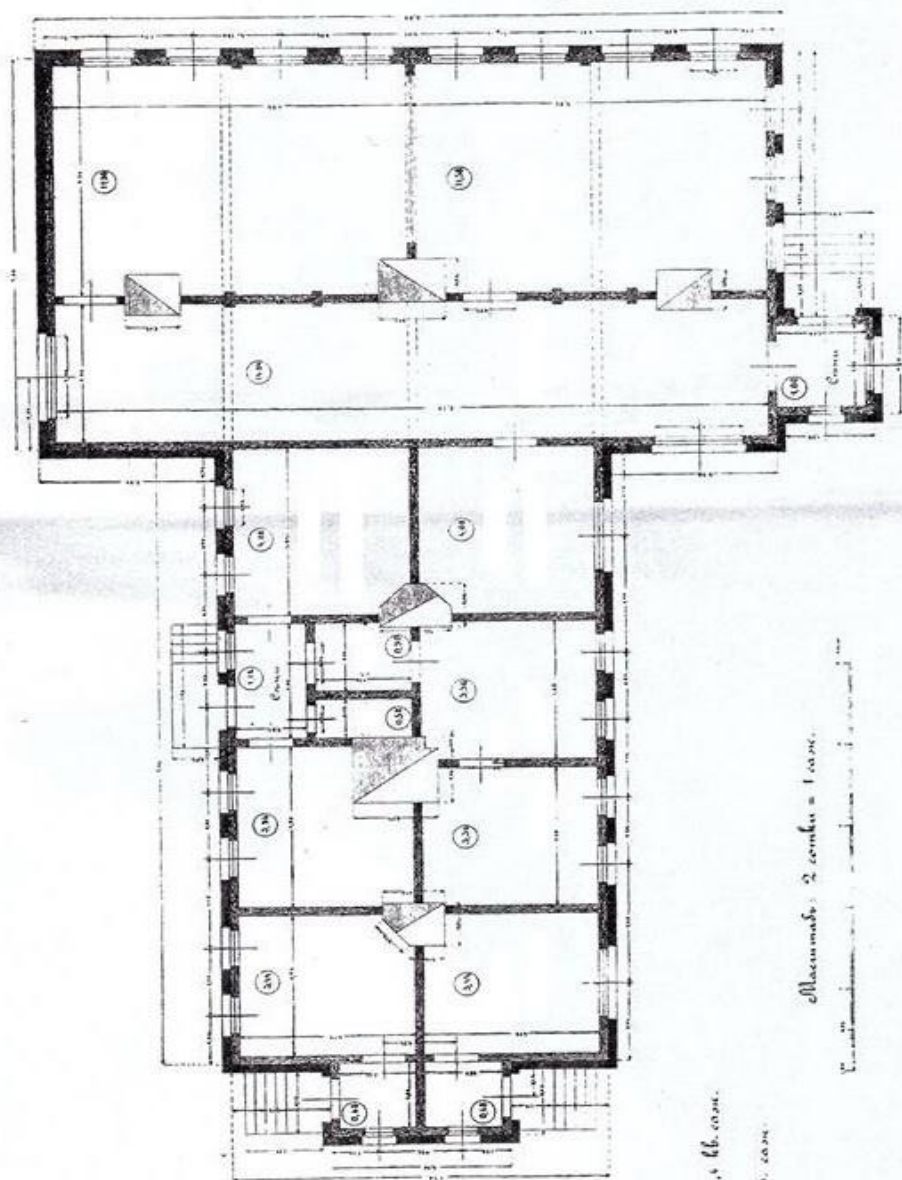
Додаток В

План двокласової школи на 100 учнів
(Лохвицький повіт Полтавської губернії, б. р.)

Лохвицькое уездное Земство

Полтавской губернии.

Планъ двуклассной школы на 100 учащихся.

Площадь постройки 82,4 кв. саж.

Объем здания 182 куб. саж.

Масштаб: 2 саж. = 1 см.

Додаток Г

Світлини Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства

Рис. Г. 1 Експозиція «Кам'яний вік» відділу археології

Рис. Г. 2 Експозиція природничого відділу

Рис. Г. 3 Експозиція історико-етнографічного відділу

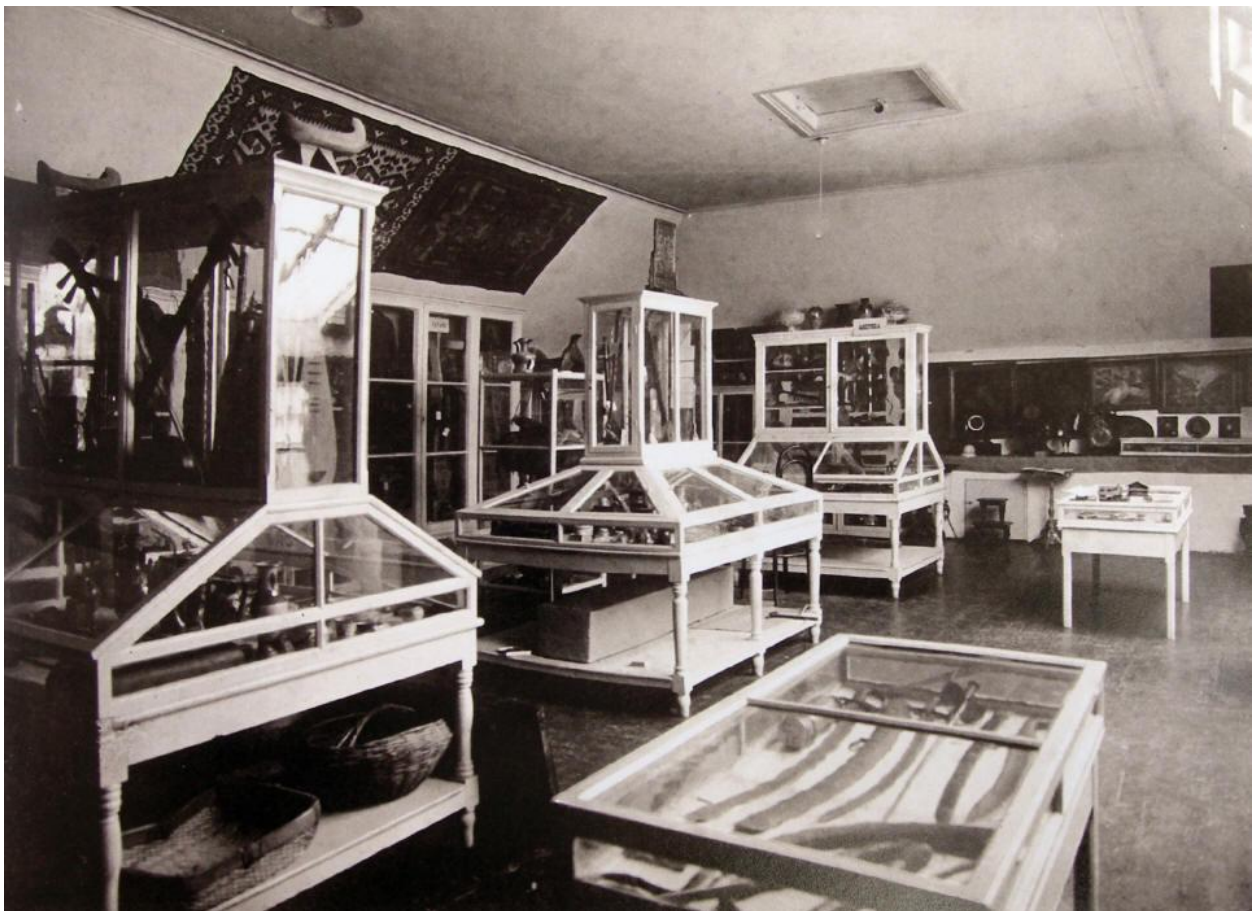

Рис. Г. 4 Експозиція «Народознавство»

Додаток Д

Світлина видатного педагога О. Сластіона з ученицями
Миргородської художньо-промислової школи
(початок XX століття)

Додаток Е

Відзнаки Миргородської художньо-промислової школи імені М. В. Гоголя

Рис. Е. 1 Відзнака Міжнародної художньо-промислової виставки,
м. Санкт-Петербург, 1906 р.

Рис. Е. 2 Відзнака Всеросійської кустарної виставки,
м. Санкт-Петербург, 1908 р.

Рис. Е. 3 Відзнака Міжнародної будівельно-художньої виставки,
м. Санкт-Петербург, 1908 р.

Рис. Е. 4 Відзнака Міжнародної навчально-промислової виставки,
м. Санкт-Петербург, 1912 р.

Додаток Ж

Світлини земських шкіл Полтавщини побудованих за проектом О. Сластіона

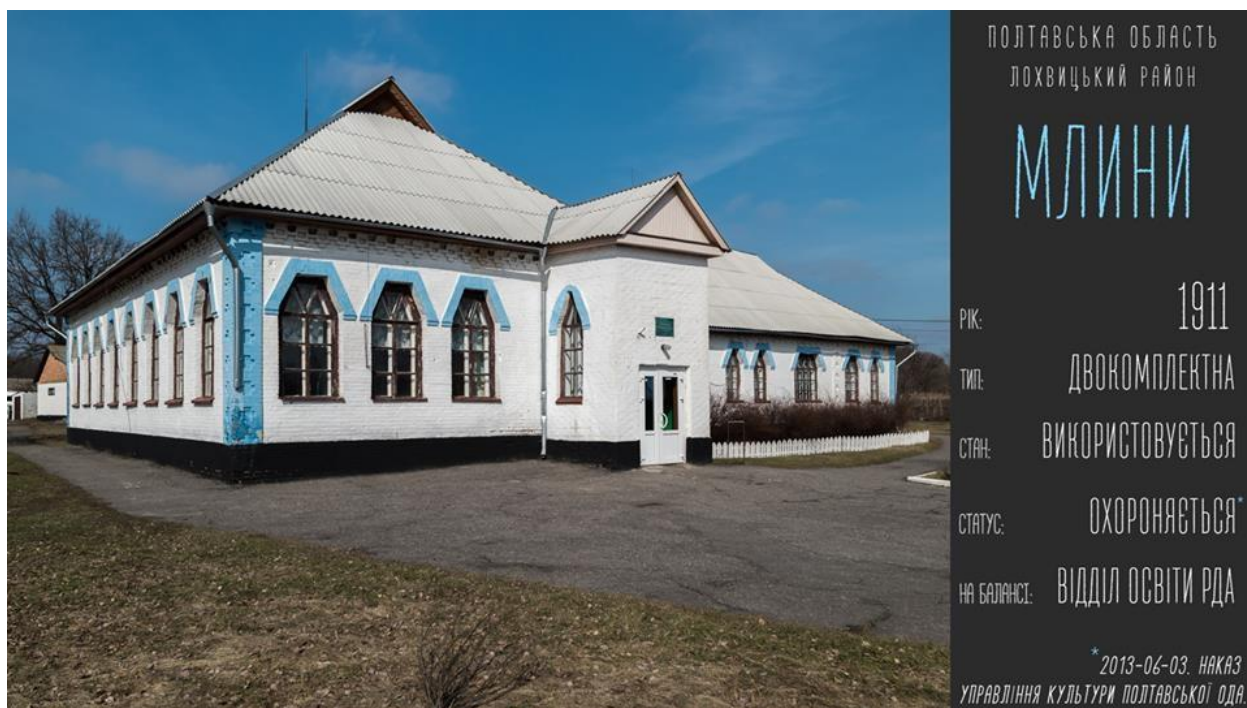

Рис. Ж.1 Земська школа в с. Млини (Лохвицький район)

Рис. Ж.2 Земська школа в с. Курінька (Чорнухинський район)

Рис. Ж. 3 Земська школа в с. Мокіївка (Чорнухинський район)

Рис. Ж. 4 Земська школа в с. Білоцерківці (Пирятинський район)

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧОРНУХИНСЬКИЙ РАЙОН

БОНДАРИ

РІК: 1912
ТИП: ТРИКОМПЛЕКТНА
СТАН: НЕ ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ
СТАТУС: НЕ ОХОРОНЯЄТЬСЯ
ВЛАСНИК: ПРИВАТНА ОСОБА

Рис. Ж. 5 Земська школа в с. Бондарі (Чорнухинський район)

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧОРНУХИНСЬКИЙ РАЙОН

КІЗЛІВКА

РІК: 1912
ТИП: ДВОКОМПЛЕКТНА
СТАН: ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ
СТАТУС: НЕ ОХОРОНЯЄТЬСЯ
ВЛАСНИК: КІЗЛІВСЬКА
СІЛЬРАДА

Рис. Ж. 6 Земська школа в с. Кізлівка (Чорнухинський район)

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧОРНУХІНСЬКИЙ РАЙОН

ХАРСІКИ

РІК: 1913?
ТИП: ТРИКОМПЛЕКТНА
СТАН: НЕ ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ
СТАТУС: НЕ ОХОРОНЯЄТЬСЯ
ВЛАСНИК: ХАРСІЦЬКА
СІЛЬРАДА

Рис. Ж. 7 Земська школа в с. Харсіки (Чорнухинський район)

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧОРНУХІНСЬКИЙ РАЙОН

ПІСКИ-УДАЙСЬКІ

РІК: 1913?
ТИП: ОДНОКОМПЛЕКТНА
СТАН: НЕ ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ
СТАТУС: НЕ ОХОРОНЯЄТЬСЯ
ВЛАСНИК: МОКІЇВСЬКА
СІЛЬРАДА

Рис. Ж. 8 Земська школа в с. Піски-Удайські (Чорнухинський район)

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧОРНУХИНСЬКИЙ РАЙОН

ЧОРНУХИ

РІК: 1913
ТИП: ТРИКОМПЛЕКТНА
СТАН: ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ
СТАТУС: НЕ ОХОРОНЯЄТЬСЯ
ВЛАСНИК: ЧОРНУХИНСЬКА
СЕЛИЩНА РАДА

Рис. Ж. 9 Земська школа в с. Чорнухи

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
ЧОРНУХИНСЬКИЙ РАЙОН

НЕТРАТІВКА

РІК: 1913?
ТИП: ОДНОКОМПЛЕКТНА
СТАН: ВИКОРИСТОВУЄТЬСЯ
СТАТУС: НЕ ОХОРОНЯЄТЬСЯ
ВЛАСНИК: КУРІНЬКІВСЬКА
СІЛЬРАДА

Рис. Ж. 10 Земська школа в с. Нетратівка (Чорнухинський район)

Рис. Ж. 11 Земська школа в с. Брисі (Лохвицький район)

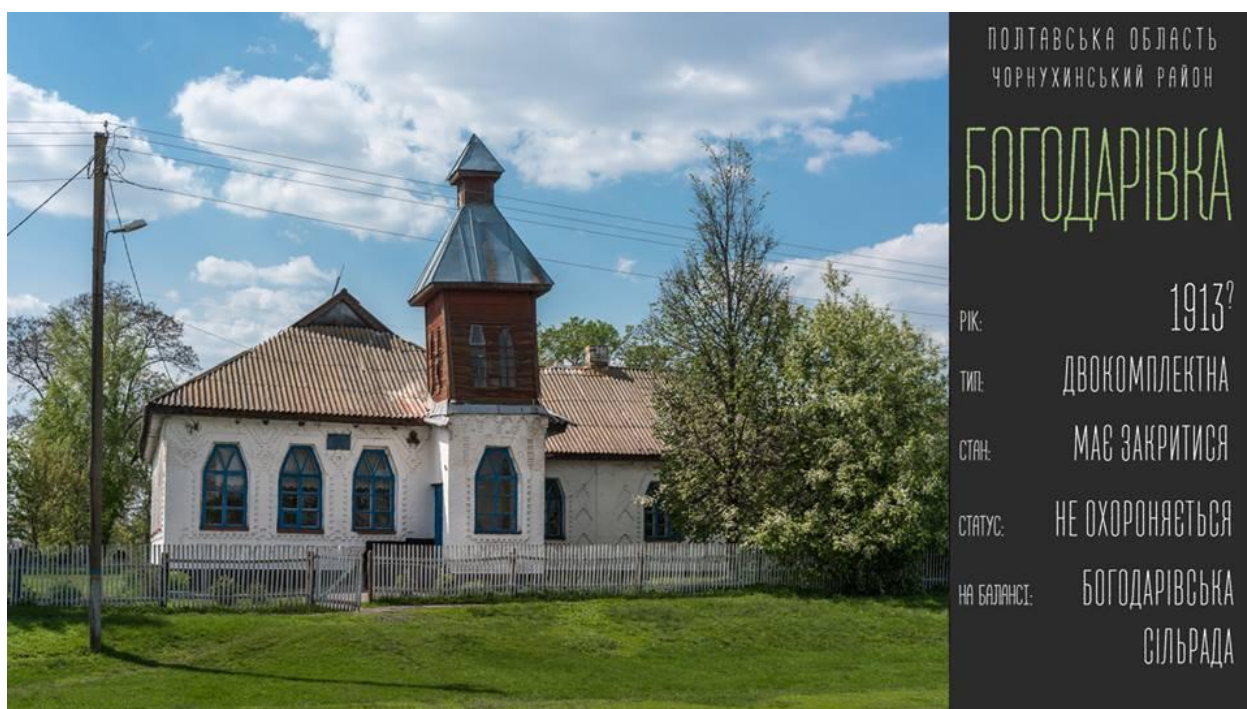

Рис. Ж. 12 Земська школа в с. Богодарівка (Чорнухинський район)

Додаток II

Статут Лубенського музею імені К. Скаржинської, 1886 р.

№1

Уставъ Лубенскаго музея имени К. Ник. Скаржинской.

§1. — Цѣль музея двоякая:

а) педагогическая и

б) чисто — научная. —

1-ая достигается строгой систематизаціей предметовъ, обученіемъ наблюдательности при разсмотрѣніи ихъ внешнего, внутреннего, способа употребленія, процесса развитія, вѣдѣній на окружающее и вообще и т. п.; 2-ая достигается руководящимъ каталогомъ, под редакціей и со вступительной статьёй въ каждомъ отдѣлѣ выдающагося ученов — спеціалиста той науки, которая иллюстрируется данными отдѣла; — достигается непосредственно такъ же обученіемъ и демонстраціей науки, преподаваемою музеемъ, тѣловъ катедры, выходящихъ изъ этого

свѣдѣннѣе еѣ, умомъ чистѣе,
 обсепокоеннѣе любовью, любовью
 святою, волю, наизвѣстную, рожден-
 ную востановленіемъ доказательствъ —
 свѣдѣннѣе мочи Человѣческаго
 духа, сердце расширенное
 градою свѣдѣннѣе и поддержи-
 ваетъ "человѣка", идущаго въ мр-
 твѣ жизни и въ Животности добра.
 — 298 достигнута научнымъ
 собираніемъ и сохраненіемъ на-
 шихъ вещей, старинныя памятники
 новѣе жизни и бытія Человѣка,
 какъ духовнаго, такъ и матеріальнаго,
 какъ памятниковъ искусства,
 рисунки и т.п. — Ясно, что
 подбирая и собирая все это
 научный матеріалъ такимъ обра-
 зомъ, чтобы каждый, занима-
 ющійся какою либо наукой, вла-
 деетъ въ свѣдѣннѣе и можетъ имъ
 пользоваться, а не только въ
 Мемориальномъ еѣ въ соответствующемъ
 отделе музея, а сосре-
 диненъ въ этой наукѣ вопросы
 при разработкѣ въ истинно
 мѣной стѣнѣ памятника. —

§ 2. — Истинный музей на два
отдела: I. Чистый-мистический,
малорусский, занимающийся ве-
сторостными предметами прошлого
и настоящего Малороссии. —

II. Общій отделъ — великой азиатско-
ной Россіи и удруженнаго
государства всего міра — друг
близкаго знакомства сѣнами
и юры бывше правительной и де-
присудительной — черезъ сравненіе
— оцѣнку дѣловъ и степеней
кураторства и мистическаго края. —

Каждый изъ этихъ отделовъ,
въ свою очередь, распадется
на рядъ тематическихъ под-
отделовъ, числомъ шесть,
а именно:

1. подотделъ — Домнорусской археологической,
2. " — Историческій,
3. " — Церковный,
4. " — Этнографическій,
5. " — Литературно-технический,
6. " — Естественно-историческій. —

§ 3. — Музей, какъ свѣтъ на-
учи всемірной и общемо-

Всего, не доверяя никому и
ни во чемъ не имѣвая утѣш-
ежнаго, односторонняго — дру-
жескаго слова не можеть быть
орудіемъ или орудіемъ ка-
кимъ-бы то ни было или
расслабляющимъ, какъ вра-
ждебныхъ и пагубныхъ обман-
овъ и безпримѣрно не-
справедливости.

§ 4. — Музей, какъ оного
воспитательный и общаго-
развивающій, не допуститъ
въ свои стѣны ничего такого
— будь то картина, статуя,
книжка, рисунокъ и т. п. — Что-
бы имѣло въ себѣ что-либо
или сердце чуждое (т. е. все,
глаголющее въ поножествѣ,
пошлость, что между насъ посто-
янно бываетъ очень мно-
го, а это мнѣ ясно). —
Музей обязанъ помнить, что
правы творятъ люди и во
своемъ творчествѣ или
и что на во всемъ имѣетъ право.

Додаток К

ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ

«АКТУАЛІЗАЦІЯ ІДЕЙ І ДОСВІДУ ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСВІТИ»

Вступ

Інтеграція України до світового освітнього простору, розбудова демократичної європейської держави та орієнтація України на національні педагогічні традиції висувають принципово нові вимоги до формування особистості громадянина і фахівця. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання збагачення змісту професійної підготовки майбутнього вчителя.

Новітня школа потребує вчителя, який відповідає таким характеристикам: володіє гнучким педагогічним мисленням і сучасною методологією наукового знання, забезпечує гуманітарну спрямованість свого предмета, має високу мотивацію, інноваційний потенціал та практичну готовність до виконання нових освітніх і виховних функцій у соціумі, використовує прогресивні педагогічні технології. Отже, підготовка нової генерації висококваліфікованих педагогічних кадрів, здатних усвідомлювати роль історико-педагогічних процесів і феноменів у світовому культурному просторі, є стратегічним орієнтиром інноваційного розвитку освіти в Україні.

У найважливіших документах про освіту (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту»; Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), Національна доктрина розвитку освіти у ХХІ ст., Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки) підкреслюється важливість забезпечення загальних і фахових компетентностей учителів, їхньої професійної відповідальності за результати власної діяльності.

Суспільна потреба у всебічно освічених, ініціативних і креативних фахівцях зумовлює активні пошуки ефективних шляхів удосконалення професійно-педагогічної підготовки, що уможливлюється лише на основі інтеграції сучасних досягнень педагогічної теорії і вивчення творчих здобутків минулого.

З огляду на це, важливого значення набуває просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). Саме в цей період активно й різнопланово розвивалися земства як самоврядні органи громадсько-державного управління та просвітницько-виховні осередки українського суспільства. Отже, просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) є невід’ємним і надзвичайно вагомим у загальнопедагогічному аспекті складником історії національної освіти.

Мета спецкурсу: підготовка майбутніх педагогів у системі вищої педагогічної освіти до професійної діяльності крізь призму теоретичних ідей та прогресивного досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.), розкриття можливостей його творчої реалізації в умовах модернізації національної освіти. Опанування спецкурсу сприятиме становленню критично-конструктивного світогляду, розвитку професійної культури та педагогічної майстерності майбутніх учителів.

Результати навчання за спецкурсом:

1. Розширити й поглибити професійно-педагогічні знання на основі самостійного вивчення першоджерел з історії вітчизняної педагогічної думки (друга половина XIX – початок XX ст.).
2. Інтегрувати історико-педагогічне знання в коло власного професійно-педагогічного досвіду.
3. Виробити уміння та навички науково коректно й творчо опрацьовувати першоджерела історико-педагогічної літератури.

4. Сформувати у студентів готовність до участі в наукових дискусіях та інших активних формах роботи.

5. Продемонструвати знання першоджерел і вміння використовувати їх зміст при аналізі актуальних педагогічних проблем.

6. Схарактеризувати нормативно-правові та наукові основи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

7. Визначити основні етапи та напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

8. Пояснити специфіку методів і форм просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.), застосувати їх при вивченні теоретичного матеріалу.

9. Використати апробований досвід просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) у майбутній педагогічній роботі.

10. Аргументувати свої професійні погляди на основі теоретичних ідей та прогресивного досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Спецкурс розрахований на 30 год.: 8 год. – лекційні заняття, 8 год. – практичні, самостійна робота – 14 год. Програма розроблена для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, учителів-предметників, класних керівників, усіх, хто цікавиться національними історико-педагогічними здобутками та сучасними проблемами теорії і практики шкільної освіти.

Навчально-тематичний план спецкурсу
«Актуалізація ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств
Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)
в умовах інноваційного розвитку освіти»

№	Тема	Кількість годин і форма навчання			
		лекції	практичні заняття	самостійна робота	всього
1.	Історіографічний аналіз просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	2		2	4
2.	Вітчизняна педагогічна теорія – наукова основа просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	2	2	2	6
3.	Соціально-економічні передумови й організаційно-педагогічні чинники розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.		2	2	4
4.	Основні етапи та напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.	2		2	4
5.	Провідні форми і методи просвітницько-виховної діяльності земств	2		2	4

	Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)				
6.	Унесок видатних учених, митців, громадських діячів, меценатів у становлення освіти та виховання на Полтавщині (друга половина XIX – початок XX ст.)		2	2	4
7.	Творче використання історико-педагогічних здобутків просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в сучасних умовах		2	2	4
8.	Всього	8	8	14	30

Навчальна програма спецкурсу

«Актуалізація ідей і досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти»

Тема 1. Історіографічний аналіз просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Наукові роботи дорадянського часу (1864–1917 рр.), які містили фактичний і статистичний матеріал, що розкривав діяльність земських органів у загальних рисах: проблема взаємовідносин земств і центральної влади (О. Васильчиков, С. Вітте, О. Градовський, М. Драгоманов, О. Лохвицький й ін.); законодавчо-організаційні засади створення земських установ (В. Абрамов, Б. Веселовський, С. Велецький та ін.); становище народних шкіл, роль земств у розвитку шкільної мережі (В. Акімов, Є. Звягінцев, Г. Фальборк,

В. Чарнолуський, М. Чехов та ін.); актуальні загальнопедагогічні аспекти (В. Вахтеров, М. Корф, М. Пирогов, О. Рахманський, К. Ушинський та ін.); питання українізації земських навчальних закладів (Б. Грінченко, О. Кониський, О. Русов, С. Русова, В. Хижняков та ін.); нормативно-правові й організаційні особливості діяльності земств власне Полтавської губернії (П. Бодянський, В. Бучневич, В. Василенко, О. Зеленський, Л. Модзалевський, І. Павловський, Ф. Щер-бина, Ю. Яцевич й ін.). Історіографія радянського часу (1918–1990 рр.), що характеризувалася висвітленням соціально-економічних аспектів діяльності земств (В. Борисенко, В. Гарміза, Л. Захарова, В. Лейкіна-Свірська, Н. Пірумова та ін.); розглядом різних періодів у становленні та розвиткові земсько-ліберального руху на чолі з дворянством (Ф. Петров, Е. Черменський, П. Шлемін та ін.); аналізом краєзнавчих матеріалів з історії Полтавщини (В. Жук, В. Лобурець, Я. Риженко, О. Супруненко та ін.). Наукова література пострадянського часу (1991 р. – початок ХХІ ст.), що представлена дослідженнями загальноісторичного спрямування (В. Абрамов, Дж. Бушнелл, Т. Гунчак, Б. Еклоф, Г. Касьянов, О. Коновець, М. Шип та ін.); фундамен-тальними працями істориків педагогіки (Л. Вовк, Н. Дем'яненко, І. Зайченко, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, Л. Штефан та ін.) та науковими публікаціями краєзнавців (О. Белько, Р. Гавриш, О. Дроздова, В. Ковган, О. Козаченко, В. Лобурець, Т. Малєєва, П. Ротач, М. Якименко та ін.).

Тема 2. Вітчизняна педагогічна теорія – наукова основа просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).

Нормативно-правові документи розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): «Положення про губернські й повітові земські установи» (1864, 1890 рр.), «Положення про початкові народні училища» (1864 р., 1874 р.), «Земські установи: положення про губернські та повітові земські установи.

Правила про порядок приведення їх у дію» (1865 р.), «Положення про вчительські семінарії» (1870 р.), «Статут реальних училищ» (1872 р.), «Основні положення про промислові училища» (1888), «Положення про художньо-промислові навчальні заклади» (1902 р.), «Матеріали з реформи середньої школи» (1915 р.) тощо. Фундаментальні науково-педагогічні вчення другої половини XIX – початку XX ст.: положення про гармонійне та всебічне виховання особистості, необхідність навчання рідною мовою, забезпечення загальноосвітнього, виховального та природовідповідного характеру навчання (В. Вахтеров, П. Каптерев, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.); формування ціннісного ставлення до культури, традицій, історії українського народу (М. Драгоманов, С. Русова, О. Сластіон та ін.); фундаментальні висновки щодо важливості трудового виховання та професійної освіти молодого покоління (І. Анопов, М. Демков, К. Цируль та ін.); результати розробки науково-методичних засад земської початкової школи (В. Євтушевський, М. Корф, Т. Лубенець та ін.). Теоретичні основи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): мета – поширення грамотності та підвищення культурно-ціннісних потреб широких верств населення; принципи – загальності й доступності навчання; зв'язку освіти з життям, культурою та традиціями українського народу; гласності й демократичності; самоврядування; часткової адміністративно-фінансової автономності; відкритості; ідеї – виняткова роль освіти та виховання у процесах державотворення й консолідації суспільства; важливість культивування кращих рис української ментальності, таких як працелюбність, індивідуальна свобода, глибинний зв'язок із природою; інтеграція навчальної діяльності та творчої праці учнів; оптимальне поєднання шкільних і позашкільних форм просвітницько-виховної діяльності тощо.

Тема 3. Соціально-економічні передумови й організаційно-педагогічні чинники розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Найважливіші соціально-економічні передумови становлення земств Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: відміна кріпосного права, яка призвела до суспільної й економічної кризи у Російській імперії; активна діяльність громадських об'єднань щодо поширення національних ідей і науково-технічних знань серед широких верств населення; інтенсивне розроблення положень соціальної філософії, державного управління й економічної теорії; бурхливий розвиток сільського господарства, ремісництва, кустарних, промислових і транспортних підприємств, збільшення обсягів торгівлі; підвищення уваги держави до проблем розвитку шкільної та професійної освіти й ін.

Організаційно-педагогічні чинники, що сприяли динамічному розвитку земств Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX ст.: усунення неграмотності населення; прагнення освітян до піднесення педагогічної свідомості широкої громадськості; поява у вітчизняній педагогічній науці фундаментальних праць, присвячених обґрунтуванню значення навчання й виховання для розвитку суспільства та формування конкретної особистості; становлення вітчизняної системи шкільної, позашкільної та професійно-технічної освіти тощо.

Тема 4. Основні етапи та напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Основні етапи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): I – організаційно-підготовчий (1864 р. – початок 70-х років XIX ст.); II – науково-методичний (середина 70-х – середина 90-х рр. XIX ст.); III – узагальнювально-реформаторський (середина 90-х рр. XIX ст. – 1919 р.). Провідні напрями

просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: навчально-методичний – розроблення теоретико-практичних засад земської народної школи, українізація освіти, збагачення її змісту дисциплінами природничо-математичного та художньо-естетичного спрямування, удосконалення форм і методів викладання й ін.; організаційно-педагогічний – відкриття й інспектування навчальних закладів, започаткування вечірніх, повторювальних, ремісничих і рукодільних класів, підготовка педагогічних кадрів тощо; видавничий – розробка та видання навчальних підручників і методичних посібників, дидактичних матеріалів, науково-популярної літератури, рецензій, педагогічних періодичних видань та ін.; бібліографічно-експозиційний – фундація шкільних і педагогічних бібліотек, книгозбірень та музеїв унаочнення, організація сільськогосподарських і виробничих виставок, створення читалень для селян тощо; статистично-дослідницький – здійснення шкільних статистичних досліджень, вивчення стану освітньої практики на місцях тощо.

Тема 5. Провідні форми і методи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Провідні форми просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): ремісничі класи для хлопців і рукодільні класи для дівчат, вечірні та повторювальні класи для дорослих, самостійна робота учнів, народні читання, публічні лекції, екскурсії, виставки, ювілейні Шевченківські вечори, спектаклі, концерти, робота на пришкільних ділянках; педагогічні класи, вчительські з'їзди, літні загальноосвітні підготовчі курси для вчителів тощо. Основні методи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): звуковий метод навчання грамоти, метод вправ, написання творів і переказів, методи навчання арифметики В. Грубе та В. Євтушевського, бесіди на природі, драматизація народних казок і літературних творів тощо. Специфіка просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії

(друга половина XIX – початок XX ст.): україноцентрований зміст; пріоритетність морального, естетичного та трудового виховання; опора на національно-культурні традиції; високий рівень педагогічної культури й ініціативності; домінування практико орієнтованих форм і методів, що пробуджують активність і творчість особистості; широка співпраця із прогресивними діячами територіальної громади та всієї України.

Тема 6. Унесок видатних учених, митців, громадських діячів, меценатів у становлення освіти та виховання на Полтавищині (друга половина XIX – початок XX ст.).

Педагогічні ідеї та просвітницько-виховна діяльність В. Василенка (збагачення національним компонентом змісту ремісничої освіти та заснування кустарного музею при губернській земській управі); Г. Галагана (розробка та реалізація плану початкової освіти у м. Прилуки, відкриття та фінансове забезпечення низки навчальних закладів у Полтавській губернії); Г. Коваленка (виконання обов'язків редактора журналу «Рідний край», діяльність на посаді інспектора позашкільної освіти Полтавської губернії та читання лекцій на просвітницьких курсах для дорослих), Ф. Лизогуба (організаційно-педагогічна робота на посаді голови Полтавської земської управи), Л. Падалки (історико-педагогічні й етнографічні дослідження та співпраця зі статистичним бюро Полтавського губернського земства); М. Рудинського (організаційно-освітня діяльність на посаді очільника Педагогічного бюро Полтавського губернського земства); К. Скаржинської (пожертвування приватного історико-археологічного музею та бібліотеки Полтавському губернському земству, а також заснування навчальних закладів на благодійних засадах); О. Сластіона (педагогічна діяльність у Миргородській художньо-промисловій школі імені М. В. Гоголя й участь у проекті щодо спорудження будівель земських шкіл у стилі українського модерну) та ін.

Тема 7. Творче використання історико-педагогічних здобутків просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в сучасних умовах.

Можливості використання прогресивних здобутків просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти України: на законодавчому рівні (вироблення новітньої стратегії удосконалення нормативно-правової бази оптимізації державних управлінських структур у галузі освіти на засадах демократизації, децентралізації та самоврядування); на організаційно-методичному рівні (оновлення змісту освіти та виховання, його гармонізація із сучасними вимогами життя, культурою українського народу, потребами особистості та суспільства; розробка й упровадження форм і методів, які сприяють розвитку творчої самостійності, трудової та громадянської активності, формують у молодого покоління систему загальнолюдських і національних цінностей; створення соціально-педагогічних комплексів, які уможливають співпрацю шкільних і позашкільних навчальних закладів, родини, культурно-просвітницьких і громадських установ, підприємств-спонсорів, меценатів тощо); на технологічному рівні (організація пошуково-краєзнавчої, музейно-педагогічної, волонтерської, виробничої діяльності учнів та студентів у ході навчально-виховної взаємодії; урізноманітнення позакласних і позашкільних форм освіти та виховання; поліпшення матеріально-технічної бази навчальних закладів тощо).

Завдання для самостійної роботи

1. Доберіть і порівняйте сучасні наукові визначення поняття «шкільне самоуправління» і «шкільне самоврядування». Висловіть власну думку щодо доцільності співіснування цих наукових термінів у сучасній педагогічній теорії.

2. Здійсніть бібліографічно-аналітичний огляд одного з теоретичних питань (на вибір). За результатами роботи складіть список літературних джерел.

3. Опрацюйте історико-педагогічне дослідження *Побірченко Н. С.* Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.). / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2002. – 331 с. Законспекуйте один із розділів, що викликав особливий інтерес.

4. Складіть анотацію на одну із запропонованих книг:

Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕМСІ», 2005. – 498 с.

Інноваційний розвиток освітнього середовища громадсько активних шкіл : науково-методичний посібник / [упор.: Водолазька Т. В., Гавриш Р. Л.]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – 124 с.

Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : [навч. посіб.] / за ред. О. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.

Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.

5. Зробіть цитатні виписки за темою одного із занять.

6. Складіть перелік актуальних питань із проблеми патріотичного виховання дітей і молоді.

7. Підготуйте рецензію на одну із запропонованих статей:

Белько О. О. Напрями діяльності Полтавського губернського земства щодо підтримки гончарного промислу / О. О. Белько // Історична пам'ять. – 2009. – № 2. – С. 71–80.

Козаченко А. Особливості діяльності Полтавського земства в період Першої світової війни (1914–1916 рр.) / А. Козаченко // Теорія і практика правознавства. – 2014. – Вип. 1 (5). – С. 1–7.

Костомаров Н. О. О преподавании на южнорусском языке. Мысли южнорусса / Н. О. Костомаров // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 53–57.

8. За тематикою заняття (на вибір) підготуйте статтю для публікації або виступ на науково-практичній конференції.

9. Дослідіть сучасні моделі шкіл із державно-громадським управлінням. Складіть їхню порівняльну характеристику.

10. Підготуйте доповідь на тему: «Місце та роль земських шкіл у вітчизняній системі освіти».

11. Складіть конспект першоджерела (на вибір):

Белько О. До історії Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя (1896 – 1915) / О. Белько // Український керамо-логічний журнал. – 2004. – № 2-3. – С. 35–48.

Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу / Л. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 7–11.

Кремень В. Інноваційність і освіта / В. Кремень // Рідна школа. – 2012. – № 4-5. – С. 7–12.

12. Підготуйте есе на тему: «Особистість учителя земської школи».

13. Законспекуйте основні положення «Національної доктрини розвитку освіти України» (Історія української школи і педагогіки : [хрестоматія / О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Знання, КОО, 2003. – С. 688–704).

14. Проаналізуйте один розділ шкільної програми з вашого фахового предмета щодо можливостей творчого використання прогресивних здобутків просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

15. Викладіть своє розуміння і ставлення до слів М. Пирогова: «Якщо дух, без підготовки спрямований на вивчення одного предмета, і може набути широких відомостей, але все-таки і в цьому однобічному вивченні ніколи йому не будуть доступні ті погляди на предмет вивчення, які можливі лише за умови уміння віддалятися від нього в інші, вищі або нижчі, сфери споглядання. Це вміння набувається не інакше, як шляхом ознайомлення із різними галузями знань, що сприяє розвитку всіх здібностей духу».

16. Складіть кросворд (не менше 15 слів) за основними напрямками просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

Тематика рефератів

1. Закономірності та суперечності розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

2. Гуманістична спрямованість просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

3. Земські школи Полтавщини: до витоків становлення.

4. Виховання людини-громадянина в педагогічній спадщині М. Драгоманова.

5. Реалізація ідеї трудового виховання молоді в просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

6. Формування патріотичних і громадянських почуттів учнів (з досвіду роботи Миргородського художньо-промислового коледжу імені М. В. Гоголя).

7. Проблема просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених.

8. Земська школа – історико-педагогічний феномен другої половини XIX – початку XX ст.

9. Філософсько-світоглядні основи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

10. Особливості організації навчально-виховного процесу в земських школах (друга половина XIX – початок XX ст.).

Питання й завдання для самоконтролю

1. Розкрити основі напрями розробки проблеми просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
2. Дати визначення поняттям «освіта», «виховання» «просвітницько-виховна діяльність», «земська школа», «початкове народне училище» .
3. Схарактеризувати наукові праці сучасних вітчизняних дослідників, які займаються розробкою теорії державно-громадського управління в освіті.
4. З'ясувати особливості педагогічної підготовки вчителів для земських шкіл (друга половина XIX – початок XX ст.).
5. Обґрунтувати основні етапи розвитку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
6. Розкрити провідні напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
7. Проаналізувати ідеї, які стали науковою основою просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.
8. Визначити роль суспільно-політичної і філософської думки в розвитку вітчизняної педагогічної теорії другої половини XIX – початку XX ст.
9. Зробити цитатні виписки на тему: «Мета, завдання та принципи просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)».
10. Визначити специфіку просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).
11. Розкрити можливості творчого використання прогресивних здобутків просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії

(друга половина XIX – початок XX ст.) в умовах інноваційного розвитку освіти України.

12. Проаналізувати сучасні наукові дослідження, які висвітлюють проблему вивчення та поширення просвітницько-виховного досвіду земств Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

13. Довести співзвучність ідей просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) та положень, що визначено в новітніх державних освітніх документах.

14. Визначити мету й завдання діяльності земств Полтавської губернії як самостійних державно-громадських інституцій другої половини XIX – початку XX ст.

15. Обґрунтувати вплив творчості вітчизняних прогресивних педагогів на розвиток просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

16. Схарактеризувати чинники виникнення в сучасному освітньому просторі навчальних закладів із державно-громадською моделлю управління.

17. Проаналізувати розвиток теоретичних ідей та прогресивного досвіду просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) у науковому доробку видатних вітчизняних і зарубіжних учених.

18. Визначити соціально-економічні й організаційно-педагогічні складнощі в просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

19. Назвати основні теоретичні положення, які були сформульовані видатними педагогами в контексті організації просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.).

20. Визначте основні педагогічні засоби підготовки молоді до майбутньої життєдіяльності, які були характерні для земських навчальних закладів.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Андрущенко В. П. «Педагогічна матриця» української освіти: її значення для України і європейського світу / В. П. Андрущенко // Рідна школа. – 2012. – № 4-5. – С. 13–18.
2. Арсененко О. Економічна діяльність Полтавського земства в другій половині XIX на початку XX століть / О. Арсененко // Збірник матеріалів VI студентської наукової конференції історичного факультету. – Полтава : ПДПУ імені В.Г. Короленка, 2003. – С. 26–28.
3. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософський та психологічний аспекти / Г. О. Балл. – Рівне : Ліста, 2003. – 128 с.
4. Белько О. До історії Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя (1896 – 1915) / О. Белько // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 2-3. – С. 35–48.
5. Белько О. О. Напрями діяльності Полтавського губернського земства щодо підтримки гончарного промислу / О. О. Белько // Історична пам'ять. – 2009. – № 2. – С. 71–80.
6. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
7. Белофастова Т. Ю. Освітня, виховна і рекреаційна функції музею в новій соціокультурній ситуації / Т. Ю. Белофастова // Вісник КНУКіМ: зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 20–27.
8. Благова Т. Розвиток шкільної і професійної мистецької освіти на Полтавщині / Т. Благова. – Полтава : Оріяна, 2009. – 240 с.
9. Богданович А. Сборник сведений Полтавской губернии с картой губернии и планом г. Полтавы / А. Богданович. – Полтава, 1877. – 289 с.
10. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / П. Бодянский. – Полтава : Изд. Полт. губ. стат. комит., 1865. – 420 с.

11. Бойко А. М. Виховання людини: нове і вічне : [монографія] / А. М. Бойко. – Полтава : Техсервіс, 2006. – 568 с.
12. Бойко А. М. Упровадження педагогічної інноватики в практику виховної діяльності загальноосвітніх навчальних закладів : монографія / А. М. Бойко; Полт. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. – 384 с.
13. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. / В. Й. Борисенко. – К., 1980. – 256 с.
14. Борисенко В. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: [навчальний посібник, 2-е вид.] / В. Борисенко. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.
15. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу / Л. Ваховський // Шлях освіти. – 2005. – № 2. – С. 7–11.
16. Вацнак Б. С. Подвижники українського музейництва / Б. С. Вацнак, О. Б. Супруненко. – К. : Б. в., 1995. – 135 с.
17. Вишневський О. Сучасне українське виховання / О. Вишневський. – Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти, 1996. – 238 с.
18. Вовк Л. Історія освіти дорослих в Україні : Нариси / Л. Вовк. – К. : УДПУ, 1994. – 226 с.
19. Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 года / В. Гармиза. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 264 с.
20. Грінченко Б. Народні вчителі і українська мова / Б. Грінченко. – К., 1906. – 50 с.
21. Грінченко Б. На безпросветном пути: об украинской школе / Б. Грінченко. – К. : Вік, 1906. – 84 с.
22. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
23. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.

24. Дем'яненко Н. Ретроспектива педагогічної освіти в Україні (XIX – початок XX ст.) / Н. М. Дем'яненко, І. П. Важинський. – М. : МПА, 2002. – 240 с.
25. Довбиш І. Модель державно-громадського управління ЗНЗ / І. Довбиш // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2006. – № 1. – С. 69–75.
26. Дудка Т. Ю. Ступенева підготовка фахівців у розрізі вітчизняного та зарубіжного освітнього досвіду XX – поч. XXI ст. / Т. Ю. Дудка, Л. В. Бондарина. – Обрії. – Івано-Франківськ : РВВ ОППО, 2014. – Вип. 2 (39). – С. 8–11.
27. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
28. Енциклопедія українознавства : в 2 т. / Ред. В. Кубійович, З. Кузеля; Наукове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен, Нью-Йорк : В-во «Молоде життя», 1949–1952. – Т. 2. – 1230 с.
29. Єльнікова Г. В. Теоретичні підходи до моделювання державно-громадського управління / Г. В. Єльнікова // Директор школи. – 2003. – № 40. – С. 10–11.
30. Жук В. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648-1941). Довідник з історії і адміністративно-територіального поділу / упор. Жук В. Н., Суховська З. М. – Полтава : Департамент поліграфії ПП «ЕНТ», 2002. – 205 с.
31. Жук В. Наш рідний край (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період) / В. Жук, Т. Пустовіт, М. Фісун, В. Ханко. – Полтава, 1991. – Вип. 12. – 86 с.
32. Зязюн І. А. Світоглядна парадигма освіти / І. А. Зязюн // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – Х. : УПА, 2003. – Вип. 5. – С. 24–30.
33. Інноваційний розвиток освітнього середовища громадсько активних шкіл : науково-методичний посібник / [упор.: Водолазька Т. В., Гавриш Р. Л.]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – 124 с.

34. Історія Української культури / [за загал. ред. І.Крип'якевича]. – Київ : Либідь, 1994. – 656 с.
35. Калинченко Н., Ільченко Ж. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. Калинченко, Ж. Ільченко // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С. 74–125.
36. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть / Г. Касьянов. – К. : Наука, 1993. – 172 с.
37. Кікто С. М. Музей кераміки гоголівської школи / С. М. Кікто // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи : матеріали 11-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Український технічний музей: історія, досвід, перспективи: матеріали 11-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції»], (Київ, 4-6 червня 2015 р.). – К. : 2015. – С. 63–66.
38. Кікто С. Напрями просвітницько-виховної діяльності земств Полтавської губернії / С. Кікто // Педагогічні науки : збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2015. – Вип. 64. – С. 149–153
39. Кікто С. Організаційно-педагогічні засади функціонування навчальних закладів Полтавської губернії / С. Кікто // Імідж сучасного педагога. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – № 1(160). – С. 34–37.
40. Кікто С. Педагогічна спадщина О. Сластіона у становленні вітчизняної професійної освіти / С. Кікто // Імідж сучасного педагога. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – №8 (157). – С. 50–53.
41. Кікто С. М. Реалізація ідеї трудового навчання в просвітницько-виховній діяльності земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. М. Кікто // Дидаascal: часопис : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Політехнічна освіта як засіб забезпечення ринку праці в Україні»], (Полтава, 19-20 лист. 2013 р.). – Полтава : ПНПУ імені В.Г.Короленка, 2014. – №14. – С. 36–39.

42. Кікто С. Розвиток професійної освіти у діяльності земств Полтавської губернії / С. Кікто // Педагогічні науки : збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2014. – Вип. 60. – С. 153–157.

43. Кікто С. Становлення земських навчальних закладів Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Кікто // Педагогічні науки : збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2012. – Вип. 55. – С. 140–144.

44. Кікто С. Український контекст в творчій і громадській діяльності Опанаса Сластіона / С. Кікто // Педагогічні науки : збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2013. – Вип. 2 (58). – С. 136–144.

45. Ковган В. Миргородський державний керамічний технікум ім. М. В. Гоголя: історичний нарис / В. Ковган, В. Ханко. – Миргород, 1996. – 88 с.

46. Козаченко А. И. Земская избирательная система и особенности введения земских учреждений в Полтавской губернии в 1865 г. / А. И. Козаченко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: философия, социология, право. – 2013. – Вып. 23 (166). – С. 106–113.

47. Козаченко А. Особливості діяльності Полтавського земства в період Першої світової війни (1914–1916 рр.) / А. Козаченко // Теорія і практика правознавства. – 2014. – Вип. 1 (5). – С. 1–7.

48. Козаченко А. Полтавське земство. Підготовка до впровадження земських установ / А. Козаченко // Вісник академії правових наук України. – 2005. – №3. – С. 90–100.

49. Комарницький М. С. Державно-громадська система управління освітою / А. Комарницький // Аспекти самоврядування. – 2000. – № 3. – С. 34–35.

50. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / О. Ф. Коновець. – К. : Наука, 1992. – 119 с.
51. Константинов Н. Очерки по истории средней школы / Н. Константинов. – М. : Учпедгиз, 1947. – 247 с.
52. Концепція національного виховання // Освіта. – 1996. – 7 серп.
53. Концепція національно-патріотичного виховання (Наказ МОН України, № 641 від 16.06.15 року). – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/.
54. Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТП и МИО РАО, 1994. – 265 с.
55. Королева Н. Земство на переломе. 1905-1907 гг. / Н. Королева. – М. : Наука, 1995. – 345 с.
56. Костомаров Н. О. О преподавании на южнорусском языке. Мысли южнорусса / Н. О. Костомаров // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 53–57.
57. Кремень В. Інноваційність і освіта / В. Кремень // Рідна школа. – 2012. – № 4-5. – С.7–12.
58. Кузьмин Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Н. Кузьмин. – Челябинск : Южно-Урал. кн. изд-во, 1971. – 278 с.
59. Курило В. Критеріально-комплексний підхід до аналізу історико-педагогічної думки / В. Курило // Шлях освіти. – 1999. – № 3. – С. 41–44.
60. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция во второй половине XIX в. / В. Лейкина-Свирская. - М., 1971. - 325 с.
61. Маланюк В. Нариси з історії нашої культури / В.Маланюк. – К. : Акціонерне товариство «Оберіг», 1992. – 80 с.
62. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : [навч. посіб.] / за ред. О. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.

63. Національна доктрина розвитку освіти України // Історія української школи і педагогіки : [хрестоматія / О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя]. – К. : Знання, КОО, 2003. – С. 688–704.

64. Наш рідний край. З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період / За ред. В. Н. Жук, Т. П. Пустовіт та ін. – Полтава : «Полтава», 1991. – Вип. 12. – 87 с.

65. Овчаренко Л. Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя: перші роки діяльності (1896–1902) // Український керамологічний журнал. – 2005. – №1-4. – С.134–142.

66. Овчаренко Л. Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя: перші роки діяльності, причини невдач (1896–1902) // Мистецька освіта та мистецтво освіти в контексті формування сталого суспільства : зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 12-13 травня 2005 року). – Київ, 2005. – Ч. 1. – С.89–96.

67. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1978. – 600 с.

68. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / [под ред. Э.Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина и др.]. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.

69. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Сост и автор. коммент. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. – М. : АПН СССР, 1985.– 496 с.

70. Пирумова Н. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX века / Н. Пирумова. – М. : Наука, 1986. – 268 с.

71. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. С. Побірченко . – К. : Науковий світ, 2002. – 331 с.

72. Полтава. Історичний нарис / за ред. О. Б. Супруненка, М. А. Якименка, В. Є. Лобурця. – Полтава : Полт. літератор, 1999. – 280 с.

73. Полтавська губернія // Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан : у 12 т. – К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1982. – Т. 8. – С. 214.
74. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – 1024 с.
75. Равіч Д. Що таке демократія і як її навчати в школах / Д. Равіч // Мандрівець. – № 2. – С. 89–95.
76. Ревегук В. Я. Полтавщина в добу української революції 1917–1920 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава : АСМІ, 2002. – 188 с.
77. Русова С. Ідейні підвалини школи // Маловідомі джерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.) : [хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська та ін.]. – К. : Наук. Світ, 2003. – С. 150–153.
78. Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко. – Київ – Полтава : Археологія, 2000. – 391 с.
79. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
80. Сухомлинский В. А. Серце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1985. – 557 с.
81. Сухмлинський В. О. Народний учитель // Сухмлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 5. – 1976. – С. 239–255.
82. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. Пер. з рос. / Редкол.: В. М. Столєтов (голова та ін.). – К. : Рад. шк, 1983. – Т. І. Теоретичні проблеми педагогіки / За ред. О. І. Піскунова. – 488 с.
83. Ханко В. Осередок мистецької освіти на Полтавщині / В. Ханко // Україна в минулому : збірник статей. – Київ – Львів : Видання Львівського відділення Інституту української археографії НАН України, 1994. – Вип. 6. – С. 123–142.
84. Ханко В. Полтавщина: плин мистецтва, діячі / В. Ханко. – К. : Видавець О. Ханко, 2007. – 512 с.

85. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Истор.-социол. очерк / АН УССР. Ин-т истории Украины; отв. ред. В. Г. Сарбей. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.

Додаткова

86. Богданович А. Сборник сведений Полтавской губернии с картой губернии и планом г. Полтавы / А. Богданович. – Полтава, 1877. – 289 с.

87. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / П. Бодянский. – Полтава : Изд. Полт. губ. стат. комит. , 1865. – 420 с.

88. Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 года / В. Гармиза. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 264 с.

89. Зеленко В. «Педагогический журнал» для учащихся народных школ Полтавской губернии / В. Зеленко // Русская школа. – 1915. – № 1. – С. 50–54.

90. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб., 1872. – 363 с.

91. Павловский И. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители / Опыт краткого биограф. словаря Полтавской губернии с половины XVIII века / И. Павловский. – Полтава, 1914. – 249 с.

92. Павловский И. Статистические сведения о Полтавской губернии / И. Павловский. – Полтава, 1905. – 174 с.

93. Русова С. Загальноземський з'їзд в справах народної освіти / С. Русова // Світло. – 1911. – №1. – С. 33–52.

94. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа С. Русова / С. Русова. – Ляйпціг, 1923. – 53 с.

95. Фальборк Г. Народное образование в России / Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб. : Издательство О. Н. Попова, 1900. – 264 с.

96. Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию / Г. Фальборк, В. Чарнолуский. – СПб. : Знание, 1899. – 714 с.

97. Фальборк Г. Всеобщее образование в России / Г. Фальборк. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 212 с.
98. Чарнолуский В. Земство и народное образование / В. Чарнолуский. – Спб. : Тип-я М. А. Александрова, 1910. – Ч. 1. – 188 с.
99. Чарнолуский В. О самообразовании / В. Чарнолуский. – СПб. : Знание, 1909. – 99 с.
100. Чарнолуский В. Итоги общественной мысли в области образования / В. Чарнолуский. – СПб. : Знание, 1906. – 79 с.
101. Чарнолуский В. Основные вопросы внешкольного образования в России / В. Чарнолуский. – СПб. : Знание, 1909. – 90 с.
102. Чарнолуский В. Частная инициатива в деле народного образования / В. Чарнолуский. – СПб. : Знание, 1906. – 195 с.
103. Чепіга Я. Проект Української школи / Я. Чепіга // Світло. – 1913. – № 2. – С. 31– 41.
104. Штефан Л. А. Шкільні реформи 60-80-х років XIX століття / Л. А. Штефан // Історія педагогіки: навчальний посібник. – Х. ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 548–567.
105. Щербаківський В. М. Український університет у Полтаві: Спогади / Відп. ред., упор. Супруненко О. Б. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – 40 с.
106. Щербина Ф. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений / Ф. Щербина. – Полтава: [Б. и.], 1914. – Вып. 1. – 236 с.
107. Яцевич Ю. Начальное народное образование в Полтавской губернии / Ю. Яцевич. – Полтава, 1894. – 123 с.